

ANUARUL INSTITUTULUI
DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO
DI STUDI ITALO-ROMENO

XVII

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

ANUARUL INSTITUTULUI DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

XVII

CLUJ-NAPOCA ♦ ROMA

2021

**Editat cu sprijinul Facultății de Istorie-Filosofie
a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca**

Anuarele pot fi consultate on-line la adresa:

<http://www.editura.ubbcluj.ro/www/ro/books/search.php?ofs=0&txt=anuarul%20inst&chk=1&src=2>

ISSN: 1841-012X

© 2021 Autorii. Aceste texte nu pot fi reproduse parțial sau integral
fără acordul autorilor / *Gli autori: questi testi non possono essere
riprodotti parzialmente o integralmente senza l'accordo degli autori.*

Institutul de Studii Italo-Român
Strada Mihail Kogălniceanu, nr. 1
Tel.: (0040) 264-405.300 / interior 5457
E-mail: isir.cluj@gmail.com

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./Fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN
ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC / CONSIGLIO SCIENTIFICO

Prof. Antonello Biagini (Sapienza Universitatea din Roma)
Conf. Ioan-Marius Bucur (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Andrea Carteny (Universitatea de Studii din Teramo)
Prof. George Cipăianu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Francesco Dante (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Pasquale Fornaro (Universitatea de Studii Messina)
Prof. Ovidiu Ghitta (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Francesca Romana Lenzi (Universitatea Europeană din Roma)
Prof. Dumitru Mătiș (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Conf. Gheorghe Mândrescu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Toader Nicoară (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Giovanna Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Lect. Giuseppe Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Gaetano Platania (Universitatea „La Tuscia” Viterbo)
Lect. Francesco Randazzo (Universitatea de Studii Perugia)
Prof. Nicolae Sabău (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Cornel Sigmirean (Universitatea „Petru Maior” Târgu-Mureș)
Prof. Liviu Petru Zăpârțan (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)

A îngrijit ediția / *Ha curato l'edizione:* **Gheorghe Mândrescu**

A colaborat / *Ha collaborato:*

Ioana Mândrescu (redactor, traducător / *redattore, traduttore*)

Institutul de Studii Italo-Român în anul 2021

Obligați de Covid 19 să ne izolăm, am continuat să ne concentrăm spre a aduce în activitate informații documentare prin efortul unor cercetători din diverse domenii, pentru a continua strădaniile noastre spre recuperarea domeniilor rămase tabu în ultimele decenii. Readucerea în actualitate a unui patrimoniu indispensabil pentru a cunoaște situația de astăzi, spre a ști ceea ce suntem. Fără aceste informații analiza contemporană suferă de prezentarea a numeroase știri false, manipulări în epoca exploziei informaționale amplificată de procesele tehnologiei. Este o revoluție educațională care are nevoie de o cunoaștere multiplă a realităților din lumea socială, economică, religioasă, a conflictelor dintr-o Europă cu o complexitate unică, prea mult manipulată ideologic în ultimele secole. Cunoașterea artei medievale, a filosofiei, a religiei, a culturii ce a definit Europa este un capitol ce a avut un hiatus de mai bine de cincizeci de ani și cere o aprofundare firească. Pledează pentru toate acestea studiile lui Roberto Reali și Dennis Deletant.

Istoria familiilor ce definesc realitatea transilvăneană în toată amploarea sa, de lung parcurs, este necesară pentru a completa imaginea bogăției unei lumi europene în plină definire și evoluție. Exemplul oferit de cartea doamnei Steluța Pestrea Suciu, *Elitele Brașovului și arhivele lor de familie*, Editura Foton, Brașov, ne-a oferit prilejul ca prin exemplul unui personaj reprezentativ din epoca interbelică, Alexandru Herlea să pătrundem în lumea societății românești rămasă în întuneric, în necunoaștere. Am ales varianta traducerii în italiană oferită de Ioana Mândrescu pentru a o face cunoscută și dincolo de spațiul românesc.

Sunt constatări care pleacă de la evidenta lipsă a informației pentru tânăra generație cuprinsă într-o rețea educațională care parcă a uitat de importanța studiului istoriei și aceasta după cincizeci de ani de dezinformare și uitare a adevăratei istorii a României. Era o ofensivă contra a ceea ce suntem.

Ne-am dorit și ne bucurăm de analize cu aplicare la realitățile imediate legate de viața milioane de români răspândiți în lume și în particular în Italia. A făcut-o cu toată competența Antonio Ricci. Fără răspunsuri la întrebările lor este greu să prevedem viitorul unei țări cu un procent îngrijorător de emigrare. Și toate acestea într-o nedefinire a relațiilor în care țări dornice de progres se izbesc din nou de tendințe imperialiste pe care le credeam dispărute. Sfârșitul celui de-al doilea război mondial a dus la pedepsirea nazismului ce a încercat distrugerea și dispariția valorilor europene. Dar acest final nu a privit și la cel de-al doilea vinovat – comunismul. Am acceptat în decenii o realitate impusă de expansiunea trupelor sovietice asupra țărilor cotopte și care au adus, cu forță, minciună

și teroare, sisteme dictatoriale după modelul ideologiei autoritare – comuniste sovietice. Aceste conflicte înghețate după 1945 și încălzite după 1989, abia acum găesc o rezolvare efectivă. Țările Europei de est ocupate în război, în aceste ultime decenii încearcă să iasă din deformările impuse și evidente în mentalitatea multora. Uniunea Europeană și NATO le ajută să-și consolideze noua stradă, regăsirea trecutului antebelic. Spațiul sovietic, Rusia de azi și unele țări desprinse din el se pare că nu au găsit o cale spre echilibre democratice (în care nu au trăit niciodată în istoria lor) și încearcă, tot mai evident, recuperarea unor anacronice vise imperiale în fața lumii de astăzi. Se manifestă ca un leș care nu permite, în principal, Rusiei să evolueze. Conflictul cu Ucraina, țară deschisă spre atmosfera trăită deja de „colegele” est europene ieșite din sechelele dominației militaro-comuniste sovietice, demonstrează amploarea tensiunii. Ocuparea Crimeii în 2014 și permanentul conflict din ultimii opt ani relevă imposibilitatea Rusiei de a ieși din modelul imperialist țaristo-sovietic și a păși spre o soluție democratică dorită de toți cei cu care a rămas în dispută după cel de-al doilea război mondial. Studiul lui Francesco Randazzo ne prezintă elocvent relațiile tensionate dintre aceste lumi. Se merge spre un moment care, să zicem împarte apele, sperăm definitiv. Al doilea război mondial își va rezolva astfel sechelele rămase în spațiul european.

Anul 2021 a reprezentat pentru Instituția noastră prilejul de a marca un moment deosebit pe relația italo-română prin cinstirea amintirii lui Dante Alighieri, la cei 700 de ani de la moarte. Am făcut-o prin rândurile cunoscutului nostru colaborator Laszlo Alexandru.

Aducem un pios omagiu unuia dintre susținătorii noștri ca membru în Consiliul Științific profesorul Dumitru Mătiș, care ne-a părăsit.

Conferențiar dr. Gheorghe Mândrescu
Directorul Institutului de Studii Italo-Român

L'Istituto di Studi Italo-Rumeno nell'anno 2021

Costretti dal Covid 19 a isolarci, abbiamo continuato di concentrarci per portare in attività informazioni documentarie attraverso la fatica di ricercatori di vari settori per continuare i nostri sforzi verso il ricupero dei campi rimasti tabù negli ultimi decenni. Riportare in attualità un patrimonio indispensabile per conoscere la situazione di oggi, per sapere quello che siamo. Senza queste informazioni l'analisi contemporanea soffre a causa della presentazione di false notizie, manipolazioni nell'epoca dell'esplosione delle informazioni qual'è aumentata dai processi tecnologici. È una rivoluzione educativa quale ha bisogno di una conoscenza multipla delle realtà del mondo sociale, economico, religioso, dei conflitti in un' Europa con una complessità unica, troppo manipolata dal punto di vista ideologico negli ultimi secoli. La conoscenza dell'arte medioevale, della filosofia, della religione, della cultura quale ha definito l'Europa è un capitolo quale ha avuto uno iato di più di cinquant'anni e richiede un naturale approfondimento.

La storia delle famiglie quali definiscono la realtà transilvana in tutta la sua ampiezza, di lungo percorso, è necessaria per completare l'immagine della ricchezza di un mondo europeo in piena definizione ed evoluzione. L'esempio offerto dal libro della signora Steluța Pestrea Suciu, *Elitele Brașovului și arhivele lor de familie* (L'élite della città di Brașov e i loro archivi di famiglia) Editura Foton Brașov, ci ha offerto l'occasione attraverso la quale tramite l'esempio di un personaggio rappresentativo dell'epoca interbellica, Alexandru Herlea, di penetrare nel mondo della società rumena rimasta nel buio, nell'ignoranza. Abbiamo scelto la variante della traduzione in italiano offerta da Ioana Mândrescu per farla conosciuta anche al di là dello spazio rumeno.

Sono costatazioni quali partono dall'evidente mancanza dell'informazione per la giovane generazione qual'è contenuta in una rete educativa quale sembra di aver dimenticato l'importanza dello studio della storia e questo dopo cinquant'anni di disinformazione e oblio della vera storia della Romania. Era un'offensiva contro quello che siamo.

Abbiamo desiderato e siamo lieti delle analisi delle realtà immediati legati alla vita dei milioni di rumeni diffusi nel mondo e particolarmente in Italia. Lo ha fatto con tutta la competenza Antonio Ricci. Senza risposte alle loro domande è difficile prevedere il futuro di un paese con una percentuale preoccupante di emigrazione. E tutte queste in una non definita relazione in cui paesi desiderosi di progresso incontrano tendenze imperialisti quali credevamo spariti. La fine della seconda Guerra mondiale ha portato alla punizione del nazismo quale ha tentato la distruzione e la sparizione dei valori europei. Ma questo finale non ha guardato anche al secondo colpevole – il comunismo. Abbiamo

accettato in decenni una realtà imposta dall'espansione delle truppe sovietiche sui paesi invasi e quali hanno portato con forza, menzogna, e terrore, sistemi dittatoriali secondo il modello dell'ideologia autoritaria-comunista sovietica. Questi conflitti congelati dopo il 1945 e riscaldati dopo il 1989, solo adesso trovano una soluzione effettiva. I paesi dell'Europa di est occupati nella guerra, in questi ultimi decenni tentano di uscire dalle deformazioni imposte ed evidenti nella mentalità di molti. L'Unione Europea e NATO li aiutano a rafforzare la nuova strada, il ritrovamento del passato antebellico. Lo spazio sovietico, la Russia di oggi e alcuni paesi che si sono staccati da esso sembra che non hanno trovato una via verso equilibri democratici (in cui non hanno vissuto mai nella loro storia) e tentano, sempre più evidente, il ricupero di alcuni anacronici sogni imperiali di fronte al mondo di oggi. Si manifesta come una zavorra che non permette principalmente alla Russia di progredire. Il conflitto con l'Ucraina, paese aperto verso l'ambiente già vissuto dalle loro "colleghe" est europei usciti dai residui della dominazione militare-comunista sovietica, dimostra l'ampiezza della tensione. L'occupazione della Crimea nel 2014 e il permanente conflitto degli ultimi otto anni rileva l'impossibilità della Russia di uscire dal modello imperialista zarista-sovietico e di andare verso una soluzione democratica desiderata da tutti quelli che sono rimasti in controversia dopo la seconda guerra mondiale. Lo studio di Francesco Randazzo ci presenta eloquente le tese relazioni tra questi mondi. Si va verso un momento che divide le acque, speriamo definitivo. I residui rimasti dopo la seconda Guerra mondiale saranno risolti così.

L'anno 2021 ha rappresentato per la nostra Istituzione l'occasione di segnare un momento speciale nella relazione italo-rumena, onorando la memoria di Dante Alighieri, ai 700 anni dalla morte. L'abbiamo fatta tramite le righe del nostro noto collaboratore Laszlo Alexandru.

Portiamo un pio omaggio a uno dei nostri sostenitori come membro nel Consiglio Scientifico il professor Dumitru Mătiș quale ci ha lasciato.

Conf. Dr. Gheorghe Mândrescu
Direttore dell'Istituto di Studi Italo-Romeno

STUDII / STUDI

Scrierea științei în secolul al XIII-lea: frescele catedralei din Anagni

Roberto Reali*

...sed quia in altum subvehimur et extollimur magnitudine gigantea
Bernard des Chartres

Abstract. The scripture of science in the 13th century: the frescoes of the cathedral of Anagni. The creation of a public space for scientific knowledge is one of the most debated issues in the European cultural history of the last two centuries. This space, in addition to conveying meanings and concepts typical of science, uses many creative elements to increase its sense and suggestion. These elements are present in a 13th century work of art, the crypt of the Cathedral of Anagni, in an original context dedicated to religious worship. In this way, the charm and development of the scientific-rational message finds evocative and emotional elements that increase and emphasize its originality where instead one would expect a marginal interpretation of them.

Keywords: Medieval history, Art, History of Science, Scriptures of Science.

Riassunto. La creazione di uno spazio pubblico per la conoscenza scientifica è uno dei temi più dibattuti nella storia culturale europea degli ultimi due secoli. Questo spazio, oltre a veicolare significati e concetti propri della scienza si serve di molti elementi creativi per aumentarne il senso e la suggestione. Questi elementi sono presenti in un'opera d'arte del XIII secolo, la cripta della Cattedrale di Anagni, in un contesto originale e dedicato al culto religioso. Il fascino e lo sviluppo del messaggio scientifico-razionale trova, in questo modo, elementi evocativi ed emozionali che ne aumentano e ne sottolineano l'originalità dove invece ci si aspetterebbe una loro marginale interpretazione.

Parole Chiave: Storia medioevale, Arte, Storia della Scienza, Scritture della Scienza.

Problema cu care ne confruntăm când vorbim despre scrierea științifică este aceea de a afirma preliminar că este vorba despre o modalitate specializată de limbaj: un jargon, o comunicare destinată unor grupuri restrânse. Știința este descrisă astăzi prin această caracteristică specifică sau, cel puțin, care îi este atribuită. Statutul său o face în schimb disciplină publică prin excelență: o descoperire sau un fenomen observat trebuie supus

* Consiglio Nazionale delle Ricerche, email:roberto.reali@cnr.it

unui examen strict și repetabil pentru oricine vrea să reia experiența. Dezbaterile care implică comunitatea în jurul acelei date trebuie să fie transparentă și „falsificabilă” așa cum a scris Karl Popper¹. Această metodă face din cunoașterea științifică o cunoaștere solidă și în continuă evoluție.

Pe de altă parte, se afirmă în mod continuu că raționamentele limbajului științific au nevoie de o „divulgare” a lor, adică traducerea într-un limbaj și într-un context care să poată fi înțeles de o ipotetică comunitate a celor care nu sunt dedicați acelei munci. Totul este contradictoriu. Nu este posibil să fim transparentți și publici dacă un text nu este înțeles de oricine și nu doar de cine are posibilitatea de a-l discuta cunoscându-i codul specific.

Abordarea științifică este în realitate o forma mentis, o metodă înainte de a fi un cod și doar dobândirea acestei metode înțelese ca și matrice culturală comună, va permite să se dezlege așa zisele enigme ale limbajelor științifice. Întrebarea care se pune este când a început această metodă să se afirme și să rămână în orizontul comun împreună cu alte cunoștințe dar să fie recunoscută pentru forța și autonomia sa ?

Un răspuns simplu se găsește în toate manualele de istoria științei. Știm că această autonomie are o dată de naștere precisă, care, de obicei se identifică, cu Dialogul asupra celor două mari sisteme ale lumii de Galilei din 1632 sau cu Discursul asupra metodei de Descartes din 1637. Dar acest răspuns este parțial și limitat. Este vorba de a verifica dacă urmele acestei metode, înțelese ca raționament logico-rațional, a avut o origine mai veche.

Obiectivul acestei cercetări este de a ne aduce aminte despre momentul istoric precedent formulării sale mai explicite în secolul al XVII-lea pentru a semnală o prezență cu-prinzătoare a metodei logico-raționale și în perioade și locuri care nu erau în mod explicit dedicate subiectului. Este vorba deci de a arăta cum experiența cunoașterii științifice a trebuit să conviețuiască în interiorul multor altor forme de comunicare și de inspirație. Ne vom da seama că limbajul științific nu s-a născut în interiorul unui cod specific ci a conviețuit ca și orice altă parte a culturii umane în mijlocul altor forme de expresie , dar mai cu seamă că nu s-a născut precum Minerva din capul lui Zeus ci și el s-a constituit printr-o lentă acumulare de eforturi progresive care au încercat să depășească tensiuni și contradicții.

Pentru a face explicită această problemă nu vor fi utile volumele sau scrierile pe care oamenii de știință le-au elaborat în această lungă lărmă. Ar fi în schimb util să avem

¹ Karl Popper, *Logica della scoperta scientifica* (Logica descoperirii științifice, n.tr.), Torino 2010. „Caracterul de necombătut al unei teorii nu este (cum deseori se crede) o calitate, ci un defect. Orice control autentic al unei teorii este o încercare de a o falsifica sau de a o respinge. Slăbiciunea coincide cu posibilitatea de a o falsifica; unele teorii sunt controlabile, sau expuse la respingere mai mult decât altele; ele sunt expuse unui risc mai mare. „K. Popper, în AA. VV., *Filosofia e pedagogia dalle origini a oggi*, (Filosofia și pedagogia de la origini până astăzi, n.tr.) vol. 3, p. 615, Brescia 1986.

prezența cunoașterii științifice sau a ceea ce se definește ca atare într-un cadru public vizibil și disponibil oricărei persoane și în acea determinată împrejurare, ea este în măsură de a se gândi pe sine nu ca titulară a unei autonomii a sa, ci că ea este „prinsă în cursă” în cadrul unui univers cultural mai vast. În acest fel pierzând statutul său specific, vom putea observa că necesitatea sa nu derivă dintr-o exigență ocazională dar ea este fructul unei alegeri conștiente: se decide utilizarea acelei metode deoarece este un instrument necesar al unei precise decizii culturale și istorice.

Pare foarte dificil să găsești un caz ideal care să arate toate aceste condiții, deși câteodată destinul este favorabil și oamenilor. Noi putem astăzi să consultăm un document care conține în sine toate caracteristicile pe care le-am imaginat. Într-o criptă medievală complet acoperită cu fresce între secolele XII-XIII se găsește cuprinsă o originală încercare de scriere științifică, adică acea metodă logico-rațională folosită într-un proiect mult mai vast, adică într-o capelă dedicată riturilor religioase și cultului martirilor. Un loc dotat cu sensul și emoția sacralului care preamărește sensibilitatea omului medieval. În plus putem să adăugăm, că acel loc nu este asemănător unei biblioteci în care călugării pot să consulte acea scriere în termeni rezervați sau de specialitate ci un loc public, deschis pelerinilor de orice clasă și condiție care se reuniau periodic pentru ceremonii, un loc proiectat și ales în mod explicit pentru a arăta tuturor acea scriere.

Documentul citat se găsește în cripta pictată în frescă a unei catedrale nu departe de Roma, Anagni, și este realizată între a doua jumătate a secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea. Acest loc se află în interiorul unei basilici romanice, construită în secolul XI de un episcop de origine benedictină, Pietro da Salerno, și spațiul este proiectat la origine ca o biserică inferioară. Studii asupra cronologiei construcției au relevat o deschidere din exteriorul catedralei care trebuia să permită accesul liber al pelerinilor în ceea ce astăzi sunt planurile subterane ale bazilicii. În timpul construcției se va observa ca ideea inițială este irealizabilă și va fi repede abandonată dar ceea ce interesează aici este să subliniem intenția de proiectare, pentru a înțelege cine este destinatarul celui mediu deci un observator care să poată să aibă acces la acel loc pentru a contempla în rugăciune sau pentru a-l vizita.

Aranjarea bisericii inferioare include și tezaurul său spiritual: relicvele sfinților martiri. Episcopul protector al orașului, Magno care moare din cauza persecuțiilor împotriva creștinilor în timpul împăratului Decio și care va fi transportat prin diferite locuri de la Fondi la Veroli și în sfârșit la Anagni; relicvele lui Secondina, virgină și martiră a orașului convertită la creștinism și înmormântată în alt loc, ale cărei resturi vor fi înmormântate în bazilică; Oliva care va fi transportată de la biserica dedicată ei într-o perioadă următoare și în sfârșit corpul însuși fondatorului bazilicii, Petru, care va fi ridicat aici spre slava altarelor de urmașul său Petru al II-lea.

Începând cu o dată nu foarte clară, biserica inferioară este acoperită cu o serie de fresce care aparțin de trei ateliere de pictori care în epoci diferite decorează întreaga suprafață, arcurile, coloanele, pereții și bolțile cu o serie de subiecte cu un stil care îl reflectă pe cel romanic cu pictură pre-giottescă cu inspirații din modele de tip bizantin².

Ansamblul de subiecte povestite are o originalitate profundă pentru cultura și stilurile artistice ale timpului. Specialiștii au stabilit că nu au existat suprapuneri asupra picturilor dar că părțile individuale aflate în jur sunt decorate treptat având în spate un proiect unitar care precedă realizarea sa, iar examenul și conexiunea între aceste subiecte va anima în continuare, studiul său.

Lipsa de documente din arhivele Catedralei a făcut ca totul să fie mai dificil pentru înțelegerea construcției sale, a decorației și alegerilor realizate. Evenimentele istorice legate de Anagni, mai cu seamă devastarea pe care a suferit-o orașul la jumătatea secolului al XVI-lea în timpul războiului din Campagna au șters urmele acestor documente. În plus, lungă și de durată degradare a picturilor și modificările la cripta și decorațiile sale întâmplare în cursul secolului al XVIII-lea au făcut tot mai ilizibile figurile frescelor astfel încât un canonic ce le-a vizitat pentru papa Leon al XIII-lea în anul 1888 a afirmat că ar fi nevoie de o serioasă restaurare care însă a avut loc doar la începutul secolului al XX-lea lăsând însă totul în jur în condiții de degradare ulterioară.

Doar în anii '70 în cele din urmă s-a pus mâna pe o serie de analize care au dus la recuperarea frescelor în culorile lor originale și doar la jumătatea anilor '90 a fost posibil ca cercetătorii să citească frescele în reconstruita lor frumusețe.

Aceasta a crescut îndoielele, discuțiile și dezbaterile în jurul acestei creații umane tocmai pentru caracteristicile sale și a declanșat o atenție națională și internațională asupra semnificației sale și până astăzi multe sunt întrebările deschise și multe și fascinante sunt interpretările care au urmat.

Una dintre cele mai corespunzătoare definiții a furnizat-o un cercetător de la Notre Dame University care într-un articol asupra criptei, din 2021, a definit capacitatea acestor picturi de a „prinde în cursă” vizitatorul, de a-l duce într-o dimensiune în care senzația de a fi implicat în mulțimea de semnificații și trimiteri este atât de puternică că odată

² Antonio Paolucci descriind o frescă din cripta din Anagni, cea legată de imaginea Madonei din absida din fața bolților XV și XVI, a vorbit despre stil bizantin „dezordonat” de afabulații populare ale picturilor din criptă. Mai mult decât o considerație de valoare, de puritatea stilului acest relief ne ajută în schimb să înțelegem cum cripta nu este doar un produs pentru esteti subtili și puriști ai detaliului ci un adevărat și propriu experiment public care reprezintă meritul și desigur nu defectul său.

A se vedea <https://www.youtube.com/watch?v=SEmRcLjGcul&t=209s>

confrunțați cu această acțiune este dificil să ieși cu o privire neutră. O senzație care exprimă bine nu doar frumusețea artistică dar și caracterul profund al povestirii³.

Când în 1902, un distins istoric de artă medieval, Pietro Toesca, a început să observe și să studieze cripta catedralei din Anagni, a fost frapat de o parte din fresce unde – afirmă în scrierea sa fundamentală asupra acelui ciclu pictural – „abia intrați pe poarta din stânga sub bolțile I și II (fig.1) și în parte pe pereții din fundal se găsesc fresce de o importanță excepțională pentru istoria științei în Evul Mediu”⁴.

Importanța excepțională vine, desigur din prezența unei serii de picturi care nu au precedent și nici exemplare următoare în istoria artei medievale dar mai cu seamă derivă din faptul că frescele și subiectele lor nu pot fi citite și înțelese desprinzându-le de contextul narativ în care se află. Greșeala metodologică cea mai gravă pentru interpretarea lor ar fi aceea de a forța întregul mesaj exprimat de proiectul criptei și felul în care acest mesaj a fost transmis. Noutatea și caracterul excepțional stă mai cu seamă în modul său de a fi „operă de artă” publică și de care te poți folosi. Doar prin sensul global al acestei operații se poate vedea importanța și caracterul excepțional al acelor alegeri. Toesca cu o intuiție fulgerătoare a înțeles efectiv că importanța acestui document nu rezidă doar în conținutul său dar și în faptul că el este totalitatea unui discurs mult mai vast care leagă acea reprezentare științifică de ansamblul simbolurilor și iconologiilor întregii cripte care sunt în schimb teologice, religioase și istorice.

În părțile științifice ale criptei cercetătorul italian a atribuit fără nicio îndoială descrierea frescelor interpretării medievale a lui Timeu de Platon. Această recunoaștere va fi mai apoi asociată de proveniența de școala salernitană și de perioada fredericiană dar în

³ Marius B. Hauknes (2021) *Painting against Time: Spectatorship and Visual Entanglement in the Anagni Crypt*, The Art Bulletin 103:1, 7-36, DOI: 10.1080/00043079.2020.1804790. Articolul se leagă strâns de studiul, aceluiași autor despre frescele Bisericii dei Santi Quattro Coronati din Roma, *The Painting of Knowledge in Thirteenth Century Rome*, „Gesta” v55 n1, Spring 2016.

⁴ Pietro Toesca, *Gli affreschi della cattedrale di Anagni*, (Frescele catedralei din Anagni, n.tr.) Gallerie Nazionali Italiani, Se regăsesc în http://digi.ub.uniheidelberg.de/diglit/gallerie_nazionali_italiane_1897_1902/0157. Trecerea ușii din naosul stâng la care se referă Toesca este cea opusă intrării folosite astăzi de vizitatori pentru a ajunge la fresce și proiectată în schimb pentru ieșirea lor. Este dificil să înțelegi o alegere de acest tip, mai cu seamă pentru că acea trecere coincide în realitate cu elementul care împarte biserica inferioară de o altă criptă dedicată lui Thomas Becket despre care se va vorbi în continuare dar mai cu seamă cu planul de intrare original din afară. Considerăm că un proiect de valorizare trebuie să țină cont de rezultatul studiilor recente asupra clădirii reconfirmând vechiul parcurs de lectură al bolților așa cum l-a descris Toesca în 1902. Cine scrie, a vizitat pentru prima oară cripta în îndepărtatul 1974 și intrarea era efectiv cea originală din care Toesca a trasat planul subiectului bolților folosit și astăzi ca punct de referință. Ca trimitere la lucrări utile asupra criptei, precedente studiului lui Toesca semnalăm Xavier Barbier de Montault, *La cathédrale d'Anagni*, Paris 1818; Camillo Taggi, *Della fabbrica della cattedrale di Anagni*, (Despre șantierul catedralei din Anagni n.tr.) Roma 1888.

cele din urmă multe și importante studii de specialitate⁵ au condus în schimb geneza sa la acea revoluție culturală care a caracterizat secolul XI dar mai cu seamă secolul al XII-lea în Franța. Studiul gânditorilor antici care și-a avut centrul în marea Catedrală de la Chartres reprezintă o cercetare culturală care își găsește originea deja în părinții bisericii, Augustin, Boetiu, Ioan Scotus dar moștenirea sa culturală a fost cercetarea unei explicații fizice a Genezei îndepărtată deci de interpretarea alegorică sau morală a interpretării acelei cărți biblice. O cotitură a gândirii medievale dar mai cu seamă, cum a scris Eugenio Garin:

„Hiatusul între Dumnezeu și lume se umple și cu el se lărgeste în același timp sensul naturii. Dar dacă este adevărat că în acest ritm toată natura se divinizează este de asemenea adevărat că în aceeași măsură tot divinul tinde să se naturalizeze, în timp ce corespondența precisă între microcosmos și macrocosmos pare să situeze în om punctul magic al uniunii.”⁶

Nașterea unei lecturi și a unei interpretări noi a textelor biblice, patristice și antice în aceeași perioadă în care sunt pictate frescele cunoaște și sezonul său de dezbateri mai serioase și pasionate. Conceptul de natură începe să câștige o autonomie a sa, așa cum afirmă Garin, nu doar față de observația directă a fenomenelor dar mai cu seamă în desensul global al unei teologii și al unei filosofii care recunoscându-i o dinamică specifică riscă să amenințe însuși arhitectura filosofică și teologică a tradiției precedente. În această perioadă foarte specială în istoria culturii europene începe să-și facă drum o metodă care are în lectura autorilor păgâni încercarea de a structura o observație a sa care să se desprindă cu forță de o tradiție teologică căreia îi recunoaște meritul de a fi observat și stu-

⁵ Studiul cel mai aprofundat și eficace asupra criptei din Anagni este cel al lui Lorenzo Cappelletti, *Gli affreschi della Cripta anagnina (Frescele Criptei din Anagni, n.tr.)*, Roma 2002. Este vorba de o analiză punctuală a fiecărui aspect iconologic al frescelor și încercarea de a identifica referințele culturale prezente în picturi dar mai cu seamă de a indica o metodă de lectură totală a unei opere susținută și care este un proces unitar dar care se risipește în producția critică în analize încă parțiale și specializate.

⁶ Eugenio Garin, *Contributi alla storia del platonismo medioevale, Annali della Scuola Superiore di Pisa*, Serie II, vol. 20, numero 1-2, pagg. 58-97. Citatul este la pag. 65. Pe această temă a se vedea lucrarea deja clasică a lui Jean Marie Parent, *La doctrine de la Creation dans l'ecole des Chartres*, Paris 1938, dar și studiile lui Tullio Gregory, *Platonismo medioevale. Studi e ricerche*, Roma 1958 și *Anima mundi. La filosofia di Guglielmo de Conches e la Scuola di Chartres*, Firenze 1955, Pentru o bibliografie actualizată asupra temei se trimite la Clelia Vittoria Cialesi, *Le opere dei sei giorni: aritmetica ed esegesi secundum physicam în Teodorico di Chartres*, Pisa 2015. O versiune reelaborată acum în „Medioevo. Rivista della storia della filosofia medievale” XLI, (2017). A se vedea pentru *lo status quaestionis* și Giovanni Catapano, Onorato Grassi (sub îngrijirea), *Rappresentazioni della natura nel Medioevo, (Reprezentări ale naturii în Evul mediu, n.tr.)* Firenze 2019.

diat mereu această problemă încă de la prima elaborare a gândirii creștine. Nu întâmplător, Augustin cu tratatul său asupra interpretării Genezei⁷ dar mai cu seamă în *De Civitate Dei* este chemat continuu ca sursă principală a tuturor noilor interpretări.

Celălalt dat care surprinde privește tradiția filosofilor și gânditorilor anteriori care au pus această problemă în trecutul mai recent. Una din figurile cele mai eminente este Ioan Scotus Eriugena care în al său *De Divisione Naturae*⁸ a presupus o explicare fizică a universului, susținând că legile naturale și regulate create de Dumnezeu trebuiau considerate ca autonome și libere în desfășurarea dezvoltării lor. O astfel de dispunere a fost în 1225 obiectul unei scrisori⁹ a Papei Honoriu al III-lea către episcopii francezi prin care condamnă scrierea lui Eriugena și îi invită să retragă lectura și reproducerea cărții *De Divisione*. Exemplarele existente în Franța trebuiau trimise la Roma pentru a fi arse.

Cum este atunci posibil ca același pontif prezent și activ la Anagni¹⁰ tocmai în aceiași ani în care se crede că au fost pictate frescele științifice nu a intervenit pentru o eventuală eliminare sau pentru o refacere, rămâne unul dintre nodurile critice cele mai interesante încă de dezlegat pentru istoria „internă” a acestor picturi. Sunt de luat în considerare și cele mai recente interpretări ale referințelor culturale identificate pentru reprezentarea lor unde se găsesc unele surse interpretative ale lui Eriugena însuși.¹¹

Pe lângă aceste reliefuri textuale pentru interpretarea originii culturale a frescelor științifice se situează uimirea unor cercetători ai frescelor în a observa câtă importanță este acordată interpretării și reprezentării care provine din Timeu într-o criptă care are diferite finalități:

⁷ Augustin, *De Genesi ad litteram, libri duodecim*, https://www.augustinus.it/latino/genesi_lettera/index2htm.

Augustin, *La città di Dio* (Orașul lui Dumnezeu) sub îngrijirea lui Luigi Alici, Milano 2001.

⁸ Ioan Scotus, *Sulle nature dell'universo*, sub îngrijirea lui Peter Dronke, 4 vol., Milano 2012.

⁹ H. Denifle, E. Chatelien (sub îngrijirea), *Chartularium Universitatis parisiensis, Parigi* 1889, vol I, pp. 106-107.

¹⁰ Honoriu al III-lea aparținând familiei Conti și urmaș al lui Inocențiu al III-lea (a fost pontif de la 1216 la 1227) cunoștea desigur atmosfera anagnină și evenimentele unui oraș atunci central pentru istoria pontificatului era desigur cunosător al unor eventuale proiecte și lucrări în catedrală. Ipoteza ca frescele să aibă data de început 1227, anul morții sale, nu apare ca neverosimilă.

¹¹ Lorenzo Cappelletti în lucrarea sa de interpretare a picturilor din criptă, recunoaște explicit prezența unui text, *Clavis Physicae* de Honorius Augustodunensis ce nu este altceva decât un comentariu și o discuție a tezelor din *De Divisione Naturae* de Eriugena. Textul din *Clavis*, deja semnalat de Marie Thérèse d'Alverny în a sa *Le Cosmos Symbolique du XII Siècle, Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Age* Vol 20, (1953), pp. 31-81, este considerat de către cercetătorul italian ca o referință importantă a frescelor bolților I și II. „Conform nouă și începând cu *Clavis Physicae* se explică nu în termeni generici (tendința epocii la armonizare) ci specifici co-prezența elementelor de la Anagni” Lorenzo Cappelletti, cit. p. 70. Cuvintele cursive ne aparțin.

„Lucrul cel mai curios este modul în care artistul situându-se departe de textul sacru, a mers să caute ceea ce în realitate nu este decât un comentariu de noi subiecte de pictat care într-un fel interpoalează în contextul figurat al Genezei.”¹²

Pentru a spori dificultatea înțelegerii putem să adăugăm aici că modelul de reprezentare canonică al Genezei care face parte integrantă din imaginarul sacru medieval este pictat la Anagni câțiva metri mai încolo. La nivelul bisericii inferioare se deschide o a doua criptă dedicată de pontiful Alexandru al III-lea¹³ martiriului lui Thomas Becket. Cripta conține o serie de fresce restaurate recent pe care interpreții le-au identificat ca având drept model seria de fresce ale catedralei medievale Sf. Petru (astăzi pierdute) și Sf. Pavel (astăzi reproduse datorită incendiului din 1823 care a afectat clădirea) la Roma. Frescele acestei a doua cripte au, în ciclul narativ, reprezentarea Genezei din tradiție (fig. 2) în care baza interpretării alegorico-literare a textului biblic este evidentă.¹⁴ Această reprezentare prezintă aici la Anagni, redescoperită și studiată doar în 2017, va fi în schimb foarte utilă pentru anumite considerații ale noastre.

¹² Lèon Pressourye, *Le Cosmos Platonicienne de la cathedrale de Anagni, Mélanges d'archéologie et d'histoire*, tome 72, n. 2, 1966. pp. 551-593, 593. Traducerea noastră.

¹³ Alexandru al III-lea (pontif de la 1159 la 1181) l-a canonizat pe Thomas Becket, arhiepiscop de Canterbury la Segni în 1173, canonizarea a dus la o mare răspândire a figurii lui Becket în toată lumea creștină ca martir al credinței și simbol al autonomiei puterii ecleziastice față de puterea politică. Căința regelui Angliei Henric al II-lea Plantagenetul i-a adus la Anagni pentru a invoca iertarea papală, chiar pe cavalerii care l-au asasinat pe Becket. Întâmplarea lui Becket și episoadele de puternică rezistență operate de Alexandru (alianțe cu comunele italiene și cu Normanzii din Sicilia) până la încercările lui Frederic I Barbarossa de a se amesteca în problemele de politică italiene sunt pe larg cunoscute. Mai puțin cunoscută dar în aceeași măsură importantă pentru a situa Anagni ca loc de importanță centrală pentru istoria europeană a secolului al XII-lea este criza internă a aceleiași biserici care între schisme și conclavuri contestate și prezența prea mare a familiilor feudale și a senatului roman care amenințau sediul roman, i-a constrâns pe pontifi la o continuă peregrinare (Alexandru al III-lea între Segni și Anagni; Inocențiu al III-lea între Anagni și Perugia; Alexandru al IV-lea la Viterbo, Celestino al V-lea la Napoli) care va fi un efect constant al acestei crize până la 1303 când după palma dată lui Bonifaciu al VIII-lea și ulterioara captivitate din Avignon, se va termina doar în 1377 prin întoarcerea la Roma a lui Grigore al XI-lea. Tema crizei papalității în căutarea unei autonomii care datează din timpul reformei gregoriene din secolul XI din Anagni își va găsi marea dezvoltare istorică prin prezența tuturor pontifilor în căutarea unei soluții la problema temporală pentru a garanta misiunea universală a bisericii. Tema Anagni ca oraș european al renașterii spirituale în secolul al XII-lea apare ca străină, și o spunem cu tristețe, orizonturilor actualelor proiecte de valorizare ale orașului. Despre evenimentele acestei perioade este încă util Ferdinand Gregorovius, *Storia della città di Roma nel Medioevo*, 3 vol. Torino 1997.

¹⁴ Lucrarea cu adevărat importantă a Claudiei Quattrocchi, *Un martire inglese alla Curia di Roma. L'oratorio di San Thomas Becket di Canterbury nella cattedrale di Anagni*, (Un martir englez la Curia din Roma. Oratoriul Sfântului Thomas Becket de Canterbury în Catedrala din Anagni. n.tr.). Roma 2017, recunoaște, despre Geneză că: „Scena din Anagni coboară din prototipul Vatican cu unica excepție a pozei lui Adam cu particularitățile brațului drept întins sprijinindu-se pentru a se ridica; cu picioarele încrucișate.” (p. 77). Autoarea recunoaște apoi același model în Abyssus prezent în frescele din San Giovanni de la Porta Latina (fig. 2).

Această lungă reconstrucție ne permite, sperăm, să încadrăm un context intern al frescelor unde elementele de înțelegere și de studiu subliniate de cercetătorii frescelor care vorbesc deschis de originalitate, perplexitate și mirare ne semnalează că această reprezentare picturală este încă „înconjurată” de o atmosferă plină de tensiuni și contraste cu adevărat fascinante. Iar cine a vrut să caute un sens global al temelor criptei s-a aflat în fața unor dificultăți considerabile în a reuși să conducă spre un sistem unitar întregul ciclu.¹⁵

Putem acum să începem să analizăm picturile referitoare la bolțile I și II, în interiorul contextului dat încercând deci să citim frescele plecând deci de la acea idee inițială de pelerinaj pentru care au fost proiectate. Observatorul ipotezei noastre nu are aptitudini specifice sau doctrinale chiar dacă aparține unui univers și unei sensibilități pentru noi astăzi pierdută dar este oricum capabilă să fie cucerită și să se emoționeze de întregul de trimiteri, referințe, descrieri.¹⁶ Această modalitate, pur imaginară, ne permite să considerăm unii factori care sunt proprii locului precum deplasarea fizică dintre o boltă și alta, recunoașterea identității și a diferențelor temelor legate de pereți, de a putea observa cu o privire care nu este liniară întregul construcției narative. Dacă fiecare unitate figurativă constituie o descriere autonomă a unui mesaj este doar setul de referințe spațiale prezente și modalitățile de consultare a acestora unul dintre punctele cele mai fascinante ale monumentului care într-un anume fel ne va ajuta poate să clarificăm și obiectivul global al operei care este până astăzi destul de misterios.

¹⁵ Cum a susținut Cappelletti întregul ciclu științific, trebuie recondus la o lectură unitară de tip teologico-spiritual al criptei iar exegeza sa se concentrează asupra temei sacerdoțiului și a transformării sale, dar mai cu seamă de sensul său de itinerar al sufletului către Dumnezeu. Alți interpreți au sugerat idei diferite. De exemplu M. Q. Smith în *Anagni: an Example of Medioeval Typological Decoration, Papers of The British School at Rome*, 33, 1965, 6, identificase în tema Arcăi leitmotivul narațiunii sau însuși Toesca care scrie: „în cripta din Anagni sunt expuse nu scene din viața martirilor ci cele ale vicisitudinilor trupurilor lor, aproape document, explicate pentru a vedea toată lumea autenticitatea relicvelor depuse în interiorul altarelor”. Cit. p. 133. Ideea unei mișcări de corpuri înțeleasă nu doar ca și corpuri umane dar și ca și corpuri fizice este într-adevăr o interesantă perspectivă de dezvoltare și de direcție critică a cercetării înțelesurilor acestui monument. A se ține minte pentru a ne referi la această direcție, reprezentarea corpurilor fizice și a bolilor ilustrate în bolțile centrale referitoare la ciclul povestirii despre Arcă și despre călătoria sa și despre continua trimitere la o temă istorică augustiniană și despre sensul său final în ciclul său apocaliptic, cum susține însuși Cappelletti.

¹⁶ Ideea unei reprezentări pentru puținele mesaje ale criptei este un dat care se întâlnește la mulți interpreți acesta însă intră în conflict cu natura însăși a locului și deci cu idea că însă cripta ar fi obiect de cult și disponibilă oricui ar fi vrut să parcurgă itinerariul narativ astfel încât proiectul inițial o pune la dispoziția pelerinilor printr-o intrare *externă* a bisericii. Un astfel de proiect care apoi a fost abandonat nu a transformat intrarea internă ca o separare sau ca o închidere. Se putea ajunge în interiorul criptei, înainte de a deveni muzeu, pentru ceremoniile religioase care în mod normal erau celebrate în multe perioade ale anului.

Pentru comoditatea expunerii vom începe să observăm pictura cea mai cunoscută. În peretele bolții sunt portretele a doi medici antici dar care pot fi identificați cu Hipocrate și Galenus concentrați într-o discuție. Cheia de lectură a picturii este dată de lunga și complexa explicație în jurul cornișei dar care își are începutul sau introducerea în interiorul volumelor din mâna celor două personaje. Scrierea din interiorul lor afirmă „Mundi presentis series manet ex his formantur quae sunt quaecumque chreantur” ceea ce am putea să traducem liber astfel: „ordinea lumii prezente rămâne, se menține (se menține în ea însăși) din ceea ce a format-o și [o astfel de ordine] a fost creată în fiecare parte a sa.” Într-un mod mai discursiv am putea să spunem că gândul scris de Galenus și Hipocrate afirmă un principiu fizic: cantitatea și diversitatea formelor naturale și vizibile este compusă dintr-un substrat material și dintr-o activitate care produce un astfel de substrat care, în cazul specific, am putea s-o definim ca și cauză specifică.

Textul instructiv, în parte puternic corupt, ilustrează conceptele exprimate în mod sintetic în pictură. Mulți interpreți ai frescelor au presupus că aceste învățături sunt luate din codice, probabil ornate cu miniaturi, pe care cel care a proiectat ciclul narativ le-a folosit ca sugestii pentru a completa picturile. Observăm însă că în timp ce rolul miniaturii în codicele scrise este acela al unei introduceri sintetice la conținutul textului, în acest caz avem un raport răsturnat. Nu este niciun codice la care să se raporteze miniatura pictată, dar observatorul trebuie să interpreteze imaginea folosind explicațiile sintetice ale textului ca și ajutor la acesta din urmă. O astfel de răsturnare permite ca ierarhia semnificațiilor să vadă în interpretarea iconologică centrul motorului textului scris care are scopul de a invita să se lege imaginile între ele și a căuta sensul în interiorul criptei.

Până acum ceea ce vedem este portretul a doi antici înțelepți, în mod explicit necreștini și afirmarea unui principiu scris între ei care ne dezvăluie prezența unei ordini fizice care are o cauză materială și o cauză eficientă.

În ce mod aceste elemente oferă baza lumii naturale, variată și diversă pe care noi o observăm ? Există o ordine pentru combinarea acestor elemente ? Din centrul picturii, stâlpul din stânga peretelui este evidențiat de forma și de locul în care este reprezentat, o schema enigmatică (dar doar aparentă) care oferă un răspuns sintetic la întrebări. (fig. 3) Elementele primare cu care se formează și se mențin realitățile naturale sunt patru: focul, aerul, apa și pământul și prezintă calități care le caracterizează. Focul e acut, subtil și mobil; aerul e subtil, mobil și obtuz; apa e mobilă, obtuză și corpulentă; pământul e obtuz, corpulent și imobil. Curbele dintre elemente semnalează calitățile contrare: acut/obtuz; subtil/corpulent;- mobil/imobil. Lipsesc în schimb liniile drepte care le leagă de definiții, dar sunt ușor de reconstruit.

Să ne oprim un moment. Schema descrie cum calitățile elementelor pe care le definim ca foc, aer, apă, pământ în realitate sunt compuse din diferite echilibre ale materiei unde

unele caracteristici sunt comune celorlalte, în timp ce distincția lor este indicată ca și prezența unui aspect calitativ diferit. Nu este o contrapunere, o opoziție a lor în schemă ci trecerea lor intrinsecă dintr-o stare în alta care leagă elementele între ele.

Materia inițială se descompune astfel în diferite elemente care au diferite calități iar combinația dintre aceste elemente dă viață, datorită unor echilibre interne, varietății corpurilor. Cu ce metru sau ritm se petrece această trecere calitativă este conținut în însăși schema lor și rezidă în proporția combinării lor reciproce. Focul are ca număr 27; aerul 18; apa 12; pământul 8.

Aceste proporții (raportul numerelor între ele) sunt „greutatea” pe care elementele unice o posedă. Numerele indicate sunt rezultatul înmulțirii la pătrat și la cub a numerelor 2 și 3 considerate ca bază de calcul a echilibrelor.

Orice corp solid este format din corelarea celor trei dimensiuni ale solidului și aceste baze matematice: numărul doi indică descompunerea iar numărul trei modalitatea de calcul a proporției reciproce a solidului și, împreună, creează principiul echilibrului calităților.

Schema indică deci cazul paradigmatic sau „ideal” care adună toate elementele în starea de diviziune perfectă a materiei și e:

- $2*2*2$ care are ca rezultat 8 care corespunde pământului
- $2*2*3$ care are ca rezultat 12 care corespunde apei
- $2*3*3$ care are ca rezultat 18 și corespunde aerului
- $3*3*3$ care are ca rezultat 27 și corespunde focului.

Greșeala comună care se face în lectura acestei paradigme este aceea de a considera această combinație ca determinată, statică. În schimb explicația în jurul cadrului picturii pare să evidențieze cum întregul tuturor combinațiilor și proporțiilor posibile este cel care generează multiplul natural. Proporția numerică și armonică pictată în paradigmă localizează doar cazul teoretic în care toată materia unitară este în echilibru între elemente și face să apară simțurilor materia perfect distinctă în cele patru stări fizice descrise. În realitatea naturală sunt infinite proporții sau nivele de echilibru care formează încet, încet numeroasele solide care dau viață multiplelor.

Acest concept este reafirmat în cadrul superior al frescei care este desigur raportat la combinația corpului fizic al omului:

- *Materies rerum sunt quator elementa... de quo plus et inest complexio dicitur huius aetas vultus humor mutantur tempore cuius.*
- Materiile lucrurilor sunt [compoziția] a patru elemente dintre care cea mai mare sau mai mică compoziție, parcurgând timpul vieții sale, [determină] vârsta, figura și starea de spirit.
- Trecerea între un element și altul nu înseamnă înlocuirea cu elemente noi, ci un set de raporturi și de armonii care ocupă, reechilibrându-se între ele, un spațiu

fizic (cele trei dimensiuni) și permit transformarea corpului prin intermediul unor calități care par, la o primă vedere, opuse (cel subțire și cel corpulent, imobilul și mobilul și așa mai departe). Totul depinde de proporțiile în care aceste elemente se combină în lumea fizică.

Posibilul observator posedă acum trei – principia – pe care trebuie să le țină tare în viziunea imaginilor:

- lucrurile create în varietatea lor depind de interacțiunea a patru elemente definite calitativ în proporția lor ideală în foc, aer, apă și pământ.
- combinarea proporțiilor reciproce a acestor elemente generează multiplul natural prin propria liberă asociere.
- aceste combinații nu sunt arbitrarii ci definite de raporturi proporționale a elementelor între ele care coexistă între ele formând noi echilibre.

Aici cel care proiectează și ilustratorul afirmă un principiu logic. Întreaga lume fizică e unitară în compoziția sa, crearea varietății a ceea ce apare și este perceput de simțuri reprezintă rezultatul combinării unor elemente originare și acestea din urmă în diferita lor proporție matematică dintre ele furnizează cheia varietății naturale.

Mișcarea atât în spațiu cât și în timp este centrul motor al universului corpurilor. Doar imaginându-l ca o combinație intrinsecă de stări a materiei unitare care produce proporții armonice infinite se înțelege sensul atât al paradigmei expuse cât și al explicației care o însoțește. Echilibrul este produsul final al fiecărui corp natural fie el vegetal, animal, mineral, uman sau sideral.

Această infinită variație și infinita posibilitate a elementelor de a se combina pentru a forma corpuri este descrisă apoi în arcul de boltă care unește Bolta I și II (fig. 4). În acest arc sunt pictate mai multe forme într-un ambient lichid unde unele sunt reale: pești, oameni, șerpi, obiecte, altele sunt fantastice: viței marini, sirene cu picioare, precum și cu coadă de pește. Aici ideea care lovește este o lume în formare în exemplificarea sa fizică, un fel de fierbere și încercări ale corpurilor care indică multiplicitatea formelor vii în timp ce în frescele Bolților I și II ale criptei această multiplicitate a fost elaborată doar în expoziția principiilor sale logico-raționale.¹⁷

¹⁷ Unii interpreți precum însuși Cappelletti au văzut în această reprezentare a arcului o descriere a lumii inferioare dominate de rău. Alții au descris subiectele arcului ca pe o reprezentare naturalistă prezentă în multe modele de pictură ale aceleiași perioade notând însă multe diferențe între aceste reprezentări și picturile criptei din Anagni, conform spuselor lor, originale și noi. Credem că ideea unei lumi în transformare cu indicația unor forme infinite este o altă posibilă cheie de lectură. Autorul frescelor exemplifică aici mișcarea generației varietății de plante și specii de animale prezente în Geneză în perfecta coerență cu constituirea principiilor expuse. Ne pare astfel destul de singulară ideea de a introduce o metaforă a lumii morale între două cripte și într-o secțiune narativă care are scopul evident de a reprezenta lumea fizică ca atare.

În acest moment rațiunea pentru care un astfel de complex de informații este expus de doi reprezentanți ai clasei medicale se găsește pictat pe bolta care stă deasupra pere-telui 2 (fig. 5).

În centrul unei lumi, desenată ca și concentrică, este introdus omul, aici înțeles ca și corp fizic, care în fapt este definit ca Homo de Humus¹⁸, deci corporalitatea sa. În cercul, din interior către exterior, el este înconjurat de o serie de cercuri împărțite în patru sec-toare. Cele ce se află în imediata vecinătate a figurii sunt împărțite în patru sectoare. Cele ce se află în imediata vecinătate sunt înconjurate de o definiție: „Mikrocosmos id est mi-nor mundus” pe care am putea să-l traducem ca microcosmos, adică lumea minoră.

Lumea minoră sau inferioară (a corpurilor care locuiesc pământul) este reprezentată ca un sistem logic conectat la lumea majoră, în sensul că legile prezente în aceasta rever-berează și în realitatea care ne pare, sau care îi părea autorului frescei, o excepție sau cea a naturii umane. Apare ca și inutil în evidențierea principiilor logico-raționale care se află la baza lumii fizice a încerca să se reprezinte în mod descriptiv varietatea lumii naturale. Cine a proiectat fresca precum și cine a realizat-o pare să se situeze cât mai departe po-sibil de naturalismul reprezentării clasice al Genezei.

Cine a imaginat subiectul s-a situat departe de polemici. El reprezintă implicațiile logico- raționale ale unei ipoteze inspirate de un model și o metodă ce animă de mult timp dezbaterile intelectuale din Europa și a produs în centre precum Chartres și Paris cercetări care merg în direcția unei „integrări” între gândirea antică și sacrele scripturi folosind o nouă armă, deducția logică și folosirea raționalității ce se bazează pe modelul textelor antice și în particular pe un text precum Timeus, sursă de continuă inspirație a întregii tradiții hermeneutice a Părinților Bisericii.

Presupunem deci că o astfel de alegere de ilustrare a picturilor a rezultat din două motive. Primul este că reprezentarea alegorică sau morală rămâne totuși la baza și a ace-s-tei noi descrieri.¹⁹ Al doilea este că a rămâne în planul afirmației logico-raționale permite să se exploreze liber câmpul posibilităților acestuia din urmă fără a crea în niciun mo-ment concluzii grăbite sau confuze sau, mai rău să ofere impresia că este o încercare de a-l înlocui pe cel tradițional. Doar schimbând codul lingvistic se poate stabili o diferență

¹⁸ Considerațiile lui Cappelletti sunt foarte interesante și utile la o lectură iconologică ce funcțio-nează doar dacă se izolează starea fizică a omului aceasta înțelegându-se în structura povestirii.

¹⁹ Theodoric de Chartres (Bretonul) în introducerea la al său *Tractatus de sex dierum operibus* amin-tește că toate tezele formulate: „Postea uero ad sensu littere hystorialem exponendum ueniam ut et allegorica et moralem lectionem que a sanctis doctoribus aperte execute sunt ex toto pre-termittam.” *Tractatus de sex dierum operibus*, 1, 3. In *Commentaries on Boethius by Thierry of Chartres and his School*, Edited by Nikolaus M.Harris. Toronto 1971, p. 555.

care să meargă în direcția concilierii și completării reciproce între cele două modalități de lectură ale textului biblic.²⁰

Secolul XII și cel următor este perioada în care mișcări eretice tot mai puternice pun în discuție bazele unei teologii care pare că are ca instrumente practice doar apelurile la credință sau recurgerea la forță. Chiar în acest moment, papalitatea, instituția care reprezintă garantul suprem al conștiinței religioase, suferă o altă criză de identitate și de prestigiu în care orașele libere, puterea imperială, creșterea autonomiei feudale vor pune în discuție autoritatea și greutatea sa constrângând-o la soluții de compromis și la adevărate și proprii exiluri dintr-un loc într-altul.

Întorcându-ne la descrierea frescei, în cercul imediat următor este din nou reprezentat omul dar în apartenența sa la lumea materială și deci subiect al trecerii timpului. Omul are un început și un sfârșit și în acest început și sfârșit este subiectul transformării corpului său prin secvența a patru stări de spirit: copilăria în care predomină sângele, adolescența, bila roșie; tinerețea melancolia, bila neagră; bătrânețea, flegma.

Din nou aici se afirmă prezența stărilor de spirit care există în corpul uman în prevalența lor de compoziție reciprocă pe care cursul timpului le transformă în diferite combinații care se arată cu evidență în vârstele diferite, iar aceasta nu se întâmplă printr-o intervenție externă ci prin diferita combinație a elementelor deja prezente în natura materială a acelui corp. Prin extensie, orice formă vie a lumii inferioare se supune aceleiași structuri logice și aceleiași dinamici a lumii superioare. Este un minor mundus oglindă rațională a maior mundus și acest lucru este amintit de prima definiție așezată în centrul bolții: „Minorem mundum sic eadem elementa”, astfel lumea mica [alcătuiește] aceleași elemente.

Autorul reiterează continuitatea aliniind în desen secvența calității anotimpurilor care se desfășoară de-a lungul anului, pe pământ și care sunt descrise în partea următoare după o întrerupere cu un cerc de culoare albastră: primăvara e rece și umedă (în corespondență cu copilăria); vara e caldă și uscată (în corespondență cu tinerețea) toamna e rece și uscată (în corespondență cu adolescența); iarna e rece și umedă (în corespondență cu maturitatea).

Ansamblul raporturilor imaginează, figuri în spațiu și text scris dar și, să nu uităm, posibilitatea de a fi citite de către observator cu o mișcare circulară a privirii și a corpului. Crește, ca să spunem așa capacitatea de a crea o continuitate de înțelesuri între lumi care

²⁰ Prudența și respectul cu care este elaborată o interpretare fizică a Genezei nu trebuie să trădeze niciodată lecția tradiției: „*Intentio igitur Moysi in hoc opere fuit ostendere rerum creationes et hominum generationem facta esse ad uno solo deo cui soli cultura et reuerentia debetur. Utilitas uero huius libri est cognitio dei ex facturis sui cui soli cultus religionis exhibendus est.*” *Tractatus de sex dierum operibus, ibidem*. Textul lui Theodoric este deci un comentariu punctual și literal al primelor capitole ale Genezei unde confruntarea cu textul biblic nu se îndepărtează de modul de a pune problema prin faptul că ceea ce se citește este un text sacru iar scopul său este unul religios.

doar în aparență par de altă natură. Mesajul final este acela de a considera toate evenimentele naturale prezente pe pământ dominate de principia care determină întreaga lume fizică, precum și a acelor corpuri cerești care se află departe și par inaccesibile simțurilor.

Observatorul, pe lângă lectura tabelului paradigmatic pe care îl are în fața ochilor, trebuie să-și rotească privirea și pe el însuși pentru a înțelege corespondența între elementele așezate pe boltă în sens circular, succesiunea vârstelor și anotimpurilor și calitățile lor, dar trebuie apoi să înceapă să citească mesajul și în sens longitudinal: elementele adunate ca și echivalență în fiecare pătrime de diviziune a cercului. Această operațiune complexă creează o corespondență între vârste, anotimpuri și cercul următor al mundus (astfel este anagramat în interiorul cadrului mai extern) care readuce prezența elementelor primare care sunt cuprinse în paradigma peretelui. Focul, cald și sec, legat de vară, aerul cald și umed legat de primăvară, apa rece și umedă legată de primăvară și aerul rece și uscat legat de iarnă.

Aceeași cale poate fi făcută în sens invers. Plecând de la schema peretelui se pot „apropia” determinațiile calităților elementelor și combinarea în toate aspectele lumii naturale până a ajunge la creația sa centrală, omul.

Observatorul după o lungă și atentă cercetare spațială începe să înțeleagă că întregul cadru al peretelui și al bolții, fiind inclusă aici și explicația, afirmă că întreaga lume și cea umană urmează principiul de echilibru al aceluiași forme de bază, care în proporția lor furnizează cele patru elemente: foc, aer, apă și pământ. Diversitatea și schimbarea lor este rezultatul unei variații și a unei preponderențe a elementelor în unicul corp fizic, care cunoaște, prin timp, un început și un sfârșit.

Pentru că, se afirmă în mesajul cercului, adică forma tradițională a curgerii sale infinite, ceea ce este fizic ocupă un spațiu dar este introdus și în timp. Trebuie să ne imaginăm corpurile oamenilor, supravegheate de medicii prin excelență, Hipocrate și Galenus, formate din echilibre dinamice care se mișcă nu doar în exterior, în lumea terestră, ci și în interiorul lor, în fluidele care îi alcătuiesc cu același principiu inexorabil.

Doar printr-o lectură a informațiilor prezente în boltă, în perete și în arc care unește cele două bolți, se pot trage în cele din urmă unele concluzii:

- universul fizic e compus din patru elemente de bază.
- echilibrul matematic/proportional al elementelor constituie paradigma pentru prevalența unora dintre ele față de altele care permite o trecere armonioasă în elementele opuse între ele.
- același echilibru îl găsim în secvența din lumea terestră unde trecerea anotimpurilor și calitățile lor răspund aceluiași principiu.
- această dinamică este ovală pentru stările de spirit ale omului care se transformă în cursul vârstelor sale.

Apare destul de intuitiv că aici nu se vorbește de un singur om sau de o singură specie, se subliniază însă caracterul corpului (Homo) și deci pluralitatea speciilor vii care animă planeta. Desigur caracterul circular al bolții sugerează mișcarea în timp care este implacabil și în a transforma continuu elementele generând varietăți ale speciilor, anotimpuri, vârstele vieții indivizilor și dispariția și descompunerea acestora în elemente mai simple și așa mai departe.

Dacă această frescă are în vedere logica dezvoltare a Minor Mundus și al Mundus, adică totalitatea a ceea ce percepem cu sensurile în jurul nostru, lipsește încă un element la construcția lumii materiale și este ceea ce vedem când ridicăm ochii la cer și vedem soarele, luna, stelele.

Și acesta va trebui să corespundă în mod logic în formarea naturii sale fizice, principiului descompunerii și compunerii sale armonice și proporționale a elementelor cu același principiu enunțat de schema de pe peretele 2. Bolta 1 aflată la dreapta ne furnizează destule elemente că este într-adevăr așa ?

Bolta 1 (fig. 6) conține și ea o imagine pe perete și urme ale unei fresce foarte deteriorate care este numită „bolta Zodiacului”. Lucrările de restaurare au restituit mai mult decât o pictură care s-a crezut în cele din urmă pierdută. Pe marginile bolții suflă vânturi simbolizate de patru figuri care sugerează ideea unei mișcări care deducându-se din însuși forma circulară a frescei, simbolizează, încă odată, clima dinamică a acestei reprezentări. Și astrele sunt deci puse în mișcare de o cauză fizică și convingătoare care determină mișcările asemănătoare cu ceea ce noi observăm în norii cerului.

Observându-l mai atent se recunoaște apoi o alternanță de cercuri colorate cu altele acum lipsite de culoare, până la atingerea fâșiei de stele reprezentate de zodiac, care încă odată, sugerează trecerea timpului prin trecerea soarelui în diferitele constelații. Suntem deci într-un mediu temporal și fizic exact ca în lumea descrisă în Bolta II și alternarea culorilor în fâșiile concentrice sugerează că principiul care formează elementele universului se compune și el din elemente de diferită calitate.

Putem să facem deci o ipoteză și deci că alternarea culorilor este descrierea schimbării elementelor citate în schema peretelui II unde la extreme (nu știm dacă în centru sau pe margine) se găsesc cele opuse: pământul și focul, în timp ce aerul și apa acționează ca puncte de echilibru în a media această transformare în funcție de proporția deja observată. Și formarea universului se întâmplă în funcție de întrepătrunderea dezvoltării calităților elementelor până la crearea sistemului stelelor care stau la baza acelorași principia enunțate pentru Mundus.

Aici, în întreaga frescă a celor două bolți nu se descrie sau se povestește ceva, a o face ar însemna să se manipuleze mesajul Genezei într-o „traducere” ilicită. A ține separate cele două abordări le face pe amândouă reprezentabile și conviețuitoare atât în forma

tradiției narative și simbolice prezente în Capela lui Thomas Becket, cât și în elaborarea unei interpretări a lumii fizice care, în mod logico-rațional povestește mecanicul și inexorabilul lor destin temporal.

Nu merită să încercăm să facem apel la modele precedente sau să căutăm referințe în izvoarele sau în reprezentări paralele deoarece în cripta din Anagni cu adevărat se desfășoară sub ochii noștri un unicum care apare din prezența și lectura unitară a celor două reprezentări. Este momentul istoric, înțeles ca istorie intelectuală și culturală a bisericii în care criza politică și religioasă a acestor ani își arată profunda manifestare. Deschiderea către ipoteze, scheme interpretative, reflexii asupra textului biblic, deschide și declară deschis termenii unei dezbateri noi în care nu se arată o concluzie definitivă dar se încearcă o armonie internă recombinaând elementele precedente în forme noi și în perfectă coerență cu întregul desen teologic descris de restul frescelor.

Este deci o încercare metaforic imaginată precum armonia calității elementelor naturale care sugerează o primire a opuselor în numele unui cadru superior care să le primească pe amândouă. Povestea din Geneză și explicația sa fizică nu sunt decât cei doi poli străini doar pentru cine nu este capabil să îi reconducă pe amândoi la ratio teologica superioară care îi conduce.

Lorenzo Cappelletti a subliniat această mișcare tipică a întregii fresce a criptei descriind ciclul biblic al arcăi. Călătoria arcăi de la inițiala înfrângere a lui Israel împotriva Filistenilor se încheie cu creația unui nou sacerdoțiu acela al lui Samuel, care numește regele, noul șef politic, în figura lui Saul. Reflectând asupra acestei părți a povestirii ajunge astfel la concluzia că se afirmă aici un principiu în centrul dezbaterii acelui timp asupra raportului dintre puterea temporală și spirituală care domină acești ani cruciali ai istoriei Europei dar, adaugă citându-l pe Michele Maccarrone că nu există o prevalență a uneia sau a alteia.

„Superioritatea lui Inocențiu se distinge puternic de supremația spiritualului pe care unii deja o țineau și va fi apoi formulată în sistemul hierocratic.”²¹

Fresca arată contrariile: pleacă de la tragedia poporului lui Israel cu moartea lui Eli și pierderea arcăi până la generația noului principiu și a originii spirituale a regatului politic, o nouă alianță, precum metafora noului sacerdoțiu în Cristos care va avea, în povestea frescelor, recucerirea de către Israel, prin bătălia de la Masphat, a simbolului său regenerat. Întreaga narațiune istorică atrage atenția asupra prezenței unei transformări, a unei

²¹ „ Un eveniment care din punct de vedere al literei era cu totul intern Vechiului Testament și care permitea de fapt cu resursele nepuizabile ale tipologiei, să exprime trecerea de la sacerdoțiul și de la regatul Vechii alianțe la sacerdoțiul și regatul celei Noi și raportul lor reciproc: problemă teologică centrală de maximă actualitate între secolul al XII-lea și al XIII-lea.” Cappelletti, cit., p. 96. Citatul din Maccarrone este la pag. 119.

schimbări a naturii evenimentelor sub deplina voință divină. Este natura raportului dintre puterea spirituală și puterea temporală care a luat o nouă lumină și din aceasta apare sensul exprimat de concluzia în desenul divin: ciclul Apocalipsei.

Că aceeași atmosferă de deschidere și discuție a diferitelor drumuri lăsate deschise și deci care nu sunt destinate unei concluzii se regăsește și în descrierea fizică a lumii materiale față de interpretarea tradițională a creării mesajului și a poveștii din Geneză, are mai mult sens dacă o confruntăm cu conținutul poveștii celorlalte bolți ale criptei. Și îl împinge pe observator către căutarea unui sens pe care trebuie să-l găsească în alte părți ale frescei care este locul răspunsurilor. Apare astfel foarte interesant de amintit că aceste două subiecte narative (Geneza și oferta lui Abraham lui Melchisedek, simbol al noului sacerdoțiu) sunt prezente cu o diferită reprezentare și descriere picturală, atât în cripta mare cât și în oratoriul lui Thomas Becket. Este și o a treia, o asemănare iconologică a martiriului lui Magno, reprezentat în mod foarte apropiat de cel al lui Thomas Becket. Dar aceasta nu face decât să confirme o lectură atentă a celor două monumente utilă înțelegerii lor reciproce.

Bolta I poate apărea mult mai sintetică decât Bolta II dar deoarece ei îi este încredințată premisa logică a expunerii lumii fizice care are în vedere centralitatea omului căruia întregul ciclu al frescelor îi atribuie funcția predominantă: din corp fizic în actor istoric până la revelarea naturii sale divine la sfârșitul timpurilor. Adevăratul protagonist este această scufundare a ființei umane în devenirea spațiului și timpului. Se notează aici, dar doar în mod incidental, cum figura celui Vechi de zile, simbol al eternității lui Dumnezeu, are un rol central și foarte relevant în dispunerea figurilor ciclului apocaliptic.

Frescele sugerează apoi că este o ierarhie de lectură diferită în care în bolta inițială a parcurșului se face apel asupra unei scheme care are apoi nevoie de Bolta a II-a pentru a fi înțeleasă într-o mișcare care se întoarce apoi la precedentă și reprezintă sensul său final.²² Dacă această lectură e corectă ar trebui să găsim în această „primă pagină a manuscrisului” așa cum o definea Toesca, și legătura dintre cele două reprezentări din Geneză. Unde această nouă reprezentare are anumite urme care o conectează cu povestea biblică tradițională.

În peretele Bolții I este de fapt, o reprezentare care ne poate conduce din nou la acest sens. Fresca suferă de o distrugere și mai evidentă a bolții (fig. 7). Timpul și neglijența oamenilor a șters parțial figurile reprezentate dar urmele rămase sunt semnificative. Se observă patru personaje, două la dreapta și două la stânga, foarte asemănătoare la îmbrăcăminte și în atitudine cu Hipocrate și Galenus din Bolta II. Poartă efectiv aceleași haine au aceeași pălărie și chiar gestualitatea este aceeași. Tânărul învățat de la dreapta

²² Asupra acestui lucru este util să amintim aici considerațiile lui Cappelletti asupra ciclului Arcăi: „Ele sunt de citit în mod tipologic. Și sunt de citit în mod tipologic nu doar în întregul lor, dar și ca individualități concluzionate.” Cappelletti, p. 82.

face același gest ca și bătrânul Hipocrate din fresca următoare și ne permite să ne imaginăm și aici o discuție sau prezentarea unor texte care se pot observa în mâinile personajelor chiar dacă deteriorate sau ilizibile. Este vorba deci de înțelepți, semn evident că echivalența narativă între cei doi pereți este desenată la fel ca și pentru Bolți.

Într-o poziție ridicată față de această secvență apare o a cincea figură, de nerecunoscut, care ține și ea între mâini un volum și deci predă sau explică. Haina apare foarte diferită și restaurarea a scos în evidență o mantie lungă și un nimb pe cap simbol al sacralității sale. Evident ne aflăm în fața unei figuri care stă la început ca introducere a întregii povești și nu este desigur o figură păgână.

Nu putem și nu vrem să presupunem cine este personajul dar această figură ne sugerează și sugerează observatorului că acea cauză eficientă care, împreună cu materia prezidează formarea lumii fizice, nu se află în lumea naturală ci are o origine diferită. Dacă acea cauză eficientă este identificată cu Dumnezeu, descrierea în amănunt a lumii fizice a celor două Bolți este utilă unui scop care nu este științific dar care aparține economiei narrative al caracterului sacru al criptei: transformarea corpului material într-un instrument al lui Dumnezeu prin intermediul itinerariului trasat de istorie până la sfârșitul timpurilor.

Criticii au găsit în această reprezentare a Peretelui 1 descrierea a ceea ce, în această lume, dominată de armonioasa construcție a elementelor și deci de cauza materială care se desfășoară așa în detaliu, necesitatea de a arăta cauza eficientă, deci necesitatea de a individualiza, și în această reprezentare, cadrul teologic necesar. Cappelletti o găsește ipotetic identificând acest personaj cu Avram, alții au identificat această figură cu Moise. În realitate s-a căzut de acord în a reține că prevalența statusului său și lipsa oricărei alte referințe teologico-religioase în crearea frescelor celor două bolți, este suficientă pentru a avertiza observatorul că nu suntem în interiorul unei expunerii științifico-didactice ci de partea esențială a unui întreg mai vast care este teologic și religios. Faptul că inițial acest element este doar pomenit sau reprezentat în mod sintetic nu trebuie să mire. Aceste bolți sunt doar începutul drumului care se va încheia conceptual în întregul dezvoltării frescelor și în particular în seria bolților și pereților care formează ciclul său final adică sfârșitul timpurilor lumii naturale și sensul acesteia din urmă iluminată de povestea Apocalipsei.

Înainte de a începe această călătorie care ne va duce la concluzie trebuie să adăugăm, pentru a oferi o imagine completă, că această prezență sintetică a divinului se regăsește și în Peretele 2 unde, deasupra picturilor medicilor, este prezent meniscul divin care face apel în mod simbolic la reprezentarea tradițională a Genezei în figura mai descriptivă a Creatorului pictată în oratoriul lui Becket câțiva metri mai încolo.

Aceste detalii solicită observatorul să găsească în altă parte sensul tuturor acestora, și pentru a o face, trebuie să folosim, ca și ghid autoritar, comentariul lui Teodoric de Chartres la Geneză care identifică în crearea lumii reale patru cauze²³. Cauza eficientă reprezentată de Dumnezeu, cauza formală care este vocea, logosul care a dat formă proporției elementelor și deci a realizat acea proporție dinamică despre care am furnizat o amplă descriere și cauza finală deci bunătatea lui Dumnezeu care asigură desenului creației voinea sa de bine. Teodoric identifică în cele trei figuri ale trinității această dinamică creativă care, acționând asupra realității materiale, creează armonia și constanta sa prezență.

Premisa sintetică a Bolților I și II are înțelesul său teologic desfășurat în cele două bolți paralele cu ele, care sunt evocate în cripta din ciclul Apocalipsei. Bolții corespunzătoare creației elementelor universului din Geneză, îi corespunde, în această secțiune, bolta XV cu reprezentarea lui Cristos (fig. 8), în timp ce Bolta II are ca și reprezentare paralelă a sensului său în bolta XVI, după următoarea boltă XIII care descrie în lumea istoriei moartea lui Eli (bătrânul sacerdot) și pierderea Arcăi de către Israel prin care începe ciclul biblic al lui Samuel. Bolta XVI (fig. 9) este reprezentarea Spiritului Sfânt sub forma coborârii sale²⁴. Cele două bolți XV și XVI, sunt pictate de aceeași mână de Maestru care a compus primele două și deci contemporane și furnizează sensul cadrului teologic în sfârșit desfășurat care prezidează crearea lumii materiale și explică repetarea în bolți a ciclului apocaliptic.

Faptul că sunt separate în spațiu și aparent îndepărtate atrage atenția asupra multi-dimensionalității acestei opere și capacitatea de a aduna sensul său profund de-a lungul timpului și mișcarea observatorului în parcursul său printre fresce. Subliniază deci că mișcarea, dinamica, scurgerea timpului nu este fără însemnătate. Sensul său este cuprins în poveste în momentul sfârșitului spațiului și timpului așa cum Bolțile I și II au arătat creația.

²³ În textul din Tractatum, Teodoric identifică cele patru cauze ale construcției fizice a lumii: „in materia igitur que est quator elementa operator summa Trinitas ipsa materia creando in hoc quod est efficiente causa: creata informando et disponendo in eo quod est formali causa: informatam et dispositam diligendo et gubernando in eo quod est finali causa.” Tractatum, cit. 3, 50 p. 556. Celelate cauze pe lângă materie sunt cea eficientă, formală și finală pe care Teodoric le identifică în Tatăl, Fiul și Spiritul Sfânt: „Nam Pater est efficiente causa Filus uero formali Spiritus Sanctus finalis quattuor uero elementa materialis.” *Ibidem*.

²⁴ Cappelletti, cit. p. 300 definește această boltă ca și „Misterul lui Cristos care s-a născut, a murit, a înviat și s-a înălțat la cer”. Deci definiția cea mai simbolică a naturii fiului lui Dumnezeu este bolta XVI ca și „Coborârea Spiritului Sfânt”, prezența voinței lui Dumnezeu în devenirea timpului. Conținutul bolții XVI a fost distrus pentru amenajarea unui altar în secolul al XVIII-lea și aceasta ne împiedică pentru totdeauna să avem o confruntare completă a acestei lecturi „transversale” a criptei.

Toesca a sugerat, o aminteam, că aici este vorba despre o dispută între corpuri. În ce măsură acest element este esențial și original în reflexia Evului Mediu și chiar îl caracterizează încă din primele secole și îl distinge de lumea păgână o subliniază unul din cei mai sensibili cercetători ai acestei treceri delicate identificând tocmai în noii preoți și în călugări simbolul însuși al acestei transformări:

„Călugării erau considerați moștenitorii martirilor și imitatorii lui Cristos. Aceasta însemna că ei reprezentau corpul uman în culmea suferinței sale și în același timp a exaltării sale. (...) Călugărul se așeza în fața copleșitoarei măreții a lui Dumnezeu, precum în fața puternicilor lumii se așezau săracii, ființe încovoiate și dependente de mila sa, deoarece cu lipsa oricărei puteri, omul a avut acces la puterea lui Dumnezeu.”²⁵

(Traducere din limba italiană: Ioana Mândrescu)

²⁵ Peter Brown, *Il filosofo e il Monaco*, (Filosoful și călugărul, n.tr.) în *Storia di Roma*, a.c. de Andrea Giardina și Aldo Schiavone, Torino 1999, p. 669.

Anexe

Figura 1. Pictură a medicilor Hipocrate și Galenus pe peretele 2

Sursă: Pietro Toesca, *Gli affreschi della cattedrale di Anagni*

(Frescele catedralei din Anagni, n.tr.), Gallerie Nazionali Italiane.

De regăsit în: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/gallerie_nazionali_italiane1897_1902/0157.

Figura 2. Model al Genezei asemănător reprezentării picturii în Oratoriul lui Becket.
Claudia Quattrocchi, *Un martire inglese alla Curia di Roma. L'oratorio di San Thomas Becket di Canterbury nella cattedrale di Anagni*, (Un martir englez la Curia din Roma. Oratoriul Sfântului Thomas Becket de Canterbury în Catedrala din Anagni, n.tr.) Roma 2017.

Figura 3. Schema elementelor în peretele 2.

Pietro Toesca, *op. cit.*

Figura 4. Detaliu al Frescelor arcului între Bolta I și II
Lorenzo Cappelletti, *Gli Affreschi della Cripta anagnina*. (Frescele Criptei din Anagni, n.tr.)
Roma 2002.

Figura 5. Pictură din Bolta II
Lorenzo Cappelletti, *op.cit.*

Figura 6. Pictură din Bolta I
Lorenzo Cappelletti, *op.cit.*

Figura 7. Pictură din Peretele I
Lorenzo Cappelletti, *op. cit.*

Figura 8. Bolta XVI
Lorenzo Cappelletti, *op. cit.*

Figura 9. Bolta XVII
Lorenzo Cappelletti, *op.cit.*

L'uomo e il professionista Alexandru Herlea¹

Steluța Pestrea Suciș*

Il professore Alexandru Herlea nella memoria del figlio e della moglie

Quest'anno il 18 agosto si compieranno 43 anni dal passaggio al mondo dei Giusti del mio padre, quale non mi ha abbandonato mai e fu sempre accanto a me, tanto in questi ultimi 43 anni quanto in quei 9 che ha trascorso in prigione.

Ha vegliato su di me e mi ha sostenuto con grande devozione ma anche con discrezione; la nostra relazione fu piuttosto una di amicizia che una di padre e figlio. Peraltro lui considerava che forma con la moglie e i suoi bambini un tutto inseparabile, che questi sono parte integrante di se stesso. Nacque il 24 giugno 1907 nel segno del Cancro con ascendente in Sagittario per cui la famiglia significa tutta l'umanità; se crederei in astrologia direi che fu premonitorio, uno dei principali tratti di carattere del mio padre essendo il servire di tutti. Lui capiva di sacrificarsi per il bene degli altri e considerava normale che quelli appartenenti alla sua famiglia ristretta, la moglie e i figli lo seguissero.

Era un uomo molto caloroso ed ero soggiogato dalla sicurezza e rapidità con la quale trattava tutti i problemi e rispondeva a tutte le domande. Questa fiducia in se stesso imponeva. Mi ha segnato intanto la generosità e il suo profondo collegamento con la storia e l'identità rumena e transilvana; essa non gettava nessun'ombra nei suoi rapporti con i portatori di altre identità, era al polo opposto di ogni forma di comportamento ingiusto. Lontano da ogni rassismo oppure sciovinismo. Era uno spirito largo, fatto che gli ha portato molte amicizie in tutti i cerchi culturali e politici.

Mio padre era un vero democratico, un uomo nella ricerca dell'armonia e della buona comprensione, un diplomatico potrei dire, quale era molto fermo nell'affermazione e promozione dei grandi principi dai quali non accettava nessuna deroga. Era intransigente nel rispetto della gerarchia dei valori e formulava tutto con semplicità in modo tale da non scioccare oppure ferire. Da piccolo conosceva proverbi latini dal suo padre; uno quale ha ripetuto spesso anche a me era: «Quid quid agis prudenter agas et respice fi-

¹ Traduzione del capitolo II del volume scritto dalla signora Steluța Pestrea Suciș, *Elite ale Brașovului în arhivele lor de familie* (Elite della città di Brașov nei loro archivi di famiglia-n.d.tr.) quale fu depositato nell'anno 2021 alla casa editrice Foton di Brașov.

Traducere a capitolului II din volumul doamnei Steluța Pestrea Suciș, *Elite ale Brașovului în arhivele lor de familie*, depus în anul 2021 la editura Foton, Brașov.

* email: catalinabv@yahoo.com

nem». Sebbene aveva molto tatto, la sua viva spontaneità e la rapidità nel pensiero creavano qualche volta reazione nervosa e rifiuto da parte di quelli che non potevano oppure non volevano seguirlo.

Consapevole delle sue capacità creative per lui il grande problema era trovare il quadro che gli avrebbe permesso di raggiungere i suoi obiettivi, perchè dopo l'età di 40 anni si confrontò con le più buie realtà. Non che cosa scrivere, che studio fare, che conferenza oppure discorso tenere, ma dove pubblicare, dove parlare, era il problema per la soluzione della quale non ha risparmiato nessun sforzo. Esprimersi era una necessità vitale per il mio padre, come la respirazione. Il lavoro non era fatica, ma reale piacere; diceva che la biblioteca era la bottega del caffè preferita. Credeva con vigore che solo attraverso lo scrivere puoi lasciare qualcosa alle spalle. Per questo essendo in prigione ha chiesto un amico che seguiva liberarsi di comunicarmi che il suo desiderio è che io scrissi perchè questa è la reale possibilità di affermazione nella vita.

Fui profondamente impressionato dal grande numero di amici e collaboratori che sono venuti a dire addio nei giorni prima della morte, oppure quali hanno partecipato ai funerali della Chiesa di Mavrogheni di Bucarest e il cimitero Groaveri di Braşov alla riunione in omaggio del dicembre 1979 di Bucarest dove la sala fu affollata. Sono stati pubblicati numerosi articoli alla sua morte, tanto in Romania, specialmente nella rivista quale aveva creato intitolata: «*Recherches sur l'histoire des institutions e du droit*» quanto all'estero nella stampa rumena dell'esilio e nelle pubblicazioni di storia del diritto di più paesi europei soprattutto della Francia, Polonia e Ungheria e dell'America di Nord. Fu omaggiato in una trasmissione della radio Free Europe. Si è affermato che fu legato alla vita soprattutto attraverso ciò che lui ha dato alla vita che tramite quello che lui ha ricevuto da lei; si è sottolineato la sua bontà, la sua onestà il coraggio e la vitalità, l'attaccamento ai valori e la capacità di sorpassare le più terribili prove come la minaccia con la condanna a morte.

Sua moglie, mia madre ha redattato un testo poco dopo la sua morte dal quale riproduco un frammento:

«Finchè vivrà uno di quelli che lo hanno conosciuto, il suo ricordo sarà vivo, perchè tramite la risonanza comunicativa di tutte le corde dell'anima lui si è fatto amare: "Fu un uomo buono" sono parole che si sentono spesso dopo la sua morte, quali danno la vera dimensione e profondità all'aprezzamento con il quale viene onorato il ricordo di questo uomo quale fu costruito solo dalla forza di dare agli altri. Aveva un'anima calda, lo amavano i bambini.

Personalità complessa, uomo d'azione, uomo di scienza, poeta i suoi tratti dell'anima si sono affermati su molteplici piani. È significativo che accordava con facilità l'epiteto di "amico" e non faceva grande differenza tra amici oppure semplici conosciuti. Nei suoi poemi esprime sotto varie forme il suo amore per l'uomo: "Che mi diffendo il duomo -il mio Amore- l'Uomo".

Tentando di decifrare la personalità e di scoprire i tratti della sua struttura intima, il lato più significativo, dominante, della sua personalità ti trovi spesso in difficoltà, in bilico tra scelta e gerarchia. La fonte si trova certamente nei poteri dell'anima. Fu un lottatore per una causa giusta, per la libertà e la giustizia sociale. Non ha avuto dubbi nella possibilità della creazione di un mondo migliore e si sentiva in debito di lottare per gli uomini per il loro innalzamento.

Odiava l'orgoglio della vita isolata, ha creduto nel valore del dono di sé, nell'efficacia dell'impegno nell'azione. Non l'hanno spinto all'azione vane ambizioni di affermazione – fu tutta la vita pronto a rinunciare nel beneficio degli altri a tutto quello che gli spettava di diritto. Pieno d'idee non lo preoccupava il pensiero di assicurare la loro paternità. Credeva nel dovere dell'uomo di essere buono e generoso.

Negli uomini vedeva le loro qualità non i loro difetti. È significativo che non ha coltivato l'ironia, anche se la sua mente era abbastanza vivace per poterla fare. Cosciente delle sue qualità, non lo impressionavano le parole prive di apprezzamento dette dagli altri. Rispondeva serenamente "Non mi conosce".

Comunicativo, combattivo, appassionato, portava con sé entusiasmo, generosità, impressionante umanità. Non ha mai risparmiato la fatica, oppure il consumo di sé stesso. La delicatezza incantevole, l'amore per gli uomini lo aiutavano ad avere una condotta cortese specialmente per colui che si trovava socialmente più in basso.

La sua forza conquistante sorgeva dalla semplicità, semplicità innata ma anche frutto di una ricchezza interiore quale ha determinato lo sviluppo di una delicatezza dell'anima estremamente rara quale portava all'oblio di sé nei rapporti con gli altri. Sempre attento a non ferire quello accanto, seguiva il modo in cui si rispecchia nel compagno la sua parola e il suo atteggiamento.

Non si posava a giudice degli altri. Accordava e manifestava considerazione ai più umili per elevarli nel rispetto di loro stessi.

Alla base del suo atteggiamento rispetto agli uomini era la sua sete di giustizia per conto di tutti.

Questa fu la forza di profondità quale ha giocato il ruolo di leva dirigente dei suoi fatti. Nessuno fu amico più leale, più sicuro in ogni circostanza, che lui.

Nessun ombra d'invidia oppure di pochezza d'animo.

Non esisteva bene che non desiderasse a tutti, oppure servizio che avrebbe potuto fare e non farlo, a ognuno.

Questa forza della generosità, dell'umanità fu accompagnata da una mente chiara. Riscaldata nella gioventù al fuoco delle grandi e avanzate idee la sua mente fu messa interamente al servizio dell'amore per gli uomini. "Sto con gioia tra i molti. Mi trascino in ginocchio per aiutarli."

La fede ferma nell'ideale quale seguiva ha impedito il dubbio, quale avrebbe potuto indebolire la volontà di agire. La sua vita fu un protesta coraggioso contro l'ingiustizia e il buio. Una profonda e inesauribile sete di vita lo aiutava a essere lieto, a diffondere intorno allegrezza ed entusiasmo. Non fu un asceta, al contrario amava la vita su tutti i suoi aspetti.

Nelle relazioni con gli uomini era vicino e gentile. Con delicatezza, con tatto e pazienza amabile, con vera diplomazia, seguiva di convincere anche gli altri della giustezza delle sue opinioni, senza tentare d'imporsi.

Le sue aspirazioni erano troppe, troppo ferventi per non essere sottoposto alle sconfitte. Ma l'entusiasmo e l'oblio di sè lo aiutavano a vincere. La tristezza era solo sua – si schivava di essere sospettato da coloro che lo circondavano.

Uomo d'azione, la sua intelligenza era diretta verso l'atto. Lei si manifestava attraverso il senso con il quale sapeva bilanciare il peso di questa, attraverso il modo in cui sapeva percepire le tappe di un'azione, attraverso l'immaginazione, creativitate speciale per trovare le modalit   pi   adeguate per raggiungere lo scopo. La larga concezione andava insieme con il seguire attento del dettaglio.

Una volont   come una lama in acciaio lo aiutava a sorpassare la stanchezza, la delusione, la sconfitta – di cui ha avuto parte pienamente – a trovare sempre l'energia di ricominciare da capo.

La sua vita,    la vita di un uomo coerente, in concezioni e atteggiamenti.»

Dopo questa caratterizzazione fatta da mia madre a mio padre, finisco riferendomi a un evento luminoso della sua vita che ho scelto anche per il fatto che questo testo    destinato a una rivista in lingua italiana. Nel 1977, due anni prima della sua morte, mio padre fu eletto membro corrispondente dell'Accademia Tiberina di Roma; era felicissimo. Era per la prima volta dopo decenni di sofferenza e persecuzioni che un'istanza di prestigio internazionale riconosceva i suoi meriti. Non ha potuto purtroppo spostarsi personalmente alla cerimonia di laurea; mi sono spostato io e l'ho ricevuta con emozione a suo nome.

Alexandru Ioan Herlea

(Traduzione in italiano Ioana Mândrescu)

Profesorul Alexandru A. Herlea   n memoria fiului   i a so  iei

Anul acesta la 18 august se vor   mplini 43 de ani de la trecerea   n Lumea Dre  tilor a tat  lui meu, care nu m-a p  r  sit niciodat     i a fost tot timpul l  ng   mine, at  t în ace  sti ultimi 43 de ani c  t   i în cei 9 pe care i-a petrecut în pu  c  rie.

M-a vegheat   i susținut cu multa dăruire dar   i discre  ie; rela  ia noastră a fost mai degrabă una de prietenie dec  t una de tată   i fiu. De altfel el considera că formează cu so  ia   i copii lui un tot inseparabil, că ace  stia sunt parte integrantă a lui însuși. Se na  te în 24 iunie 1907, în zodia racului cu ascenden  a în s  get  tor pentru care familia înseamnă toată omenirea; dacă a   crede în astrologie a   spune că a fost premonitoriu, una din principalele trăsături de caracter ale tatălui meu fiind servirea tuturor. El   n  legea să se sacrifice pentru binele altora   i considera normal ca cei aparținători familiei lui restr  nse, so  ia   i copiii, să-l urmeze.

Era un om deosebit de cald şi eram subjugat de siguran  a   i rapiditatea cu care trata toate problemele   i răspundea la toate întrebările. Această siguran  a de sine impunea.

M-a marcat de asemenea generozitatea și profunzimea sa legătură cu istoria și identitatea românească și transilvană; ea nu arunca însă nici o umbră în raporturile sale cu purtătorii altor identități, era la polul opus oricărei forme de comportament inechitabil. Departe de el orice rasism sau șovinism. Era un spirit larg, fapt care i-a adus multe prietenii în toate cercurile culturale și politice.

Tatăl meu era un adevărat democrat, un om în căutarea armoniei și a bunei înțelegeri, un diplomat aș putea spune, care era însă foarte ferm în afirmarea și promovarea marilor principii de la care nu accepta nicio derogare. Era intransigent în respectarea ierarhizării valorilor și formula totul cu simplitate și în așa fel încât să nu șocheze sau rănească. De mic copil cunoștea proverbe latine de la tatăl său; unul pe care mi l-a repetat adesea și mie era: „Quid quid agis prudenter agas et respice finem”. Cu toate că avea mult tact, spontaneitatea lui vie și rapiditatea în gândire creau uneori reacții de enervare și refuz din partea celor care nu puteau sau nu vroiau să-l urmărească.

Conștient de capacitățile sale de creație, pentru el marea problemă era găsirea cadru-lui care să-i permită îndeplinirea dezideratelor, căci după vârsta de 40 de ani s-a confruntat cu cele mai negre realități. Nu ce să scrie, ce studiu să facă, ce prelegere sau discurs să țină, ci unde să publice, unde să vorbească era problema pentru rezolvarea căreia n-a precupețit nici un efort. A se exprima era o necesitate vitală, pentru tatăl meu, precum respirația. Munca nu era trudă ci reală plăcere; spunea că biblioteca este cafeneaua sa preferată. Credea cu tărie că numai prin scris lași ceva în urma ta. De aceea fiind în închisoare a rugat pe un prieten care urma să se elibereze să-mi comunice că dorința lui este să scriu căci aceasta este reala posibilitate de afirmare în viață.

Am fost profund impresionat de marele număr de prieteni și colaboratori care au venit să-și ia rămas bun de la el în zilele de dinaintea decesului, sau care au participat la ceremoniile de înmormântare de la Biserica Mavrogheni din București și cimitirul Groa-veri din Brașov, la reuniunea de omagiere din decembrie 1979 de la București unde sala a fost arhiplină. S-au publicat numeroase articole la decesul său, atât în România, în special în revista pe care o crease intitulată: „*Recherches sur l'histoire des institutions et du droit*” cât și în străinătate, în presa românească din exil și în publicațiile de istoria dreptului din mai multe țări europene cu precădere Franța, Polonia, Ungaria și din America de Nord. A fost omagiat într-o emisiune la radio Free Europe. S-a afirmat că a fost legat de viață mai mult prin ceea ce i-a dat decât prin ce a primit de la ea; s-a subliniat bunătatea și onestitatea sa, curajul și vitalitatea, atașamentul față de valori și capacitatea de a depăși cele mai cumplite încercări, precum amenințarea cu condamnarea la moarte.

Soția lui, mama mea, a redactat un text la scurt timp după deces din care reproduc un fragment:

„Afîta timp cît va mai trăi cineva din cei care l-au cunoscut, amintirea lui va fi vie, căci prin rezonanța comunicativă a tuturor coardelor sufletești el s-a făcut iubit. «A fost un om bun» sunt vorbe care se aud mereu după moartea lui, care a dat parcă adevărata dimensiune și adîncime prețuirii cu care e cinstită amintirea acestui om clădit numai din forță de dăruire pentru alții. Avînd un suflet cald, îl iubeau copiii.

Personalitate complexă; om de acțiune, om de știință, poet, trăsăturile lui sufletești s-au afirmat pe multiple planuri. E semnificativ că acorda cu mare ușurință epitetul de «prieteni» și nu făcea mare diferență între prieteni sau simpli cunoscuți. În poeziile sale exprimă sub diverse forme dragostea lui pentru om. Spune în una din ele: «Să îmi apăr domul – Dragostea mea – Omul».

Încercînd a-i descifra personalitatea și a descoperi trăsăturile structurii sale intime, latura cea mai semnificativă, dominantă, a personalității sale te afli adesea în dificultate, în cumpăna de a alege și ierarhiza. Izvorul se află desigur în puterile sale sufletești.

A fost un luptător pentru o cauză dreaptă, pentru libertate și dreptate socială. N-a avut îndoieli în posibilitatea creării unei lumi mai bune și se simțea dator să lupte pentru oameni, pentru înălțarea lor.

A detestat orgoliul vieții izolate, a crezut în valoarea dăruirii de sine, în eficacitatea angajării în faptă. Nu l-au îndemnat la faptă, vane ambiții de afirmare – a fost toată viața gata să renunțe în folosul altora la ceea ce i se cuvenea de drept. Plin de idei, nu-l frămînta gîndul de a-și asigura paternitatea lor. Credea în datoria omului de a fi bun și generos.

În oameni vedea calitățile, nu defectele lor. E semnificativ că nu a cultivat ironia, deși mintea îi era destul de sprintenă ca să o poată face. Conștient de calitățile lui, nu-l impresionau vorbele lipsite de prețuire spuse de alții. Răspundea senin «nu mă cunoaște».

Comunicativ, combativ, pasionat, aducea cu sine entuziasm, generozitate, impresionantă omenie. N-a prețuit niciodată osteneala ori cheltuirea de sine. Delicatețea fermecătoare, dragostea pentru oameni îl ajuta să aibă o conduită la fel de îndatoritoare mai ales pentru cel situat socialmente mai jos.

Forța lui cuceritoare izvora din simplitate, simplitate înnăscută dar și rod al unei bogății interioare, care a determinat dezvoltarea unei fineți sufletești extrem de rară, la uitare de sine în raporturile cu semenii. Mereu atent de a nu răni pe cel de-alături, urmărirea felul în care se oglindește în partener vorba și atitudinea lui.

Nu se erija în judecător al altora. Acorda și manifesta considerație celor mai umili ca să-i înalțe în respectul față de ei înșiși.

La temelia atitudinii lui față de oameni era setea lui de dreptate pe seama tuturor. Aceasta a fost forța de adîncime care a jucat rol de pîrghie diriguitoare a faptelor lui.

Nimeni n-a fost prieten mai loial, mai sigur în orice împrejurări, decît el.

Nici o umbră de invidie sau de micime.

N-a existat bine pe care să nu-l dorească tuturor sau serviciu, pe care să-l poată face și să nu-l facă, oricui.

Această forță a generozității, a omeniei, a fost însoțită de o minte limpede. Încălzită din tinerețe la focul ideilor mari și înaintate, mintea lui a fost pusă în întregime, în slujba iubirii de oameni. «Stau bucuroși între cei mulți – Mă tîrîsc în genunchi, să-i ajut».

Credința fermă în idealul pe care și-l făurise a împiedicat îndoiala, care i-ar fi putut slăbi voința spre faptă. Viața lui a fost un protest curajos împotriva nedreptății și a întunericului. O adâncă și inepuizabilă sete de viață îl ajuta să se bucure, să răspîndească în jurul lui voioșia și entuziasmul. N-a fost un ascet, dimpotriva iubea viața sub toate aspectele ei.

În relațiile cu oamenii era apropiat, îndatoritor. Cu delicatețe, tact, răbdare binevoitoare, cu adevărată diplomatie, urmărea să convingă și pe alții de justetea părerilor sale, fără a încerca să se impună.

Năzuințele lui erau prea multe, prea fierbinți ca să nu fie supus înfrîngerilor. Dar entuziasmul, uitarea de sine îl ajutau să se învingă. Tristețea era numai a lui – se ferea să fie bănuită de cei din jur.

Om de acțiune, inteligența lui era îndreptată spre faptă. Ea se manifesta prin simțul cu care știa cîntări greutatea acesteia, prin felul în care știa a percepe etapele unei acțiuni, prin imaginație, inventivitate deosebită pentru a găsi mereu modalitățile cele mai adecvate pentru atingerea scopului. Concepția largă mergea împreună cu urmărirea atentă a amănuntului.

O voință, ca o lamă de oțel îl ajuta să depășească oboseala, decepția, înfrîngerea – de care a avut parte din plin – să găsească mereu energia de a o lua de la capăt.

Viața lui, este viața unui om consecvent, în concepții și atitudini.”

După această caracterizare, făcută de mama, tatălui meu, concluzionez referindu-mă la un eveniment luminos din viața lui pe care l-am ales și pentru faptul că acest text este destinat unei reviste de limba italiană. În 1977, doi ani înaintea decesului său, tatăl meu a fost ales membru corespondent al Academiei Tiberine din Roma; s-a bucurat nespus. Era pentru prima dată după decenii de suferință și persecuții că o instanță de prestigiu internațional îi recunoștea meritele. N-a putut, din păcate, să se deplaseze personal la ceremonia de acordare a diplomei; m-am deplasat eu și am primit-o cu emoție în numele său.

Alexandru Ioan Herlea

*"La giustizia edificata sull'amore per le persone
è un dono della saggezza"*

Alexandru Herlea

Scrivere su Alexandru Herlea significa fare una incursione in un universo quale segna una parte della nostra storia, ricordando di uomini e fatti che impongono un rispetto particolare. Per quanto possibile voglio disfare i fili dell'esistenza di questa personalità, quale ho trasformato in un personaggio complesso ed esemplare. Il mio approccio ha alla base l'archivio della famiglia, così ricco in documenti e fotografie, messo a disposizione, con molta generosità, dal suo figlio, Alexandru Ioan Herlea, nessun altro che il presidente dell'Associazione "La Maison Roumaine" di Parigi.

Ricercando l'albero genealogico sappiamo che i discendenti della famiglia sono diffusi nelle parti della Transilvania, da Alba-Iulia, Teiuș, fino a Hațeg, Orăștie, Sibiu, Brașov, con figli e figlie, suoceri e cugini, nipoti e pronipoti quali attraverso il loro lavoro diventeranno voci forti con autorità, al loro tempo. La stirpe della famiglia può essere rifatta in base alla vita di questi personaggi quali a loro turno si sono apparentati con altre famiglie, affascinanti attraverso la tradizione, fieri delle loro alleanze.

Nelle fibre dell'essere di Alexandru Herlea sono unite due famiglie Rațiu e Herlea, il cui destino si è intrecciato con momenti incandescenti della nostra storia. Petre, Mihai e Gheorghe della vecchia famiglia rumena Rațiu sono stati tra i transilvani fedeli a Michele il Bravo. Il primo, Petre Rațiu di Teiuș di cui parla Ioan Cavaliere di Pușcariu nel lavoro "Le famiglie transilvani nobili", è un avo della famiglia reale inglese, fatto che può spiegare l'interesse del principe Charles per la Transilvania². Tramite i leader rumeni transilvani sono più membri della famiglia Rațiu con i suoi due rami, Rațiu di Noșlac e Rațiu di Teiuș, dall'ultima discendendo Alexandru Herlea.

Dal ramo di Teiuș, sul quale ritorneremo, ricordo adesso solo Nicolae Rațiu, il confessore di Horea, su cui parla Nicolae Densușianu nel libro "*Răscoala lui Horea*" (La rivolta di Horea, n.d.tr). Lui lo confessò prima del supplizio e lo baciò dicendoli: "*Tramite me ti bacia un popolo intero*".

Dal ramo di Noșlac ricordiamo Basiliu Rațiu considerato il "Nestore della Chiesa greco-cattolica rumena", il dottore Ioan Rațiu il memorandista, presidente del Partito Nazionale Rumeno, sposato con l'originaria di Brașov Emilia Orghidan, Ioan Rațiu – Il

² Ioan Gheorghe Rațiu, "420 de ani de la Prima Unire a românilor sub sceptrul lui Mihai Viteazul" ("420 anni dalla Prima Unione dei rumeni sotto lo scettro di Michele il Bravo" e "Biserica greco-catolică di Teiuș; Intrarea în biserică a Maicii Domnului. Biserica medievală românească, ctitorie a familiei nobiliare Rațiu" (La Chiesa Greco-cattolica di Teiuș; L'entrata in Chiesa della madre di Dio. Chiesa medievale rumena, fondazione della famiglia nobiliare Rațiu) (saggio documentario, Ed. Universităţii Transilvania, Brașov, 2012).

tribuno e Partenie Rațiu presenti all'Assemblea di Blaj. Ricordiamo intanto Augustin Rațiu, costante difensore del rumenismo, imprigionato dopo l'istaurazione del regime comunista oppure il suo figlio Ion Rațiu, noto uomo politico dopo il 1990.

Tramite i documenti inediti di un reale interesse e uso, quali si trovano nell'archivio e quali dovrebbero essere pubblicati, si trovano le *Memorie* del personaggio principale del capitolo, raggruppati in due entità. Mi rivolgerò a queste, naturalmente corroborate anche con altri fonti. La prima è una cronaca in manoscritto intitolata "*Sulle luci e le ombre dell'uomo e delle famiglie*" firmata da Alexandru Herlea, il 2 novembre 1976, Bucarest, probabilmente il giorno in cui ha cominciato a scriverla e la quale sfortunatamente non lo ha finita, le ultime pagine riferendosi agli anni 1924-1925. Trascrivo dall'Argomento "Le dimensioni della cronaca":

"La cronaca è scritta in base alle conoscenze e note personali, dei documenti di famiglia e di un materiale edito (...) I personaggi di una simile cronaca si presentano come le radici di un albero, alcuni di esse principali e le altre secondarie e laterali".

La seconda parte, qual'è senza titolo e quale abbiamo chiamata delle "Memorie confessive", è anche lei un documento almeno tanto importante come la prima parte, perchè il professor Herlea, attraverso tutto quello che scrive, diventa un esponente della sua generazione quale ha difeso il credo senza chinarsi di fronte al terrore e di fronte allo spavento inoculato giorno per giorno. Questa parte, la seconda delle Memorie fu elaborata in precedenza alla prima parte, nella primavera dell'anno 1975 a Parigi, quando si trovò dal suo figlio, dopo che ha ottenuto il visto di viaggio, grazie all'intervento del Primo ministro Jacques Chirac. Dattilografata, lei fu redattata senza nessuna fonte documentaria, soltanto dalla memoria e si riferisce a soggetti sensibili quali non potevano essere scritti nel Paese in quell'epoca. Non fu destinata alla pubblicazione, come peraltro nemmeno la prima parte. Leggiamo sulla prima pagina:

"Le mie note personali, quali ho scritto durante gli anni ho dovuto metterli in un certo ordine e dividerli su capitoli. (...) Ho sepolto questi quaderni nell'anno 1945 insieme a un'altra letteratura informativa nella cantina della mia abitazione di Braşov, strada Castanilor nr. 3. Dopo il mio ritorno dal mio primo imprigionamento, nel 1954, non li ho potuto più ritrovare perchè la mia famiglia fu evacuata da quell'immobile. Peraltro nemmeno credo che sarebbero potuti trovare perchè in quasi dieci anni nella terra si sono macerati."

Di nuovo una citazione: un breve ritratto del professore Alexandru Herlea fatto da Virgil Ierunca nella evocazione alla stazione radio "Europa Liberă" del febbraio 1981 e pubblicata in "Memoria-Revista gândirii arestate" (La Memoria- Rivista del pensiero arrestato), editata dalla Fondazione Culturale "Memoria":

"...lui rappresenta un caso- tipico dell'erudito nazionale-contadino quale pagherà con anni di prigione e lavoro forzato per la colpa di aver creduto in democrazia, di aver militato per essa, come intanto pagherà anche per il fatto di esser stato un erudito generoso,

un giurista e uno storico «cosmopolita» – come si dice sotto gli stalinisti – collaborando con centri di cultura occidentale. Se aggiungiamo che aveva anche un'origine sociale «malsana», capiamo ancora più presto perché il professore Herlea diventerà una vittima esemplare dei giannizzeri stalinisti”.

Tra questi parametri si è svolta la vita e la professione dell'uomo di alta tenuta intellettuale e morale. Nacque nell'anno 1907 a Vinerea-Orăștie. La prima parte delle *Memorie* inizia con l'evocazione della madre, dalla famiglia Rațiu, e la sua discendenza. Si chiamava Minodora. Dopo aver finito la scuola elementare e il ginnasio francescano di Hațeg, fu mandata a Sibiu al collegio “dell'Associazione per la letteratura e cultura del popolo rumeno” Qui le signorine imparavano a diventare coniugi, nelle famiglie “con un livello sociale adeguato”. Il padre della sua madre è Dominic Rațiu, giurista con studi all'Accademia Evangelica di Dirrito di Sibiu, sposato con Hermina nata Balaș, figlia di Gheorghe Balaș di Lisa, Bezirkhauptmann (capo di distretto), del Paese di Hațeg, e di Zamfira, nata Stanislau, la sorella del maggiore Teodor Stanislau, quale ha vissuto a Vienna, un vicino del Metropolita Andrei Șaguna, ed eforo testamentario dopo la sua morte. Il fratello di Gheorghe Balaș, Ioan Balaș di Lisa, ha svolto un ruolo importante nella Rivoluzione dell'anno 1848 in Transilvania, di più fu viceprefetto di Avram Iancu e membro nell'Assemblea Rumena del 1863. Di questa Assemblea ha fatto parte anche il fratello di Dominic, il dottor Ioan Rațiu, arciprete, professore alla Teologia di Sibiu e redattore capo del “Telegraful român” (Telegrafo rumeno, n. d. tr.), scelto deputato nel Parlamento di Budapest, dove ha rifiutato di presentarsi alla seduta della proclamazione dell'unione della Transilvania all'Ungheria (1867). Questo atteggiamento viene lodato da Ion Cavaler di Pușcariu nel libro “Însemnări contemporane” (Appunti contemporanei). I due fratelli Giovanni e Dominic sono i figli dell'arciprete martire Grigore Rațiu di Alba Iulia – coraggioso combattente per i diritti del popolo rumeno, discendente dell'arciprete Nicolae Rațiu, il confessore di Horea. La loro madre, Maria, nata Pop di Bucerdea, è la zia del giurista Iosif Pop di Bucerdea, il presidente della Curia (La Corte di Cassazione) di Budapest, altro militante per i diritti dei rumeni. Una delle figlie di Grigore Rațiu, Ana, si è sposata con l'avvocato Rubin Patiția, noto memorandista, il cui genere, il giurista Zaharie Muntean, viene arrestato e condannato a morte nella Prima Guerra Mondiale, per spionaggio a favore della Romania. Rilasciato nell'anno 1918, diventa membro del Grande Consiglio Nazionale Rumeno della Transilvania, consigliere speciale della Transilvania presso il Ministero dei Culti e dell'Istruzione Pubblica di Bucarest. Con Rubin Patiția è apparentato a suo turno il dottore Emil Bologna di Brașov, specialista apprezzato in dermatologia, di cui abbiamo parlato in un capitolo precedente. Profondi sono i collegamenti tra le famiglie della Transilvania! Sempre dalla famiglia Rațiu scende anche Buba Pop, la moglie dell'ingegnere edile Ghiță Pop di Brașov e il loro nipote, il violinista Șerban Lupu.

Parlando del suo padre, Alexandru Herlea ricorda *“Se la mia madre fu lo spirito che mi animò, il mio padre fu lo spirito di cui mi sono appoggiato con la più grande fiducia”*. Solo alcuni flash dall’esistenza di questo genitore esemplare. Si tratta del notaio Alexandru Herlea, il più longevo sindaco di Orăștie tra le Due Guerre Mondiali, quale ha svolto un ruolo importante nella romenizzazione delle istituzioni e della vita amministrativa della città. Di nuovo mi rivolgo all’albero genealogico che si trova nell’archivio della famiglia. Nato nell’anno 1871 proveniva da una famiglia di preti del villaggio Vinerea sulla Valle del Mureș. A suo turno è il figlio del notaio Theodor Herlea e di Maria Moga, la pronipote dell’arciprete Zaharie Moga (1774- 1845), il primo vescovo rumeno degli ortodossi della Transilvania. Theodor e Maria erano cugini di terzo grado. La madre di Theodor, Rafila nata Moga, sposata con il prete Ioan Herlea, è la discendente di un altro fratello di Vasile Moga e la sorella dell’arciprete Ioan di Haghic, il nonno dell’avvocato dottore Constantin Moga, sindaco di Brașov tra gli anni 1926-1928, sposato con la figlia del compositore Gheorghe Dima. Il fratello del prete Ioan Herlea è il memorandista Nicolae Herlea, insegnante, conosciuto sotto il nome di Moș (nonno, n.d. tr.) Nicolae Herlea, un altro rappresentante del popolo. Lui ha partecipato come capitano di Avram Iancu alla Rivoluzione del 1848 durante la quale ha facilitato il viaggio di Nicolae Bălcescu in Transilvania e l’incontro con Avram Iancu. Dopo la sconfitta della rivoluzione, lui attraversa le montagne sulla Valle dell’Olt, e prende contatto con Ion Brătianu. Nel 1892 fa parte della delegazione che porta a Vienna, all’imperatore Francesco Giuseppe, il Memorandum della Transilvania alla cui redazione ha portato il suo contributo. Oltre due anni è una delle tre persone scelti a protestare, sempre nella capitale dell’Impero, contro il processo intentato contro i memorandisti.

Si deve menzionare che la sorella della madre del sindaco di Orăștie Alexandru Herlea, Ana Moga, si è sposata con il prete Izidor Blaga di Lancrăm. Sono i genitori di Lucian Blaga e Tit Liviu Blaga, questi essendo cugini di primo grado con il sindaco di Orăștie. Perché la città di Brașov è il punto di riferimento di questo volume, si deve ricordare che Lucian Blaga fu fortemente legato alla città, tanto tramite gli anni di scuola al Liceo “Andrei Șaguna” dove professore e direttore era il suo cugino di secondo grado, il dottore Iosif Blaga, quanto attraverso alcune amicizie, specialmente con la famiglia Gherghinescu Vanea, dove esisteva una “Signorina del paese di Bârsa”. Di nuovo i fili delle famiglie si mescolano. Tit-Liviu Blaga il fratello del poeta, un professore di fisica rispettato al Liceo “Andrei Șaguna” e autore di manuali scolastici, sposerà Malvina una donna particolarmente bella, figlia del notaio Procopiu Herlea di Vinerea. Procopiu ha avuto ancora una figlia Lucreția, sposata con Simion Damian, i nonni dell’artista plastico Monica Damian, membro fondatore dell’Associazione Internazionale degli Artisti Plastici Vetrai, quale vive in Francia, ma anche due ragazzi: il notaio Valeriu Herlea di Cugir membro

nel Consiglio Dirigente, segretario di sezione al settore agricoltura e commercio e il giurista Liviu Herlea, questore di polizia, arrestato dai comunisti e morto nel prigione di Făgăraș nel 1952. Devo aggiungere ancora che Remus Herlea, il nipote del memorandista Nicolae Herlea, prigioniero ai russi nella Prima Guerra Mondiale, ha partecipato attivamente alla formazione della compagnia di volontari rumeni di Darnița, quale nell'anno 1919, accanto a Voicu Nițescu e Ilie Bufnea, arriva a Vladivostok, nell'Estremo Oriente, e in Giappone. Lui ha fatto i suoi studi liceali a Brașov, e un tempo ha abitato nella stessa stanza con Lucian Blaga. Sempre a Brașov, al Liceo "Andrei Țaguna" ha dato il diploma di maturità nel 1918 e Dorin Pavel, il noto ingegnere, fondatore dell'idroenergetica di Romania, il figlio di Letizia, la sorella di Lucian Blaga e cugino di secondo grado con Alexandru Herlea, il personaggio principale del capitolo, al quale ritorniamo.

Alexandru Herlea entra nell'anno 1913 alla Scuola confessionale ortodossa di Vinerea la quale dopo un anno, la lascia stabilendosi a Hațeg, dove continua la scuola elementaria. Nell'anno 1916 la famiglia si sposta a Orăștie. Qui l'allievo segue tra 1916 e 1921 il Collegio Magiario dei conti "Kun" e tra 1921-1925 il Liceo "Aurel Vlaicu". Dopo aver sostenuto il baccalaureato continua gli studi alla Facoltà di Diritto all'Università di Cluj e a quella di Cernăuți, con la licenza nell'anno 1928. Per completare la sua preparazione universitaria è da notare che nel periodo 1926-1929 frequenta a Cluj anche l'Accademia di Scienze Economiche e la Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di questa città. Come un coronamento di molti anni di studio serio ottiene nell'anno 1931 il dottorato in scienze economiche e politiche all'Università di Cluj, e nel 1934 il dottorato in scienze giuridiche all'Università di Iași. Fa molte visite a Università europee, la Francia occupando un posto importante. Di nuovo anticipo: tra 1945-1948, sarà il corrispondente in Romania "dell'*Institut de droit comparé*" e della "*Société de législation comparée*" ambedue di Parigi, istituzioni attraverso le quali si seguiva l'evoluzione della legislazione e delle scienze giuridiche di vari paesi. E nel 1975 fonda a Bucarest "*Asociația de istorie comparativă a instituțiilor și dreptului*" (L'Associazione di storia comparata delle istituzioni e del diritto, n.d.tr.) con un periodico in francese "*Recherches sur l'histoire des institutions et du droit*", quale la affilia alle associazioni: "*Association internationale d'histoire du droit et des institutions*" di Parigi e "*Jean Bodin*" di Bruxelles. Sempre all'Università di Cluj studieranno il diritto anche le due sorelle di Alexandru Herlea: Minodora, diventata patrociniante a Deva, sposata con l'avvocato Lazăr Dânsoreanu e Alexandrina, dottore in diritto, sposata con il medico Cornel Lungu di Sibiu, il fratello dell'economista Octavian Lungu di Brașov, lo sposo di Maria sorella del dottore Emil Bologa.

Attaccato ai valori rumeni, eredità lasciata dai predecessori, Alexandru Herlea entrerà negli anni della vita di studente nell'arena politica: scelto presidente della "Societății studenților hunedoreni" (Società degli studenti di Hunedoara n.d.tr.) di Cluj e membro fondatore dell'Organizzazione dei Giovani del Partito Nazionale Contadino, la "Chemarea"

(La chiamata, n.d.tr.). Lui ha abbracciato la dottrina di questo partito come una tradizione di famiglia e sarà candidato di questa formazione politica in più elezioni parlamentarie tra le Due Guerre Mondiali. Nell'anno 1932 diventa segretario del gruppo di deputati di Hunedoara nel Parlamento e viene scelto deputato PNȚ (Partito Nazional Contadino, n.d.tr.) – Brașov al posto del dottore Nicolae Căliman, arrestato in quel periodo. I due sono stati legati da una bella amicizia, basata su ideali comuni. Quando la famiglia Căliman-Migia stamperà postumo il libro del medico di Brașov "Ne cheamă pământul" (La terra ci chiama, n.d.tr.) (1998), Alexandru Herlea appare nell'ultima sezione del volume con una "O scrisoare de despărțire" (Lettera di separazione) dal suo notevole amico, datata 4 ott. 1968, quale aveva spedito a Valeria Căliman come segno d'incoraggiamento nei momenti di tristezza.

Nell'anno 1933 il nostro personaggio si annovera tra gli intellettuali transilvani – Sextil Pușcariu, Octavian Goga, Ioan Lupaș, Vasile Goldiș, Bogdan-Duică e molti altri – fondatori della "Frăția Ortodoxă Română – FOR" (Fratellanza Ortodossa Rumena, n.d.tr.), la principale organizzazione laica della Chiesa Ortodossa Rumena il cui scopo era la solidarietà su tutti i piani. Dal 1944 e fino alla sua soppressione dai comunisti nel 1947, il professore Herlea sarà il segretario generale della FOR.

Imagine 1. Alexandru Herlea (foto 1938)

Imagine 2. Silvia Herța (c. Herlea) (foto 1938)

L'anno 1938 porta un evento felice nella vita di Alexandru Herlea: lo sposalizio con Silvia Herța. Le brevi dati biografici della moglie rafforzano le affermazioni anteriori riguardanti i collegamenti matrimoniali tra alcune famiglie. Essa nacque a Săliște-Sibiu, nel 1914. È la figlia di Anna, la sorella dello storico Ioan Lupaș, membro dell'Accademia

Rumena e di Ioan Stan Herța, partecipante alla grande Assemblea Nazionale di Alba-Iulia del 1918 e uno dei principali sostenitori della società del *"Fondului pentru teatrul român din Ardeal"*. (Il fondo per il teatro rumeno della Transilvania, n.d.tr.). Il suo fratello, Dumitru Ioan Herța, giurista con dottorato a Parigi, fu sindaco di Sibiu e capo gabinetto del suo zio Ioan Lupaș, quando questo fu ministro. Silvia Herța segue la Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Cluj, dove si è laureata con magna cum laude, essendo la studentessa di D.D. Roșca. La carriera didattica iniziata al Liceo di Alba Iulia, sarà continuata al Liceo *"Principessa Elena"* di Brașov. In parallelo, dal 1944 fino al 1947 diventa assistente alla cattedra di pedagogia *"dell'Accademia Commerciale di Cluj-Brașov"*, ulteriormente essendo cacciata via dall'insegnamento superiore per motivi politici. Epurata dall'insegnamento liceale nell'anno 1952, con il marito arrestato, s'impegna lavoratrice non qualificata e ulteriormente disegnatrice tecnica alla fabbrica *"Steagul Roșu"* (La bandiera rossa). Le persecuzioni politiche e le minacce con la perdita del posto di lavoro la costringeranno a divorziare. Dopo l'uscita definitiva del marito dalla prigione, il divorzio si annulla e nel frattempo sarà riassunta professoressa di lingua rumena alla Scuola Professionale *"Strungul"* (Il tornio, n.d.tr.) (ulteriormente il Liceo *"Hidromecanica"* (Idromeccanica, n.d.tr.). Dopo il pensionamento, nel 1974 si sposta a Bucarest accanto al marito. Tra gli anni 1988-1995 abita al suo figlio Alexandru Ioan Herlea, in Francia. Seguirà suo marito nell'eternità il 7 gennaio 2002. Come una parentesi, perchè parliamo di Brașov, Silvia Herlea è la zia dell'attore di Brașov Dan Săndulescu e cugina sulla linea Ioan Lupaș con Anca Ricci (n.Șteflea) e con Mira Baci, la moglie del poeta Ștefan Baci.

Silvia Herlea ha compiuto un ruolo attivo nella famiglia, così com'è venuto fuori attraverso l'educazione e la cultura. Nel suo modo di essere si legge, da una parte, disciplina e forza, intendimento calmo della realtà, qualità assegnati al professore, da un'altra parte, l'emozione, la fragilità, la sofferenza, tanto della moglie quanto della madre, quale vede il figlio piccolo, Dorin, sul letto di sofferenza e poi la morte di questo nel dicembre 1957, all'età di 12 anni. Un dolore più grande per una madre nemmeno è possibile !

Quando parliamo di Alexandru Herlea dobbiamo prendere in discussione più ipotesi, tanto prestigiose, quali hanno segnato l'esistenza e lo hanno trasformato in una personalità di prim'ordine. Inizia la sua attività didattica all'*Academia de Înalte Studii Agronomice din Cluj* (Accademia di Alti Studi Agronomici di Cluj, n.d.tr.). Da un'altra parte, come avvocato negli ordini degli avvocati di Cluj, Hunedoara e Brașov si iscrive sulla linea dei grandi patrocinanti. Di risonanza sono i processi con la Società Mica il cui uomo forte era Ion Gigurtu un potentato del tempo. Herlea fu l'avvocato delle persone spogliate abusivamente dalla Società. Era un coraggioso. Non ha esitato di essere accanto ai molti. La voce degli antenati lo ha insegnato a impegnarsi nella vita della società, *"di combattere per una evoluzione basata sui grandi valori di libertà, democrazia, giustizia e giustizia sociale"* (Elena Helerea – *"Homo juris, profesorul Alexandru Herlea"*). La stampa, un altro

campo illustrato con fervore, diventa per Alexandru Herlea il posto da dove le alti idee democratici quali animavano la sua generazione e per le quali ha militato tutta la vita, arrivano nei cuori dei rumeni. Gli articoli riguardanti i soggetti politici, sociali, economici, di ampio interesse, saranno pubblicati nei giornali Patria, Dreptatea (La giustizia, n.d.tr.), Observatorul social-economic (L'osservatore social-economico), Gazeta Transilvaniei (La gazzetta della Transilvania) (un'enumerazione aleatoria). Completiamo questo segmento della sua attività, notando che fu redattore capo e direttore di giornale *Solia dreptății* (Il messaggero della giustizia, n.d.tr) e *Solia din Orăștie* (Il messaggero di Orăștie, n.d. tr.), come anche la qualità di membro nell'ufficio di guida del "Sindacato della Stampa di Ardeal e Banato" nel periodo 1932-1946.

Di seguito alla cessione della Transilvania, l'Accademia di Studi Commerciali e Industriali di Cluj si sposta a Brașov. Nella situazione data, Alexandru Herlea, segue la vocazione di professore e implicitamente il suo destino. Sarà il titolare della Cattedra di diritto civile a questa istituzione d'insegnamento, dove ha supplito anche il corso di storia economica e fu il direttore del seminario di diritto civile all'interno del quale ha organizzato un ufficio modello di pubblicità immobiliare, dotandolo per conto proprio con tutta la documentazione necessaria. Questo ufficio fu il primo e il solo di questo tipo dell'insegnamento giuridico superiore della Romania. Il professore Herlea è riconosciuto come un'autorità nel campo. I suoi lavori e i suoi corsi stampati, per l'uso degli studenti arricchiranno la letteratura specializzata, e le sue conferenze hanno riunito in sale troppo piccole un pubblico interessato dei soggetti. Nel periodo 1942-1947 è anche Direttore degli affari sociali e universitari del centro universitario Brașov. In questa veste, fra altre attività organizza gli sport studenteschi, quali ha condotto con successo, l'istituzione ottenendo attraverso i suoi competitori più coppe e premi a vari concorsi. Nel 1943 ha organizzato e ha condotto a Brașov i concorsi interuniversitari degli sport d'inverno.

A Brașov fa parte del gruppo intorno alla rivista "*Țara de mâine*" (Il paese di domani, n.d.tr.) condotta dal professor Victor Jinga, il rettore dell'Accademia Commerciale, in cui erano riuniti nazional-contadini e uomini con idee democratici. Anticipo un evento drammatico della sua carriera. Nell'anno 1947 viene allontanato dall'insegnamento, e nel 1948 dall'ordine degli avvocati e dalla posizione di giureconsulto a "*Astra Vagoane*" (Astra Vagoni, n.d.tr.), per essere arrestato nell'agosto 1949.

Ritorno alla sua traiettoria esistenziale nella città di Brașov, qual'è esemplare, attraverso la quale s'iscrive nella storia della città. Redige nella primavera dell'anno 1944 insieme a Victor Jinga e Vasile Gionea un manifesto intitolato "*Proiect de enunțări principiale și programatice*" (Progetto di enuciazioni principali e programmatici, n.d.tr.), uno dei "documenti della illegalità – i più consistenti" attraverso il quale erano presi in discussione aspetti della vita politica, sociale, economica e culturale. Si distingueva il pluralismo politico e l'equità sociale, e in quanto riguarda l'economia si raccomandavano le

forme di liberalismo e cooperazione libera. Una storia che devv'essere conosciuta, non solo per la sua importanza intrinseca, ma anche perchè influenzerà le vite dei tre. Gli autori si dichiaravano fermamente contro la guerra, il fascismo e ogni tipo di dittatura. Pubblicato in due milla copie, alla tipografia Gârneață di Braşov, il manifesto fu diffuso clandestinamente nel giugno 1944 e ha conosciuto una grande udienza. Dopo il 23 agosto Mihai Ralea viene a Braşov e propone ai tre professori firmatari la partecipazione alla creazione di un Partito Socialista-Contadino, idea che non fu accettata. Malgrado il rifiuto, Mihai Ralea ha pubblicato il manifesto dei cittadini di Braşov come piattaforma del nuovo Partito Socialista-Contadino, firmando Jinga, Herlea e Gionea quali hanno protestato, questi dando una ritrattazione nella "Gazeta Transilvaniei" (Gazzetta della Transilvania, n.d.tr.). Nel numero 54 (anno 107) del 7 ottobre 1944, , la quale riproduco integralmente:

Signor redattore responsabile, nella "Gazeta Transilvaniei" del 23 settembre a.c. è stato segnalato il fatto della mia inquadratura, insieme con un gruppo di amici, nel Partito Socialista-Contadino, condotto dal signor prof. univ. Mihai Ralea. Certamente Lei ha colto questa informazione dai giornali quali hanno riferito l'incontro dei miei amici dott. Alex. Herlea, dott. V. Geonea e mia, come mandatari di un gruppo, con il signor prof. M. Ralea, quale ebbe luogo di seguito al Suo invito. Abbiamo comunicato subito ad alcuni giornali un'informazione quale però, per motivi inspiegabili non si è pubblicata. La precisazione è: nell'incontro avuto con il signor prof. M. Ralea abbiamo notato la somiglianza tra l'ideologia del Partito Socialista-Contadino e i principi inclusi nell'elaborato di alcuni mesi del nostro gruppo, come intanto la possibilità di una futura collaborazione. Al di là di questa constatazione non siamo andati, io appartenendo oggi ideologicamente e tattico, insieme ai miei amici al gruppo costituito da noi. Pregandovi di pubblicare nel Vostro giornale questa precisazione, gradisca Signor redattore responsabile di ricevere l'espressione della mia speciale considerazione. (Firma)

Come una parentesi spiegativa: il Partito di Ralea fonderà con il "Frontul plugarilor" (Il fronte degli aratori,n.d.tr.) condotto da Petru Groza, quale verrà anche lui a Braşov, prima del 6 marzo 1945, per offrire a Jinga ed Herlea portafogli ministeriali. Di nuovo il rifiuto categorico. Nelle sue *Memorie*, prof. Alexandru Herlea riferisce che nel mattino del giorno di 23 agosto del 1944 prendeva la colazione con Petu Groza e Şerban Basarab al ristorante *Aro* di Braşov. Si conoscevano bene, essendo tutti tre originari della regione di Hunedoara. Ad un certo momento Groza è chiamato al telefono e al ritorno le dice che deve partire di urgenza, essendo chiamato a Bucarest.

Nell'anno 1949, Augustin Popa, a nome del "Comitato nazionale di coordinazione rumena", costituito nell'esilio, condotto dal generale Rădescu, spedisce una lettera a Victor Anca di Bucarest, quale prega d'iniziare la redazione di un memoria riguardante la situazione politica, sociale ed economica di Romania. Trascrivo dal manoscritto delle "Memorie":

"Victor Anca mi mostra una lettera ricevuta da Augustin Popa dal comitato nazionale all'estero quale viveva in America e quale descriveva la situazione internazionale e chiedeva ad Anca quante più relazioni riguardanti la situazione creata nel paese sotto il governo comunista. Anca mi ha detto: ti prego mostra questa lettera anche a Victor Jinga e Vi prego voi quali siete professori e siete più stilisti di redigere un memoriale quale mandiamo all'estero".

Il racconto è più complicato e riflettuto da Virgil Ierunca nell'articolo ricordato nelle prime pagine di questo capitolo: "Il Memoriale viene mandato nell'Occidente, tramite il corriere diplomatico della Legazione francese di Bucarest. La risposta di Augustin Popa, ricevuta sempre attraverso corriere diplomatico, è però intercettata dalla Securitate, quale viola la valigia diplomatica. Essa non passa però ad arresti, ma segue l'attività del gruppo. Herlea e Jinga hanno tempo di redattare un'appendice al Memoriale". Anche se il Memoriale e l'Appendice non contenevano dati segreti, ma solo una esaminazione della situazione del paese, i tre saranno arrestati.

Ritorno ad altri momenti del percorso biografico del professore Alexandru Herlea, facendo appello, a citati edificatori delle stesse "Memorie". Nell'agosto 1949 viene arrestato e sarà condannato a cinque anni di prigione. Incarcerato fino al processo al sottosuolo del Ministero degli Interni, troviamo nelle Memorie una descrizione minuta della cellula, così come lo ha conservata il ricordo, "dove fu detenuto anche il governo Antonescu":

"Le celle erano ingenuamente costruite per il bisogno di sicurezza e sorveglianza dei detenuti. Nel grande sottosuolo del Ministero degli Interni si è costruita una galleria di qualche decina di cellule nella parte del muro verso la strada. Era un muro sul quale passeggiava una sentinella. Passava di fronte a ogni cellula guardando all'interno attraverso una finestra grande quasi della dimensione della cellula quale aveva una porta di entrata di ferro con serrature speciali. Entrando nella cellula ho trovato posto ad angolo sulla parete due letti su una base di cemento come due sarcofagi, nell'angolo opposto una tavola di cemento e accanto due sedie di cemento. Sui letti però erano due materassi e la coperta quale spettava. Mi è sembrato che queste condizioni danno una nota di civiltà al prigioniero. Solo dopo aver passato tra più prigionieri mi sono reso conto della verità. Nella cella ho trovato il monsignore Francisc Rafael di Constanța quale mi ha spiegato che queste cellule sono riservate ai detenuti più pericolosi e per quelli che potrebbero rappresentare un interesse agli stranieri per poter mostrare la nota di civiltà in cui furono tenuti. Il monsignore conosceva l'intero movimento della Chiesa romano-cattolica della Romania e ho conversato con lui molto piacevole su tutti quelli che conosceva ed evidentemente sul Monsignore Schubert dalla Chiesa San Giuseppe di Bucarest quale era sostituto di vescovo e al quale conservo un grande apprezzamento per l'intendimento e la sua buona volontà, prima del mio arresto".

Per il processo Alexandru Herlea viene trasferito a Brașov, messo in catene ai piedi e manette alle mani. Il citato che segue viene a illustrare la detenzione di Brașov offrendo vie di esplorazione di un periodo sconosciuto ad alcuni:

“Entrata la macchina nella sede della Securitate quale si trovava nella villa di Mihai Popovici quale avevano confiscato a questo scopo, siamo stati snodati dalle funi e ci furono levati le manette e le catene. Siamo poi stati immatricolati e ci si diede a ciascuno una cella al sottosuolo della villa, dove era una cantina divisa in scomparti di un metro larghezza e due metri lunghezza in cui si trovava un letto di legno, tanto quanto possa dormire un uomo di statura più piccola. (...) Il più difficile momento fu la prima sera in questa cellula, perchè sopra questa cellula si sentiva un grido di disperazione e un abbaio di cane. Mi sembrava che un detenuto viene inseguito da un cane intorno alla stanza, e quando il cane lo afferrava con i denti, il detenuto cacciava urli terribili. Sono rimasto con un tormento nervoso forte. Probabilmente hanno desiderato questa cosa, perchè la scena succedeva proprio sopra la mia cellula. Ho pensato anche alla possibilità che queste scene fatte in certe circostanze fossero registrati e si avrebbe messo un magnetofono sopra la mia cellula per indebolirmi, così come probabilmente hanno fatto anche in altri casi. Finora non ho capito la verità e la realtà di quella scena terribile!”

Al processo Alexandru Herlea ha difeso in poche parole il suo credo, senza chinarsi di fronte al terrore, mostrando che *“il nostro atteggiamento è prima di tutto intellettuale, rivelato dal fatto che lottiamo con memorie e non con la violenza per realizzare lo stato di diritto e il dovere della magistratura è di vegliare l'essere dello stato di diritto”*. Il giudizio e la sentenza furono scorretti, secondo il modello giuridico comunista, e la punizione fu effettuata a Valea Neagră (Peninsula) e Poarta Albă, campi al Canale Danubio – Mar Nero. Sono riferimenti di un duro realismo. All'uscita di questa prima detenzione nel 1954 ritorna a Braşov, alla famiglia.

Dopo l'arresto, la moglie e i bambini furono evacuati dalla via Castanilor nr. 3, l'abitazione essendo presa dalla Securitatea CFR (Sicurezza delle Vie Ferroviarie Rumene n.d.tr.) per l'uso dell'istituzione e l'allogamento degli ufficiali. Alla famiglia si diede uno spazio sulla stessa strada al numero 7, al comune. La fortuna è che vicina era una parentela tramite alleanza, Maria (Dida) Munteanu (n. Crăciunel). Un caso felice. Il professore universitario di elite, diventa adesso tagliapietre e fatica per un anno a una pietraia di Babarunca, il solo posto di lavoro quale ha potuto trovare. La preparazione professionale facilita ulteriormente, nell'autunno dell'anno 1955, l'assunzione come capo all'Ufficio giuridico della Regionale Gostat-Braşov, nuovamente creato, Ufficio quale lo organizzerà. Riesce ad assumere 17 giuristi di alta tenuta professionale, la maggioranza ex detenuti politici.

Il periodo di quiete passa subito. La congiuntura politica dei paesi vicini non era favorevole. La rivoluzione dell'Ungheria ha scatenato anche da noi alcuni movimenti. La Securitate diventa vigilante e scatena la persecuzione degli intellettuali, iniziando con la categoria degli "ex", con un dossier quale gli incriminava, dunque nemici del popolo, persone pericolose. Dice nelle Memorie:“

“Era probabilmente una costellazione di arresti ordonati e i servizi locali erano felici di trovare un motivo per fare degli arresti. Per ora hanno arrestato di nuovo i nazional-contadini di Brașov”.

Di nuovo s’inventa un processo falso. Capo d’imputazione fu l’incontro con Mihai Popovici. Citerò dalle “Memorie”:

“Nel quadro dell’inchiesta politica si è insistito tanto di convincere me e anche Mitan di non lasciare planare sopra di me l’iniziativa di questo movimento controrivoluzionario come in Ungheria. Mi hanno detto che loro sanno che io non ho fatto altro che trasmettere gli ordini degli organi centrali venuti da Mihaiu Popoviciu con l’occasione della sua visita a Brașov. Poi hanno tentato di mettermi in contatto con gli uomini politici della Transilvania quali sapevano che li conosco dall’attività di partito. Mi dicevano «Perché non riconosci che è un’azione centrale, e invece di pagare con la vita i veri autori vuole pagare Lei ? » Durante l’intero tempo dell’inchiesta pregavo me stesso di essere così forte di non lasciarmi vinto. Mi sembrava di essere una cosa terribile moralmente di dichiarare così come ha dichiarato Mitan su di me, di dire anch’io che Mihaiu Popoviciu mi ha affidato l’organizzazione di un’azione controrivoluzionaria. Con quale faccia avrei potuto apparire di fronte alla società di cui facevo parte, di fronte alla mia famiglia, di fronte a Mihaiu Popoviciu, di fronte al Partito nazional contadino e dei suoi uomini. Peraltro quando ho raccontato a Petre Popoviciu il nipote di Mihaiu Popoviciu, dopo la morte di quest’ultimo, cosa mi è successo a causa della visita di Mihaiu Popoviciu a Brașov, Petre disse «devi sapere che Mihaiu non si rese conto perché mi ha detto, dopo il Vostro arresto, che è molto contento che non vi è successo niente a causa della sua visita e che altri motivi hanno portato a questa arrestazione». La Securitate ha seguito però passo dopo passo la visita di Mihaiu Popoviciu e i miei movimenti, da viaggi fino a ogni incontro nella città.”

Lo scopo delle nuove autorità era la liquidazione di alcune generazioni, e specialmente, degli intellettuali con una personalità conosciuta. L’inchiesta durò due anni, perché *“la Securitate sperava che fino alla fine, attraverso il terrore, di farmi dire quello che vogliono loro”*. In seguito prof. Herlea, analizzando la situazione, è convinto che *“principalmente gli interessava di poter inscenare processi attraverso i quali dimostrassero all’estero che gli ex partiti politici storici, fanno atti di sabotaggio e di controrivoluzione contro l’autorità di stato, che simili atti entrano tra gli atti con carattere fascista e sono indirizzati contro l’ordine di stato, fatto che li giustifica di prendere misure coercitive, di arresto e condanna”*. Accusato di crimine contro lo stato anche la punizione era su misura: condanna a morte così come ha richiesto il procuratore alla prima presentazione, commutata a 20 anni di lavoro forzato malgrado l’innocenza dimostrata, espiata a Jilava con torture fisiche e psichiche inimmaginabili. Ricordata in pagine simili a dei quadri di un film sconcertante, le personalità politiche e culturali che si trovavano in prigione, sono sorprese nella loro sostanza di martiri del popolo, le cui vie si sono incrociate in un certo momento. Allo stesso tempo con il processo Herlea, si è giudicato a Brașov anche il processo Jinga, lui essendo il capo di un altro gruppo accusato di propaganda contro lo stato e condannato a dieci anni. Amnistiato nel 1963, il professore Herlea ritorna, seriamente ammalato a Brașov e cerca

di riprendere il corso della vita, lavorando come magazziniere e ragioniere. Nell'anno 1966 difficilmente è accettato come ricercatore all'Istituto di Storia "Nicolae Iorga" di Bucarest, aiutato da Ilie Murgulescu, il presidente dell'Accademia in quel periodo, quale così come scrive Alexandru Herlea, ha aiutato molti ex universitari quali furono arrestati di rientrare in un'attività di ricerca. Appassionato di lavoro, con assiduità e la disciplina dello studio si dedica alla ricerca e arricchirà l'elenco delle sue pubblicazioni con oltre 50 lavori di vero valore quali lo impongono nel mondo scientifico nazionale e internazionale, essendo eletto membro dell'Accademia Tiberina di Roma e dell'Accademia di Scienze di New York. Nelle condizioni sfavorevoli per la ricerca veramente scientifica del periodo comunista, fonda "Asociația de istorie comparativă a instituțiilor și dreptului" (L'associazione di storia comparativa delle istituzioni e del diritto, n.d.tr.) già ricordata.

Il nome di Alexandru Herlea rimane di riferimento nel campo giuridico ed economico. Senza fare dei commenti intorno ai suoi lavori (con una sola eccezione), entrati in bibliografie di prestigio, elencheremo alcuni titoli: *"O falsă concepție despre proprietatea agrară medievală"* (Una falsa concezione sulla proprietà agraria medievale, n.d.tr.); *"Cărțile de proprietate din Transilvania"* (I libri di proprietà della Transilvania); *"Minele de aur din Munții Apuseni și drepturile statului asupra acestor mine"* (Le miniere d'oro nelle Montagne Apuseni e i diritti dello stato su queste miniere); *"Elemente umaniste în vechiul drept românesc"* (Elementi umanisti nel vecchio diritto rumeno); *"Relații interteritoriale între populațiile Țărilor Române"* (Relazioni interterritoriali tra le popolazioni dei Paesi Romeni); *"Condițiile elaborării Constituțiilor aprobate din Transilvania și urmările lor social-politice asupra populației românești"* (Le condizioni dell'elaborazione delle Costituzioni approvati della Transilvania e le loro conseguenze social-politiche sopra la popolazione rumena). Glosserò in margine a uno studio intitolato *"Din trecutul învățământului economico-juridic din Brașov"* (Del passato dell'insegnamento economico – giuridico di Brașov, n.d.tr.) (Alexandru Herlea, *Studii de istorie a Dreptului*, vol III ed Dacia, Cluj-Napoca, 1997 pp. 139-148), trattandosi della città quale lo ha adottato. Questa è l'eccezione. Dopo un'incursione nella dinamica dell'insegnamento di Brașov, dalla prima scuola della fine del XV secolo, in cui s'imparava scuola in lingua rumena, passando tramite le scuole elementarie di Șchei, il Ginnasio Rumeno, la Scuola Superiore di Commercio, si arriva all'Accademia Commerciale. L'Autore prende in discussione la Fondazione di un'università quale alzerà la città *"al rango di città universitaria, acquistando così l'ambiente in cui possa realizzare le aspirazioni culturali"*. Ricorda della *"proposta della fondazione di almeno una sezione giuridica nell'Accademia Commerciale di Brașov, fatta nel 1945, quale rappresenta un importante passo verso lo sviluppo dell'insegnamento superiore di qui e implicitamente per la Fondazione dell'Università di Brașov"*. La Fondazione di alcune sezioni umaniste, come una tradizione dell'insegnamento europeo, così come le sappiamo oggi è una storia che devv'essere conosciuta. La sappiamo da questo studio. L'idea di una Università con facoltà di lettere,

dirrito, scienze economiche fu sostenuta da Alexandru Herlea, Ion Șerban Basarab, Vasile Gionea, Emil Micu, Bujor Teculescu, con l'argomento *"che una simile scuola superiore soddisferebbe le necessità culturali della Transilvania di Sud"*. Invece il rettore dell'Accademia Commerciale, Victor Jinga, opinava per un insegnamento superiore *"con una Università economica quale incorporasse un istituto politecnico, considerando l'esistenza di una base materiale offerta dalle aziende industriali"*. La prima opzione ha vinto, con la disposizione che all'inizio esistessero due facoltà: la Facoltà di Scienze Economiche, e la Facoltà di Dirrito. Per l'ultima hanno avuto luogo discussioni, furono elaborate memorie, e nel 30 giugno 1947 si lanciò una convocazione, considerata dal firmatario dell'articolo *"il primo atto scritto in collegamento all'attività svolta per la creazione di una Università a Brașov"*. La riunione fu condotta da Gheorghe Gh. Păun, il presidente della Corte d'Appello di Brașov. Da notare che l'iniziativa ha fatto eco nei cerchi ufficiali e non ufficiali di Brașov. A causa del fatto che non si materializzò in quel periodo, è un'altra storia quale tiene dalle sfere politiche.

Alexandru Herlea, non fu l'uomo di una sola dimensione. Ha guadagnato il posto di onore nella cultura romena tramite i complessi campi quale ha resi illustri con professionalismo: professore, avvocato, economista, ricercatore, giornalista, uomo politico. Poco conosciuto è anche il lato di poeta. Ha pubblicato su conto proprio, un anno prima di morire, tre libretti, tutti stampati alla Tipografia dell'Università di Bucarest: *"La porțile gândului"* (Alle porte del pensiero, n.d.tr.), *"Pe puntea întrebărilor"* (Sul ponte delle domande, n.d.tr.) e *"Cronica neliniștii"* (La cronaca dell'inquietudine, n.d.tr.).

Alla perquisizione del marzo 1959, la Securitate ha confiscato quaderni interi di poesie, mai recuperati. Nella mente scura di alcuni primitivi potevano essere considerati corpo del delitto. L'archivio conserva alcune pagine di giornale su cui sono scritte poesie, difficilmente decifrabili, ma anche manoscritti di alcuni testi poetici, tutti salvati dalla sua moglie. Credo che aspettano *"l'ultima ora"* per la pubblicazione. Una biografia delle poesie, simile in un certo modo con la storia del romanzo di Dinu Pillat *"Așteptând ceasul de apoi"* (Aspettando l'ultima ora, n.d.tr.).

Nella poesia ha trovato un rifugio di fronte al tumulto della vita in cui possa vivere i suoi sentimenti. Spesso ci accoglie un destino triste, ma anche vicende dolorose così come sono molte della sua esistenza. Nell'archivio della sua famiglia ho trovato un testo olografo inedito firmato da Ion Bembea, in cui sono segnati alcune direzioni dell'universo lirico:

"è una poesia preoccupata dall'esistenza umana, attraverso espressioni diretti qualche volta, altre volte attraverso simboli. La poesia anche se di breve respirazione, tende tramite il suo contenuto a una costruzione unitaria, sempre apparsa da una concezione razionalista, su un carattere oggettivo, creando l'apparenza dei fenomeni naturali.(...) Al giudizio delle interrogazioni, si può vedere che le risposte sono parziali. Questa tecnica promuove

il carrattere intellettuale della poesia, lasciando al pensiero via aperta, sospendendo soluzioni, che possono interessare il lettore con una problematica del tema, simile alle altre creazioni artistiche. (...) La poesia, anche se ha spesso senso autobiografico, rimane generalmente valida, nei giudizi morali quali porta”.

Alexandru Herlea, è mancato il 18 agosto 1979. Un servizio commemorativo si fece alla Chiesa Mavrogheni di Bucarest, e il funerale al Cimitero Groaveri di Braşov. Cicerone Ioniţoiu, quale ha accompagnato la bara a Braşov ha messo su di essa nella Chiesa di Groaveri un nastro tricolore. Furono dati necrologi tanto da parte degli amici, quanto di quelli che lo hanno conosciuto e stimato.

“Il professore Alexandru Herlea ha amato il popolo rumeno e la nostra vecchia Chiesa con la passione luminosa di un vero intellettuale ortodosso rumeno transilvano” scriveva Nicolae, il Metropolita della Transilvania oppure Gheorghe Stoica nella rivista *“Transilvania”*, Sibiu, settembre 1979:

“La sparizione del professore Herlea rappresenta una grande perdita per la cultura e la scienza del dirrito. Possessore di una vasta e seria cultura generale e specializzata, dottore in dirrito e nelle scienze economiche e politiche, giornalista e pubblicista appassionato, eminente professore, Alexandru Herlea lascia alla posterità un nome prestigioso, e nella sfera ampia della scienza rumena, punti di riferimento forti, con un importante contributo all’arricchimento del nostro patrimonio culturale e scientifico”.

In Francia, nella rivista *“La vie judiciaire”* (novembre 1979), appare l’articolo con il titolo *“Un juriste roumain ami de la France”*, e nella *“Revue historique du droit français et étranger”* (Paris 1979), il professore Jean Gaudemet, presidente della *“Association internationale d’histoire du droit et des institutions”*, pubblica un laudativo *In memoriam*.

L’archivio della famiglia conserva molti documenti inediti. Prima di tutto pagine bello collocati in un dossier, con la menzione *“Ricordi su A. Herlea scritti subito dopo la sua morte oppure dopo più anni”*, come si menziona sulla copertina. Come una nota: sono anche testi pubblicati nel numero 4-5 della rivista *“Recherches sur l’histoire des institutions et du droit”* (Buc. 1980) firmati da personalità come Corneliu Albu, Salvador Brădeanu, Emil Cernea, Alexandru Constantinescu, Vasile Gionea, Victor Jinga, Vasile Netea, Petre Pătrăşcanu, Ovidiu Sachelarie, Ion Tocitu, Alexandru Vălimărescu, Tudor Voinea.

(Traduzione in lingua italiana: Ioana Mândrescu)

The Saliency of the Past: Some Thoughts on the Case of Romania.

A lecture to commemorate Romania's National Day,

1 December 2020

Dennis Deletant*

Rezumat. Importanța trecutului: Câteva gânduri despre cazul României. Un studiu pentru comemorarea zilei naționale, 1 Decembrie 2020. Dennis Deletant își exprimă, de la începutul acestui studiu, speranța că noua istoriografie românească va reface reflectarea corectă a trecutului și prezentarea contribuției personalităților care au marcat istoria națională. S-a convins despre această necesitate încă din anii 1960 când a început studiul limbii și literaturii române, completate mai apoi cu studiul asupra istoriei și culturii. Cercetarea surselor primare și cunoașterea directă a dizidenților din ultimii ani ai regimului Ceaușescu au făcut ca din 1988 să devină persona non grata. După 1989 identificarea normală cu problemele istoriei României i-au oferit șansa de a fi profund implicat în analiza cercetării aparatului de securitate și a legăturilor cu conducerea politică. Această cercetare a continuat-o ca profesor de Studii Românești la Școala de Studii Slave și a Europei de Est a Colegiului Universitar de la Londra și ca Visiting profesor „Ion Rațiu” la Universitatea Georgetown de Studii Românești de la Washington D.S., de la care s-a retras de curând. Menționăm din activitatea desfășurată la Georgetown susținerea cursurilor: Diavolul în istorie, Ispita fascismului și a comunismului, Teritorii contestate și societăți divizate, Statul polițienesc: lustrație și justiție de tranziție – o privire comparativă, Holocaust în România. Referirile la importanța cunoașterii trecutului în istoria României sunt prilejuate de aniversarea în 2018 a o sută de ani de la Unirea Transilvaniei cu România și cunoașterea evenimentelor, echilibrelor multiple de după punerea în practică a ideilor președintelui Woodrow Wilson. A ales ca exemple viețile a două mari personalități transilvănene pe care le-a prezentat studenților de la Georgetown: Nicolae Mărgineanu și Iuliu Maniu. Primului i-a editat memoriile autobiografice în engleză *Witnessing Romania's Century of Turmoil. Memoirs of a Political Prisoner. Nicolae Mărgineanu* (Rochester NY: University of Rochester Press, 2017, 350 p.), un unic și neprețuit adaus la literatura în engleză asupra experienței prizonierilor politici. Cei 16 ani petrecuți în închisorile comuniste nu i-au înfrânt judecata lucidă. Lui Iuliu Maniu i-a dedicat în cercetările de la Georgetown, sute de pagini cu documente din arhivele britanice, publicate împreună cu George Cipăianu și Attila Varga, *Attempting the Impossible. Iuliu Maniu, the British, and Romania's Predicament during the War*

* Visiting Ion Rațiu Profesor of Romanian Studies, Georgetown University.
E-mail:ddeletant@hotmail.com

(1940-1944). *Încercând imposibilul. Iuliu Maniu, britanicii, și situația dificilă a României în timpul războiului (1940-1944)*. Academia Română, Cluj-Napoca, Argonaut, 2020, 527 p.). Sunt pași spre a reface una din cele mai dăunătoare moșteniri din regimul comunist, imaginea pervertită asupra trecutului.

Cuvinte cheie: istoriografie românească, surse primare, securitate, ideologie comunistă, Unirea Transilvaniei, Nicolae Mărgineanu, Iuliu Maniu.

My involvement in Romanian studies began in the mid-1960s with language and literature and has, by natural progression, come to extend to history and culture as a whole. Detailed study over many years has interacted with experience. My teaching and research have drawn not only upon primary sources but also on my contacts with dissidents, especially poets and critics, who emerged in the later stages of the Ceaușescu regime. Not surprisingly, I became *persona non grata* to the regime in late 1988. After the Revolution of 1989, this moral identification with the society – in the broadest sense – opened to me doors which were closed to most indigenous as well as ‘western’ inquirers. My research into the security apparatus and its connections with the political leadership reflect these experiences. That research has continued as Emeritus Professor of Romanian Studies at the School of Slavonic and East European Studies of University College London, and as Visiting ‘Ion Rațiu’ Professor of Romanian Studies at Georgetown University in Washington DC, a position from which I retired in summer of this year.

History is a subject that defines us all. It teaches us, but we do not always learn from it. To be ignorant of your past is to remain a child for the whole of your life.¹ One of the most pernicious consequences of Communist regimes is the perverted image of the past that they left. Since 1990, new histories of former Communist states have appeared. The approach taken by some of them is novel and of value. This is inevitable, but it does not mean that all histories written before the fall of Communism are less valuable than those written after. It means simply that in the research and writing of history there are no final results. The purpose of history is not so much the chronological recording of events, but rather the description and understanding of problems: description, definition and understanding more than the detailed presentation of events, for although a perfect knowledge of the past is impossible, we can, nevertheless, reach a more advanced level of understanding.

History means a process of continual reflection, of revision and revisiting of the past. History, in the broad sense of the word, is revisionist.² People and events are re-appraised and re-appraised again. There is nothing profound in this observation. This is

¹ See John Lukacs, *The Hitler of History*, New York: Alfred A. Knopf, 1998, xii.

² *Ibid.*, 1.

the purpose of thought. The past is the only thing that we know, or we think we know. All that humanity knows today springs from the past. All human thought is built on that which has gone before.

In the words attributed to Albert Camus, 'if absolute truth belongs to anyone in this world, it certainly does not belong to the man or party that claims to possess it'.³ What is given to us is the pursuit of the truth. In the spirit of every person lies that something which no other person, not even he or she, can understand, discover or unravel. Romanians fret about their history. Often, they have given more importance to opinions than to facts. The thoughts of Blaise Pascal come to mind: 'The heart has its reasons, which reason does not know.'⁴

Historical research has often been conducted with the aim of consolidating, of supporting the idea of a nation-state, since only the nation-state, it was argued, could offer the cultural unity in which its members could prosper intellectually and economically. Therefore, all those born to a culture must live under the same political roof. It is evident that the national history, the particularities of a nation, are values without which a culture cannot be understood. Nationalism thinks in terms of historical destinies. Yet the distortion of the past for political ends vitiates the future to which many of the younger aspire. We cannot have the benefits of the present age if our sensibilities and intellectual means do not draw upon them. We cannot truly affirm a national identity if it is conceived in opposition to tolerance.

It was only after 1990 that this 'national historiography' was challenged in Romania by a handful of historians, in particular by Lucian Boia. In doing so Boia offered a paradigm for scholars in other parts of Europe to interrogate their own history and presentation of it. His book *Istorie și mit în conștiința românească* (1997) was the first serious attempt by a Romanian to discuss how the past had been distorted for political ends, especially during the period of Communist rule when the regime attempted to forge its own version of history, through manipulating accounts of the distant and not-so-distant past. Boia's refreshing interpretation of history and myth, and the role they play in Romanian life, has had a potent impact in Romania, especially upon the younger generation. His study was discussed widely in the Romanian press and in the broadcast media.

In my courses at Georgetown I sought to include the Romanians' experience of their past as one of the many case studies that I addressed. Those courses were 'The Devil in History: The Temptation of Fascism and Communism'; 'Contested Territories and Divided Societies'; 'The Police State, Lustration and Transitional Justice: A Comparative View', and 'The Holocaust in Romania'.

³ Albert Camus, *The Possessed. A Play in Three Parts*. Translated from the French by Justin O'Brien (New York: Vintage Books, 1964).

⁴ Blaise Pascal. *Pensées* (1660). Trans. W. F. Trotter. New York: Collier & Son, 1910, 172.

'The Devil in History' takes its name from the Polish philosopher Leszek Kolakowski. He argued that Communism and Fascism represent two incarnations of the disastrous presence of the devil in history. Both ideologies are seen as two sides of the same coin of totalitarianism. The course examined this perspective; it discussed the relationship between communism and fascism, the degree to which both have been forged into a nationalist ideology and presented examples of the repression used in the application of both ideologies. The Romanian past offers an example of the application of both ideologies. Finally, the course considered how far certain of today's Communist regimes merit that label.

'Contested Territories and Divided Societies' addressed areas of competing nationalisms and discusses the manner in which the ideas of nation and democracy inform the government of selected multi-ethnic states and territories. It seeks to remind us that while the options available under democracy offer the prospect of finding common ground on which to negotiate, thus carrying the seed of consolidation for democracy in certain states in transition, those same democratic options can complicate transition since they nurture the potential for dispute. The geographical focus is principally, although not exclusively, on Kosovo, Moldova, Ukraine and Transylvania as regions of national division and examines how that division has affected the history and politics in these states/regions. The course also examines a number of historical border disputes such as those between Japan and Russia over the Kurile Islands, and between India and Pakistan regarding Kashmir.

The focus of 'The Police State: Lustration and Transitional Justice. A Comparative View' was on the coercive mechanisms of selected totalitarian and authoritarian regimes. It tackles the question of to what extent and how democratic governments deal with the crimes and abuses of authoritarian predecessors, and to what degree certain states regard a reckoning with the past as an essential component of the sustainability of democracy. The course was divided into three parts. The first takes a historical approach and look at forms of the police state in Nazi Germany, the Soviet Union, and certain countries of East Central Europe after World War II, the second considers the theory and practice of transitional justice, and the third examines the approaches to transitional justice taken in selected states, providing case studies that include, for a wider comparative dimension, the experience of South Africa under apartheid, Chile and Argentina.

Finally, 'The Holocaust in Romania' course examined the rise of the anti-Semitic Iron Guard after the First World War and the formalization of anti-Semitism into state policy in the 1930s. It discusses the drift of Romania into the orbit of Nazi Germany after 1936 and the intensification of anti-Semitic measures with the accession to power in September 1940 of Ion Antonescu in tandem with the Iron Guard. Antonescu's preparation for Romania's part in Hitler's invasion of the Soviet Union involved the deportation of Jews

from the country's eastern areas, culminating in the Iași pogrom of June 1941. This and the subsequent mass deportations of Jews from Bessarabia and Bukovina to Transnistria are examined. Conditions in the camps and ghettos are also described using official Romanian documents and survivors' accounts.

What of the saliency of the past in Romania? It is illustrated by the celebration in December 2018 of one hundred years since the proclamation of the union of Transylvania with Romania. Nothing is guaranteed to charge Romanian and Hungarian emotions more violently than the subject of Transylvania since the province is regarded by both Romanians and Hungarians as an integral part of their ancestral homeland. For many Romanians 1 December 1918 marked the day when to use the words of the Irish poet Seamus Heaney, 'hope and history rhyme'.⁵ That 'rhyming' on 1 December 1918 was an echo of President Woodrow Wilson's address to the Congress of the United States on 8 January 1918 in which he proposed Fourteen Points as a blueprint for world peace that was to be used for negotiations after World War I. Wilson, in his Tenth Point, proclaimed that 'The peoples of Austria-Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured, should be accorded the freest opportunity of autonomous development'.⁶ This has generally been interpreted by historians as a call for 'self-determination'. The fourteenth point, meanwhile, called for the establishment of a world organization that would provide a system of collective security for all nations. This later point was incorporated into the Treaty of Versailles: the world organization would later be known as the League of Nations.

Wilson's implicit union of Transylvania with Romania was greeted with much enthusiasm by Romanians in the province, as recounted by Nicolae Mărgineanu, then a high school student in Blaj. As Mărgineanu, who later became an instructor in psychology at Cluj university in 1926 and was the first Romanian holder of a Rockefeller Foundation fellowship in 1932, recalled in his memoirs:

'Woodrow Wilson's Fourteen Points were common knowledge.
His conditions for durable peace included the
right to self-determination for all subjugated peoples.

A few weeks later, the Hungarian language stopped being
taught, and one evening all of us students gathered in the
cathedral square and burned our Hungarian language
textbooks, linking hands and dancing around the bonfire.
I will never forget the song we sang: 'Let us join hands /
Whosoever is Romanian of heart...' On December 1, 1918,

⁵ *The Cure at Troy: After Philoctetes by Sophocles* (Lawrence Hill, Derry: Field Day, 1990), 77.

⁶ <https://kr.usembassy.gov/education-culture/infopedia-usa/living-documents-american-history-democracy/woodrow-wilson-fourteen-points-speech-1918/> accessed 20 January 2020.

the Grand National Assembly gathered in Alba Iulia and decided that Transylvania would join the motherland.⁷

That the union of Transylvania with Romania should have evoked such emotion is hardly surprising; the true identity of the Romanians in the province had been frequently denied, and attempts had been made to give them a new one in order to disguise their origin. After more than a century of such manipulation it was only natural that the Romanians in Transylvania, along with their brothers and sisters across the Carpathians would assert their instinctive identity. In that assertion, the justice of the Romanians' right to exercise self-determination – to correct what they considered to be the injustice of the suppression of their identity – was self-evident. But the righting of that wrong ran the risk of creating new injustices against the minorities of the newly enlarged state created by the Paris Peace Settlement.

In post-war Europe, the nation-state of the dominant majority supplanted the empire of the dominant minority. But in the redrawing of national frontiers new minorities were created and, with them, the seeds of new territorial disputes sown. This potential for upheaval was recognized by the Great Powers who made their guarantee of new national frontiers conditional upon protection for minorities. Woodrow Wilson made this clear in a speech of 31 May 1919 at the Preliminary Peace Conference in Paris:

'We cannot afford to guarantee territorial settlements which we do not believe to be right and we cannot agree to leave elements of disturbance unremoved which we believe will disturb the peace of the world..... If the great powers are to guarantee the peace of the world in any sense is it unjust that they should be satisfied that the proper and necessary guarantee has been given..... Nothing, I venture to say, is more likely to disturb the peace of the world than the treatment which might in certain circumstances be meted out to minorities.'⁸

To protect racial, linguistic and religious minorities, treaties were signed with Czechoslovakia, Poland, Romania, Yugoslavia and Greece guaranteeing certain rights of education and worship and participation in the state bureaucracy. Almost identical provisions were introduced into the Peace Treaties with Austria, Bulgaria, Hungary and

⁷ Nicolae Mărgineanu, *Witnessing Romania's Century of Turmoil. Memoires of a Political Prisoner*. Edited by Dennis Deletant. Translated by Călin Coțoiu (New York: University of Rochester Press, 2017, pp. 19-20. The original Romanian text was published as Nicolae Mărgineanu, *Mărturii asupra unui veac zbuciumat* (Bucharest: Editura Fundației Culturale Române, 2002).

⁸ Preliminary Peace Conference, Protocol No.8. Plenary Session of May 31, 1919. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, vol.III. Paris Peace Conference 180.021/8. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv03/d10>. Accessed 5 February 2018.

Turkey. However, no means of enforcing the treaties was established; by the early 1930s they were effectively meaningless. The new minorities of the post-1919 period, in turn, were incensed with the Peace Settlement, which deprived them of their former privileged status as part of a majority group. The Hungarians in Romania, Yugoslavia and Czechoslovakia, as well as the Germans in Czechoslovakia and Poland, belonged to this category. Portraying themselves as the 'victims of Versailles', they campaigned against the Peace Settlement and vigorously defended their ethnic identity in the face of forced integration. By placing loyalty to their ethnic group above loyalty to the state, they invited discrimination; when this inevitably occurred, they appealed to their 'mother states' for assistance. In the cases of the German and Hungarian minorities, such assistance was readily given, since both Germany and Hungary considered themselves to have been grossly maltreated at Versailles and were bent on revision of the Peace Settlement. Thus, support of their minorities was soon translated by these states into encouragement of irredentism in an effort to destroy the European *status quo*. Unsurprisingly the host states of these minorities suspected them of being 'fifth columns' in the service of a hostile power and regarded it as no accident that the largest number of petitions to the League on alleged minority abuses were presented by the Germans in Upper Silesia, followed by the Hungarians in Transylvania.

Wilson discovered during negotiations in Paris that his ideal of freedom of the national group was impossible to translate in an international agreement. 'The doctrine of self-determination, expressive of national freedom, Wilson soon discovered to be an untrustworthy guide, incapable of universal application.', Charles Seymour wrote in *Foreign Affairs* (1956).⁹ Conflicting aspirations meant, for example, that the principle of self-determination, if applied in the Sudetenland, would contradict the premise of self-determination upon which the new state of Czechoslovakia had been based. In addressing this conundrum Wilson invoked the application of the principle of justice. "It must be a justice that seeks no favorites and knows no standards but the equal rights of the several peoples concerned", he proclaimed. 'No special or separate interest of any single nation or any group of nations can be made the basis of any part of the settlement which is not consistent with the common interest of all.'¹⁰ Yet, as proved in Paris, governments felt that justice to their own people required 'a protection of national security that often could be achieved only at the expense of another.'¹¹

⁹ Charles Seymour, 'Woodrow Wilson in Perspective', *Foreign Affairs*, January 1956. <https://www.foreignaffairs.com/articles/1956-01-01/woodrow-wilson-perspective>. Accessed 5 February 2018.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

The union of Transylvania with Romania was confirmed by the Treaty of Trianon of 4 June 1920, as part of the Paris Peace Settlement. The award to Romania, the centenary of which was celebrated in Romania this summer, was based on the fact that eleven of Transylvania's fifteen counties had a clear Romanian majority totaling some 2,820,000 persons. Thus, a thousand-year Hungarian link with Transylvania was severed, leaving the province with a substantial Hungarian minority of some 1.6 million persons.¹²

Nicolae Mărgineanu, cited above, was one subject of my research while at Georgetown. He was born in the village of Obreja in central Transylvania on 22 June 1905. I edited his autobiographical memoir in English, published as *Witnessing Romania's Century of Turmoil. Memoirs of a Political Prisoner. Nicolae Mărgineanu* (Rochester NY: University of Rochester Press, 2017, 350 pp.). It is a unique and invaluable addition to the literature in English on the experience of political prisoners, not only in Communist Romania, but in authoritarian states in general. It graphically uses the author's incarceration (1948-1964) to underline the arbitrary abuse of authority in Communist Romania and his courage in maintaining his moral integrity and dignity in the face of iniquity. But its appeal goes beyond his post-World War II suffering for it offers a wistful and sensitive account of episodes from the author's youth in Transylvania in the period 1916-1918.

In the new cultural climate fostered by the Romanian state in Transylvania after World War I, Mărgineanu was able to develop his talents. He studied philosophy and psychology at the King Ferdinand University in Cluj and was appointed instructor in 1926. Three years later he gained a doctorate from his *alma mater*. There followed a string of post-doctoral bursaries abroad, at Leipzig, Berlin, Hamburg in 1929, in Paris, in 1930, and in London, in 1935. He was the first Romanian holder of a Rockefeller Foundation fellowship and conducted research at Duke, Yale, Columbia and Chicago in the period 1932-1943. In the meantime, he was promoted to the chair of psychology at Cluj University. Amongst his publications (in Romanian) during these years were *The Psychology of Exercise*

¹² These figures are taken from a statistical note that contains two tables compiled by B.C. Wallis for Harold Temperley's article, 'How the Hungarian Frontiers were Drawn', *Foreign Affairs*, vol.6, no.3 (April 1928), 432-47 [447]. The first table gives the area acquired from the former Hungarian Kingdom by the various new states, including Romania, the percent of the total population of the former Hungarian Kingdom which each acquired, and the number of persons acquired. In respect of all three categories, Romania acquired 101,900 square kms, 25 per cent of the Kingdom's former population, and a total population of 5,210,000. The second table gives a breakdown of the ethnic composition of the total population acquired by Romania from the Hungarian Kingdom as 2,820,000 Romanians, 1,550,000 Hungarians, 520,000 Germans, 138,000 Jews, 50,000 Yugoslavs, 20,000 Ruthenes, 10,000 Slovaks, and 102,000 others. The Hungarian census of 1910, based on primary language use, listed the Hungarian population of the kingdom of Hungary as 10,050,575 persons. By comparison, the Romanians numbered 2,037, 435

(1929), *Contemporary German Psychology* (1930), *Contemporary French Psychology* (1932), *Analysis of Psychological Factors* (1938), and *The Psychology of the Person* (1940).

It was precisely Mărgineanu's university studies in Western Europe and the United States that marked him out to the Communist authorities as a *potential* opponent of the Communist regime in Romania after the Second World War. With the imposition of Communist rule in 1945 Romania was forced to turn its back on the West and face eastwards. In cultural terms, this meant that the Romanians' debt to the West could no longer be acknowledged nor their links maintained while, conversely, the Romanians' associations with Russia in the past were fraudulently amplified to provide a justification for the new ideological imprint to be given by the Soviet Union. Like many colleagues with a similar career, Mărgineanu found himself the target of the Western Allies' erstwhile partner, the Soviet Union, and its surrogate Romanian Communist Party. Contact with the West became a cardinal sin with which such figures could be charged, tried and removed. Mărgineanu's experience is emblematic of the fate of most of the intellectuals trained in the West during the 1930s, who were arrested and tried on the grounds of "high treason" against the Communist state even though credible evidence of such a charge was lacking.

Mărgineanu became vice-president of the Romanian-American Association set up after the *coup* in Bucharest of 23 August 1944 in which the young King Michael arrested the pro-Nazi dictator Marshal Ion Antonescu. Mărgineanu's lectures praising the United States as a bastion of democracy and its contribution to the defeat of the Axis powers led to his arrest on 14 April 1948 and trial in September on a charge of "high treason", based on his alleged membership of a resistance movement to Communist rule. The movement was, it was claimed, led by Max Aușnit, a Romanian industrialist who had fled Romania in summer 1944 and eventually settled in the United States, becoming a friend of President Richard Nixon. Mărgineanu had never met many of the other persons indicted with him on this spurious charge and in the memoir he describes the farcical background to the drafting of the trumped-up charge. He was sentenced to 25 years imprisonment, of which he served sixteen.

A second son of Transylvania to whom I dedicated much of my research activity at Georgetown is Iuliu Maniu, whose relations with the British are the subject of a 600-page collection of documents drawn largely from the British Archives, edited by two Romanian colleagues and me and published in March of this year in Romania by the Romanian Academy (George Cipăianu, Dennis Deletant, Attila Varga, *Attempting the Impossible. Iuliu Maniu, the British, and Romania's Predicament during the War (1940-1944). Încercând imposibilul. Iuliu Maniu, britanicii, și situația dificilă a României în timpul războiului (1940-1944)*. Academia Română, Cluj-Napoca, Argonaut, 2020, 527pp.) During the Second World War

the military situation was never conducive to a defection strategy for Romania. Fear of the Soviet Union had driven Romania into alliance with Nazi Germany and the threat posed by the former continued to cast a shadow over the British Government's efforts to persuade Romania's leaders to steer the country to abandon the Axis. For the British, Iuliu Maniu, the leader of the National Peasant Party, was the pivotal point for any action against the Antonescu regime.¹³ A great-nephew of Simion Bărnuțiu, one of the leaders of the 1848 revolutionary movement of Transylvanian Romanians and representative of the Greek-Catholic wing, Maniu, born in 1873, attended a Greek Catholic elementary school in Blaj in Central Transylvania and secondary school in Zalău, and went on to study in Vienna and Budapest where he took a degree in law. On his return to Transylvania he became a professor of law at the Greek-Catholic seminary in Blaj and legal advisor to the metropolitan bishop. He joined the Romanian National Party of Transylvania whose programme focused on the establishment of Transylvanian autonomy and the assertion of Romanian rights commensurate with the Romanians demographic majority in the province. In 1909, he was elected a deputy in the Hungarian parliament where he was a powerful advocate of Romanian aspirations. After being called up into the Austro-Hungarian army in 1915, he emerged from military academy with the rank of second lieutenant and was dispatched, first to the Russian front, and then to Italy.

As a member of the National Committee of the Romanian National Party he was one of the principal figures that organized the Grand National Assembly of 1 December 1918 which proclaimed the union of Transylvania with Romania. On 9 August 1919, Maniu was elected President of the National Party – as it was known after the Union – and in October 1926, on its merger with the Peasant Party, he became President of the National Peasant Party. In November 1928, he led the party to victory in the general election and served as Prime Minister until June 1930 when Prince Carol returned to Romania.

The affirmation of Romania's unification was expressed by Iuliu Maniu in a speech broadcast on Bucharest radio on 24 January 1934: "Forceful and unsparing in defense of our national patrimony, broad in the appreciation and respect of the spiritual, social and national qualities of others, determined and undefeated in our safeguarding of the achievements of human civilization, we will be able to retain mankind's respect for us and for the supreme good which we have attained: Greater Romania".¹⁴

The increasingly dictatorial stance of Carol as King led the NPP to call upon Maniu in November 1937 as the champion of constitutional government. With Carol's suspen-

¹³ Born 8 January, 1873, Bădăcin, Transylvania, Hungary [now in Romania]— died 5 February, 1953, Sighet prison, Romania.

¹⁴ 'Unirea Ardealului, evocată de Iuliu Maniu. Conferință ținută la Radio București în 24 ianuarie 1934' (Tipografia Națională S.A. Cluj, 1934), 57 [21].

sion of the constitution in February 1938, Maniu's fear of the institution of a royal dictatorship was confirmed. On 30 March, a decree dissolving all political parties was issued and a strict regime of political censorship applied. Maniu's protests to Carol went unheeded and he thus began what was to be a six-year period as head of the opposition in Romania, one tolerated by Romania's pro-Nazi dictator Ion Antonescu.

At this point we should make it clear that we cannot talk about resistance in Romania either to the Antonescu regime, or to his German allies, in the same terms as in the case of France or Yugoslavia. The circumstances of Antonescu's accession to power, his maintenance of Romania's sovereignty during the period of alliance with Germany, and his pursuit of the war against a Communist Russia considered a predator, meant that any armed resistance to his rule was viewed by most Romanians as treachery. It followed from retention of sovereignty that a Romanian resistance movement must engage in resistance not against an occupying power, but in insurrectionary action against its own national government, in conditions of hostility to such a movement itself. The resistance offered was small in scale – there were no organized resistance operations of the kind conducted by the *Maquis* in France, or by Mihailovici and Tito in Yugoslavia. Those partisan groups that took to the mountains of Romania in the summer of 1944 took action not against German troops but against the Red Army which they saw not as their 'liberator' from 'Fascism' but rather as an instrument of Soviet Communism. This is not to dishonour the few Romanians whose anti-Axis convictions led them to undertake clandestine activities in favour of Allied – particularly British – military intelligence, nor the handful of Communists who carried out isolated attacks on the Romanian rail network designed to hinder the Axis war effort against the Russians. But there was no major public opposition within Romania to Antonescu's rule, only spasmodic letters of protest from individual Romanians¹⁵. Resistance, in the Romanian context, meant political opposition, and that opposition was led by Iuliu Maniu. It was manifested at two levels. First, the delivery of military intelligence to the British and second, attempts to remind Antonescu of the cost of his alliance with Nazi Germany. In furtherance of these aims wireless transmitters were placed with Maniu and his associates in the National Peasant Party during the period 1940-1944 by British and pro-western Romanian and Turkish agents.

Maniu retained a pre-war image of Britain, coloured by a belief in Britain's imperial might and an assumption that Churchill would contest at every step Soviet ambitions in Eastern Europe. The British did little to disabuse him of his view. When Ion Antonescu

¹⁵ The files prepared for Antonescu's trial containing letters of protest addressed to him and seen by this author run to only a handful of volumes; whether the letters, which were filed by the Romanian Intelligence Service (SSI), ever reached Antonescu's desk is unclear; see Arhivele Naționale Istorice Centrale (The Central Historical National Archives, formerly the State Archives, Bucharest, henceforth ANIC), Ministerul Afacerilor Interne. Trial of Ion Antonescu, file 40010, vols 35 and 37.

was summoned to Germany after the German occupation of Hungary on 19 March 1944, Mihai Antonescu, his deputy but no relative, sent a message to the British via Istanbul asking what Allied help Romania could count on. General Wilson, the Commander-in-Chief, Middle East, responded by urging the Marshal not to visit Hitler and to order his troops to cease resistance to the Red Army. Antonescu could count on air support. On 20 March, Wilson had a message from Maniu enquiring what assistance the Allies could give in the event of a *coup*. Wilson said that Romania's future was linked to her determination to overthrow the Antonescu regime and that powerful air attacks would be directed against targets indicated by Maniu, but the sentence "no land assistance can be given from this theatre" was removed by the British Foreign Office from his draft, thereby laying the seeds of misunderstanding between Maniu and the western Allies.

Maniu did not enjoy enthusiastic favour in parts of the British Foreign Office. His attempts to reconcile his pro-Allied sympathies with his contempt for totalitarian rule and mistrust of the Soviet Union gave the British the impression of vacillation and indecision. His refusal to participate in the government appointed by King Michael after the *coup* on 23 August 1944 proved in retrospect to be a major tactical error for the National Peasant party was more easily relegated to the sidelines as Stalin imposed his will on Romania. The suppression of the democratic process required the elimination of the 'historical' parties. Maniu begged repeatedly to be told whether Romania had been traded into the Soviet sphere of influence, and each time British representatives were instructed to deny this. Several years later, Archibald Clark Kerr, the British ambassador in Moscow who visited Bucharest in the spring of 1945, confessed that one of the most distasteful things he had ever been asked to do was to lie to a man like Maniu.¹⁶ These lies led Maniu, and other democratic leaders in Romania, to compromise themselves unwittingly in the eyes of the Soviets in actions which were to cost them their liberty and were to condemn them to spend their final years in prison.

The arrest of senior figures in the National Peasant Party while trying to flee the country on 14 July 1947 provided the Communist-led government with a pretext for arresting Maniu and his deputy Ion Mihalache on 25 July on the grounds of plotting to overthrow the state. They and several other prominent members of the National Party were tried, found guilty and given life sentences on 11 November. After four years in Galați prison (14 November 1947 – 14 August 1951) Maniu was transferred to Sighet jail where he died on 5 February 1953.¹⁷

¹⁶ Ivor Porter, *Operation Autonomous*, London: Chatto and Windus, 1989, 238.

¹⁷ Andrea Dobeș, *Ilie Lazăr* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2006), 176.

Upon the conclusion of the war the British and Americans were faced with a Soviet Union in military occupation of much of Central and Eastern Europe. Their thoughts turned to damage-limitation, but without an effective lever of sanction, apart from the military option which no senior politician in the wake of a long war was prepared to countenance, they were reduced to the role of spectators in the Soviet colonization of the region. Yet in the eyes of many in Eastern Europe, the West had compromised its own principles. By failing to honour the pledge in the 'Declaration of a Liberated Europe', made at the end of the Yalta Conference in February 1945, to 'foster the conditions in which the liberated peoples may exercise ... the right of all peoples to choose the form of government under which they will live'¹⁸, Britain and the United States gave the appearance of legitimacy to what Winston Churchill himself called 'force and misrepresentation'.¹⁹ It was this failure which damaged the West most in public opinion in the eastern half of Europe in the postwar period.

At the beginning of this presentation I stated that 'one of the most pernicious consequences of Communist regimes is the perverted image of the past that they left.' The collapse of Communism has allowed a restoration to history of those figures who like Maniu have been victims of the misrepresentation of the past. It is my hope that historians of Romania will continue the process of continual reflection, of revision and revisiting of the past.

¹⁸ <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116176.pdf?v=66b99cbbf4a1b8de10c56b38cf4fc50d>

¹⁹ Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: Road to Victory, 1941-1945*, Rosetta Books, 2015 (e-book). In a telegram to Roosevelt, sent on March 8, 1945, Churchill complained that the Russians had succeeded in establishing the rule of a Communist minority 'by force and misrepresentation'.

Una difficile cooperazione: Russia e Nato nell'era della globalizzazione

Francesco Randazzo*

Abstract. A difficult cooperation: Russia and NATO in the age of globalisation. Relations between Russia and NATO have never been idyllic. Today it is very difficult to talk about it given the current Russian-Ukrainian crisis with its social, economic, political and diplomatic implications. This tension undermines any optimistic forecast and raises questions that will soon become crucial: what will be the future relationship between the West and the Russian world? Are we really at the end of 'peaceful coexistence' and the beginning of a new international rift that could lead to the collapse of relations between the great powers? What role will be played by those players who today express their distance from the Kremlin's moves but tomorrow do not feel like attacking Putin's Russia militarily, economically and diplomatically? These are questions that will remain unanswered and may find their answer in a future that is not too near but perhaps not too far from the present. The Russian government's 'denazification operation' in Ukraine on 25 February 2022 marks a watershed date between what was the old world order and what will be our future.

Keywords: Russia, Nato, diplomacy, cooperation, United States, EU.

Rezumat. O cooperare dificilă: Rusia și Nato în era globalizării. Raporturile dintre Rusia și Nato nu au fost niciodată idilice. A vorbi despre ele azi este foarte dificil văzând actuala criză ruso-ucraineană cu implicații sociale, economice și diplomatice. Tensiunea care elimină orice previziune optimistă și pune întrebări care vor deveni curând cruciale: care vor fi viitoarele raporturi între Occident și lumea rusă ? Suntem cu adevărat la sfârșitul „coexistenței pașnice” și la începutul unei noi fracturi internaționale care ar putea duce la colaps relațiile dintre marile puteri ? Ce rol vor juca acei actori care azi afișează distanță față de mișcările Kremlinului dar mâine nu se vor opri a ataca militar, economic și diplomatic Rusia lui Putin ? Întrebări care vor rămâne și poate vor găsi răspunsul într-un viitor nu foarte apropiat dar nici foarte îndepărtat față de prezent. „Operația de denazificare” a Ucrainei lansată de guvernul rus la 25 februarie 2022 marchează delimitarea între ceea ce era vechea ordine mondială și cea care va fi în viitorul nostru.

Cuvinte cheie: Rusia, Nato, diplomația, cooperare, SUA, UE.

* Professore associato di Storia delle Relazioni internazionali presso il Dipartimento di Scienze Politiche dell'Università degli Studi di Perugia. E-mail: storiaeuropaorientale@gmail.com

Tra gli eventi di politica internazionale che maggiormente hanno contribuito a deteriorare le relazioni tra la Russia e la Nato a partire dalla fine degli anni Novanta dello scorso secolo, diversi studiosi concordano nell'individuare due questioni concomitanti: l'intervento armato dell'Alleanza Atlantica contro la Jugoslavia nel marzo 1999 e l'avvio del processo di allargamento della Nato nell'est europeo, con l'inclusione delle ex-repubbliche democratiche e popolari dell'Europa centro-orientale. Eppure, i primi anni della presidenza Yelzin erano sembrati veramente l'antefatto di un nuovo, inedito clima nelle relazioni tra la Russia e l'Occidente. Le necessità e gli obiettivi della nuova Russia post-sovietica erano stati sintetizzati dal generale Sergej V. Stepašin, presidente del Comitato di Difesa e Sicurezza del Soviet Supremo della Federazione Russa, in un articolo per la rivista *Rusi Journal* del 1993: alla stabilizzazione interna e alla restaurazione dei legami economici con i paesi ex-sovietici erano affiancati l'intensificazione della cooperazione scientifica, economica e tecnologica con le nazioni occidentali; l'instaurazione di un rapporto fiduciario con gli Stati membri della Nato, cosicché questi potessero fornire alla Russia supporto tecnico, finanziario e umanitario nella delicatissima fase della transizione verso la democrazia e l'economia di mercato; uno stretto coordinamento con l'Alleanza Atlantica al fine di tutelare l'equilibrio militare globale, impedire l'affermazione di potenze aggressive e prevenire la proliferazione degli armamenti nucleari; la trasformazione della Russia in un ponte geopolitico tra i sistemi di sicurezza euro-atlantico e asiatico-pacifico¹. Il generale arrivava ad auspicare un "Piano Marshall per una rinascita post-comunista": uno sforzo coordinato, di lungo termine, con cui l'Occidente avrebbe sostenuto la laboriosa conversione dell'economia militare russa in economia civile².

All'indomani dell'accordo di Parigi, Kissinger arrivò ad affermare che la Russia aveva ottenuto, nella Nato, uno status preponderante rispetto a qualsiasi candidato all'ammisione³. Tra le prescrizioni del trattato figuravano la cooperazione in ambito di sicurezza nucleare, la difesa missilistica, la partecipazione della Russia in conferenze multilaterali ed operazioni di peacekeeping in Europa, lo scambio di informazioni. A turbare tale intesa, infliggendole un colpo da cui mai si sarebbe pienamente ripresa, intervenne tuttavia la summenzionata questione jugoslava.

¹ S. Stepashin, *Russia and NATO: A vital partnership for European security*, in "The RUSI Journal", 138:4 (1993), p. 12.

² *Ivi*, p. 13. E benché tale auspicio non abbia trovato compimento, le iniziative bidirezionali per una conciliazione e normalizzazione dei rapporti si moltiplicarono: alla US-Russian Charter for Partnership and Friendship del 1992 fecero seguito il Partenariato per la Pace con i Paesi dell'ex Patto di Varsavia (Bruxelles 1994) e il *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation*, siglato a Parigi il 27 maggio 1997.

³ A. Piontkovsky-V. Tsygichko, *Russia and NATO after Paris and Madrid: A perspective from Moscow*, in "Contemporary Security Policy", 19:2 (1998), p. 121.

Per comprendere meglio la parabola dei rapporti tra Russia e Nato occorre risalire agli inizi degli anni Novanta del XX secolo quando l'equilibrio europeo subisce un forte contraccolpo in seguito alla caduta del muro di Berlino. Mosca è costretta a retrocedere il baricentro della sua forza militare lasciando spazio al rafforzamento non solo dell'alleanza atlantica ma anche all'esplosione dei nuovi nazionalismi nell'Europa centro-orientale. Secoli di "avanzamento" verso ovest spazzati via nel giro di pochi anni con un leader al potere di basso profilo politico, Boris Yelzin succeduto alla guida del paese dopo l'esautorazione di Mikhail Gorbachev. Proprio quest'ultimo, artefice di un funambolico passaggio dal "vecchio" al "nuovo" stile sovietico che lo porterà alle dimissioni dopo appena sei anni di presidenza nazionale, aveva riaperto quello spiraglio di ottimismo nei russi a seguito del vertice di Reykjavík (11 ottobre 1986) e del successivo trattato INF (*Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty*) siglato a Washington l'8 dicembre 1987 con cui non solo si faceva un passo in avanti rispetto alla riduzione degli arsenali missilistici ma si gettavano le basi per una distensione duratura e senza riserve tra le due maggiori potenze mondiali. Questi passi venivano compiuti dal segretario del partito comunista sovietico con l'aspettativa, più che legittima, che gli Stati Uniti non avrebbero permesso alla NATO di minacciare le regioni di "influenza" sovietica e dunque di tenerla lontano dagli interessi strategici in Europa orientale. L'accordo veniva perfezionato da un successivo incontro dei due leader sei mesi dopo a Mosca. Nel 1991 le superpotenze adottarono quindi un trattato per la proibizione degli armamenti e ne vennero smaltiti quasi 2.700. Il programma di smilitarizzazione avviato nel primo lustro degli anni Novanta lascerà ben presto il posto a un ritorno di ambizioni russe a rivestire un ruolo egemone nell'area che per mezzo secolo circa l'aveva vista protagonista indiscussa nella guida dei paesi comunisti. Dopo lunghe trattative e anni in cui gli eventi internazionali hanno ripetutamente messo sotto stress le relazioni diplomatiche bilaterali, tra i tanti problemi sul tavolo quelli del sistema Shield europeo e il Novator 9M729, le presidenze statunitensi prima di Bush, Barack Obama e poi di Donald Trump non hanno affatto impresso una svolta positiva ai rapporti della Russia sia con la Nato, di cui gli Stati Uniti si sentono principali "azionisti", sia con l'Unione europea alle prese con misure di embargo imposte al Cremlino per via della crisi ucraina.

Ricostruire i rapporti tra Russia e Nato negli ultimi trent'anni, ovvero dai "fatti" di Berlino del 1989, prevede da parte di qualsiasi storico, o analista politico, un'attenta riflessione sulle condizioni di partenza di tale rapporto e sulle fasi che hanno scandito il graduale allontanamento dalle posizioni di partenza determinate dal progressivo mutamento di scenario in ambito internazionale. Ma, soprattutto, bisognerà tenere ben distinti quelli che sono i rapporti tra Russia e Nato e quelli tra Russia e Unione europea, che non sono sovrapponibili seppur risulteranno influenzabili.

La Russia entra nel 1991 nel Consiglio di cooperazione dell'Atlantico del Nord (Nacc) (per poi aderire nel 1994 al Partenariato per la Pace della NATO). Il paese si trova in uno stato di difficoltà economica e politica che crea imbarazzo per una superpotenza ridotta a chiedere aiuti al nemico con cui per lunghi anni ha ingaggiato un braccio di ferro. Dunque, il punto di partenza vede la Russia di Yelzin, confrontarsi con una fase nuova nei rapporti con l'esterno durante la quale l'élite politica giunta al potere cerca "alleati" capaci di aiutarla a uscire dal pericoloso tunnel nel quale si stava addentrando la nuova società postsovietica. La crisi costituzionale vissuta tra il 2 e il 4 ottobre 1993, momento decisivo per le sorti della nuova fase democratica, fece comprendere al mondo che in Russia si stava giocando una partita importante mentre la dichiarazione politica firmata dai presidenti della Russia, del Consiglio europeo e della Commissione europea a Bruxelles nel novembre successivo, fornì "la base di un dialogo politico permanente e di un sistema di consultazioni periodiche a diversi livelli concernenti tutte le tematiche politiche, economiche e di altro tipo di interesse comune"⁴. Nel 1996 un contingente russo partecipa alla missione di peacekeeping a guida Nato Sfor, in Bosnia-Erzegovina mentre nel 1997 viene firmato l'Atto istitutivo sulle relazioni reciproche, la cooperazione e la sicurezza, e viene istituito il Consiglio permanente congiunto (Pjc). Questo risulta il momento di maggior collaborazione tra i due antichi rivali. Sul limitar però della fine della seconda presidenza Yelzin, il quadro internazionale cambia rispetto ai primi anni Novanta. Il brusco arresto di una cooperazione avviata con successo è dovuto in parte all'intervento Nato nelle guerre jugoslave e in parte al clima di entusiasmo con cui la Russia saluta l'ascesa politica del nuovo presidente Vladimir Putin, politico di tutt'altra tempra rispetto all'ormai "logorato" e "imbarazzante" Boris Yelzin le cui apparizioni televisive in stato di ubriachezza accanto a leader mondiali avevano indebolito l'immagine di una Russia nuova e competitiva.

Anche se non mancheranno occasioni di collaborazione, si pensi all'intervento delle forze militari russe di peacekeeping in Kosovo nel 2000 accanto alle truppe Nato, alla concessione dell'utilizzo dello spazio aereo alla coalizione internazionale durante la campagna in Afghanistan nel 2002, all'istituzione del Consiglio Nato-Russia (Nrc) in sostituzione del Consiglio permanente congiunto nel 2004, al piano d'azione congiunto Nato-Russia contro il terrorismo nel 2005, ai ripetuti contributi russi all'operazione navale anti-terrorismo della Nato Active Endeavour tra il 2004 e il 2008, i rapporti tra Nato e Russia subirono un duro colpo nel momento in cui i membri permanenti a Bruxelles avviarono il processo di integrazione dei paesi dell'ex patto di Varsavia all'Alleanza Atlantica per velocizzare i loro processi di democratizzazione durante la fase di transizione.

⁴ *I rapporti tra l'Ue e la Russia*, scheda informativa del 31 maggio 1995, in https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/it/MEMO_95_85.

Affermano Alcaro e Biani che “l’inclusione di tutti i paesi dell’est in un’unica alleanza avrebbe inoltre disinnescato potenziali tensioni fra di essi”⁵. Col vertice di Madrid del 1997 si avviava l’adesione di Repubblica Ceca, Ungheria e Polonia alla Nato di cui divennero effettivamente membri due anni dopo. Nel 2004 l’Alleanza si allargava a Bulgaria, Estonia, Lettonia, Lituania, Slovenia, Slovacchia e Romania. Mosca non accolse con favore questo allargamento ad est percependo tale azione ostile agli interessi russi di sicurezza nazionale, percezione acuita dall’intervento in Jugoslavia del 1999, attuato senza un mandato Onu.

La comparsa sulla scena politica di Vladimir Putin, l’attentato alle Torri gemelle in America e la lotta al terrorismo internazionale, che in Russia aveva stretto forte alleanza con la guerriglia cecena separatista, determinarono una nuova fase nei rapporti tra Mosca e Bruxelles, rapporti che non hanno mai subito una battuta d’arresto avendo entrambi le parti un interesse cogente ad arrestare il dilagante e pericoloso nemico che minacciava le civiltà cristiane europee e di mezzo mondo. L’esigenza dunque di far fronte comune fece passare in secondo piano la gestione della crisi jugoslava, nervo scoperto della diplomazia russa in Europa.

L’impatto psicologico prodotto in Russia dai bombardamenti sulla Serbia fu dirompente, laddove le implicazioni sui rapporti Est-Ovest furono paragonate persino a quelle della duplice crisi berlinese e cubana dei primi anni Sessanta. Come sottolineato da diversi autori, il governo russo, il parlamento, i maggiori partiti politici e l’opinione pubblica in generale si ritrovarono uniti e concordi – evenienza assai rara – nel condannare l’iniziativa occidentale contro il regime di Slobodan Milosevic e in favore dell’autodeterminazione del popolo kosovaro. Tra i vari, V. Gobarev (*Istituto di Storia Militare della Federazione Russa*, 1999) ha esaminato approfonditamente cause e conseguenze del trauma geopolitico che la Russia dovette fronteggiare in quella fatidica primavera del 1999.

In quel frangente storico, evidenzia innanzitutto l’autore, la Jugoslavia di Milosevic era l’unico alleato – ad eccezione forse della Bielorussia – di cui Mosca disponesse ancora a occidente dei Dardanelli e dell’Ural. Ancor più importante, Belgrado rappresentava allora l’ultima testa di ponte russa in Europa – la garanzia della propria presenza nelle dinamiche europee, della propria partecipazione allo sviluppo economico e alla costruzione di un nuovo sistema di sicurezza europei, in un’epoca in cui la Russia, a seguito del disfacimento del Patto di Varsavia, viveva l’inquietante sensazione di stare venendo progressivamente espulsa (*squeezed out*) dal continente⁶.

⁵ *Le relazioni della Russia con la Nato e l’Unione europea*, a cura di, R. Alcaro-V. Biani, dell’Istituto Affari Internazionali (IAI) n. 103, ottobre 2008, p. 12.

⁶ V. Gobarev, *Russia-NATO relations after the Kosovo crisis: Strategic implications*, in “The Journal of Slavic Military Studies”, 12:3 (1999), p. 3.

“Il tragico errore della leadership americana”, come lo definì Yeltsin, giunse peraltro nel momento di massima intesa tra la Russia e l’Alleanza Atlantica: ad appena due anni dalla firma del *Russian-NATO Founding Act*, le cui conquiste in termini di cooperazione ai massimi livelli tra Mosca e l’Occidente furono immediatamente vanificate dalla sospensione unilaterale annunciata dai russi⁷. La subitanea marcia dei reparti meccanizzati russi sull’aeroporto di Pristina fu il riflesso del subitaneo disincanto di Mosca nei riguardi della Nato, di cui improvvisamente emersero agli occhi dei russi l’aggressività, la vocazione offensiva invece che difensiva, e l’arroganza nei confronti della Russia⁸. Se fino ad allora la Nato, nei documenti sulla dottrina della sicurezza nazionale della Federazione, occupava soltanto il quinto e ultimo posto nella graduatoria delle possibili minacce, a seguito dei fatti di Belgrado essa fu immediatamente riconosciuta come la minaccia primaria non soltanto agli interessi nazionali russi, ma alla sopravvivenza stessa dello Stato. Convinzione dilagante fu, allora, che la Nato aveva proditoriamente attaccato la Serbia (senza dichiarazione di guerra, come la Germania nazista aveva fatto con l’Urss nel 1941) soltanto per umiliare e dare una dimostrazione di forza alla Russia; che i principali candidati per ulteriori “interventi umanitari” della Nato fossero a quel punto le ex Repubbliche sovietiche sconvolte dalle pulsioni separatiste, e persino le stesse Cecenia e Daghestan; che, infine, la vecchia dottrina della deterrenza nucleare andasse recuperata come garanzia fondamentale della sovrana indipendenza della Russia e del suo status di potenza globale⁹. In conclusione, l’autore teorizzava inoltre, con indubbia lungimiranza, che l’ostilità o l’indifferenza della Nato nei confronti di Mosca, e della volontà di quest’ultima di trovare un proprio posto nell’agone euro-atlantico, avrebbe potuto spingere il Cremlino a cercare nuovi alleati al di fuori del mondo slavo e degli antichi confini sovietici: rivolgendosi, dunque, alla Repubblica Popolare Cinese¹⁰.

Secondo l’analisi coeva di O. Antonenko (*International Institute for Strategic Studies, 1999-2000*), la crisi del Kosovo contribuì in maniera determinante a sfatare tutte le illusioni e i “miti” degli anni della gestione Yeltsin-Kozyrev (ministro degli Esteri dal 1990 al 1996), eredi del miraggio di una “casa comune europea” (*common European home*) di

⁷ Gli accordi tra la Russia e l’Occidente della metà degli anni Novanta avevano in parte tranquillizzato i vertici moscoviti circa la bontà degli europei di non tradire le aspettative russe rispetto ai sistemi di sicurezza. Si pensi al *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation*. Firmato a Parigi nel maggio del 1997 e a tutti gli atti successivi attraverso cui si stava cercando di trovare un equilibrio tra le aspettative dei paesi Nato e le garanzie russe di preservare una sorta di “cortina” a difesa degli interessi russi nell’est europeo. Sull’argomento si veda Oznobishev S., *Otnosheniya Rossiya-Nato: ot deklarativnogo partnerstva k glubokomu krizisu* in “Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya”, 2018, t. 62, n. 5, p. 5.

⁸ *Ivi*, p. 6.

⁹ *Ivi*, pp. 11-12.

¹⁰ *Ivi*, p. 14.

gorbaceviana memoria. Di fronte a una Nato percepita come espansionista, militarista, all'enfasi posta dai vertici dell'Alleanza sul nuovo (1999) concetto di operazioni fuori area (quanto di più preoccupante e minaccioso possa esservi per Mosca), di fronte all'indifferenza ostentata dagli occidentali ai ripetuti vaticini del Cremlino per l'elaborazione congiunta di un nuovo sistema di sicurezza e all'inefficienza dei "palliativi"¹¹ da essi offerti (Partnership for Peace, Permanent Joint Council), le vecchie convinzioni e gli antichi slogan dei decenni della guerra fredda riacquistarono credibilità, fino a persuadere i russi che la Nato, da ultimo, altro non fosse che uno strumento di "guerra, omicidio e aggressione"¹². La successione al vertice del dicastero degli Esteri, con Y. Primakov alle redini, significò l'adozione di una nuova dottrina multipolare, volta a recuperare vecchie relazioni, o ad allacciarne di nuove, con nazioni extraeuropee relativamente ostili agli Stati Uniti: la Cina, l'Iran, l'Iraq, la Siria¹³.

Particolarmente inquietante per i russi risultava il parallelismo, vero o frutto delle psicosi del tempo, tra la questione kosovara e il caso ceceno: in ambo i casi, dal punto di vista russo, una maggioranza musulmana separatista ambiva a esercitare un potere incondizionato su una minoranza slava oppressa, ricorrendo come arma al terrorismo in una condizione di caos generata dal dissolvimento di una federazione multinazionale. Vi era dunque il timore che il caso kosovaro, con il sostegno militare dell'Occidente ai secessionisti albanesi, potesse incoraggiare pulsioni centrifughe negli Stati membri della CSI e nella stessa Russia, e ancor di più che servisse da precedente per futuri interventi Nato nelle periferie della Federazione o della sfera d'influenza russe (ad esempio, nel caso del conflitto armeno-azero). Motivo per cui, nel corso della seconda guerra cecena, il Cremlino rifiutò qualsiasi intromissione occidentale, fosse anche sotto forma di mediazione o di accesso di organizzazione umanitarie in soccorso ai rifugiati¹⁴. Anche laddove la partecipazione congiunta alla missione di peacekeeping nel Kossovo (KFOR) servì a ristabilire un minimo di cooperazione e di fiducia reciproca tra le due parti, essa non fu prima di controversie e incomprensioni. Il coinvolgimento delle forze russe, tutt'altro che disinteressato, servì a riaffermare la presenza militare russa nell'area, a tutelare la componente slava dalle persecuzioni dei "terroristi" albanesi e a garantire il disarmo dell'Armata di Liberazione del Kossovo come previsto dalle Nazioni Unite. E tuttavia, la claudicante (quantomeno dal punto di vista moscovita) compiacenza occidentale alle istanze russe sull'integrità territoriale della Jugoslavia e la conservazione del regime di Milose-

¹¹ O. Antonenko, *Russia, NATO and European Security After Kosovo*, in "Survival", 41:4 (1999-2000), p. 126.

¹² *Ivi*, p. 131.

¹³ *Ivi*, p. 128.

¹⁴ *Ivi*, pp. 132-133.

vic, e la reazione sdegnata dei russi che minacciarono il ritiro unilaterale del proprio contingente, finirono per mettere in forse i possibili traguardi in direzione di una restaurazione del dialogo e della cooperazione tra i recalcitranti partner¹⁵.

Arbatova N. A. (*Accademia delle Scienze russa*, 2001) ha altresì analizzato l'impronta indelebile lasciata dalla questione kosovara nelle relazioni tra la Russia e l'Occidente a guida americana. Anche l'autrice ha rimarcato come la campagna occidentale contro la Serbia avesse prodotto una unanime levata di scudi in Russia, contro quell'atto di aggressione vergato contro una nazione sovrana in evidente violazione della Carta delle Nazioni Unite, degli Accordi di Helsinki e del *Nato-Russia Founding Act*. Agli occhi dei russi, i bombardamenti su Belgrado avevano svelato il vero volto dell'Alleanza: un blocco espansionista, con forze armate e piani militari rivolti all'offesa, inabile a sopravvivere senza un nemico esterno – oggi la Jugoslavia, domani, probabilmente, la Russia. La lezione che la politica russa ha tratto dall'esperienza, secondo l'autrice, è dunque che nessuno avrebbe tenuto in considerazione le istanze dei deboli, fosse la Jugoslavia o la Russia post-sovietica, la cui veemente opposizione all'operazione militare contro un proprio partner storico non fu tenuta in alcuna considerazione. L'URSS, dal canto suo, ispirava paura: e fintanto che essa continuò a turbare i sonni dell'Occidente, nessuno poté permettersi di ignorare così candidamente il volere del Cremlino¹⁶. Interrogandosi sul futuro delle relazioni tra Mosca e l'Occidente, Abarova sottolineava come la Nato avesse ormai perduto l'occasione per una evoluzione in un sistema di sicurezza paneuropeo esteso dall'Atlantico agli Urali: l'unica speranza affinché non andassero irrimediabilmente perdute le conquiste geopolitiche dei due decenni conseguenti la perestrojka, pertanto, era l'approfondimento della partnership tra la Russia e l'Unione Europa già esistente sul piano economico e commerciale. Una partnership da costruirsi attorno ad alcuni pilastri ben definiti: la comune propensione al multipolarismo, in contrasto con l'allora dominante unipolarismo a monopolio americano, e l'assenza di stridenti antinomie in materia di sicurezza e difesa, ma anzi un condiviso interesse nel contenimento dell'emergente radicalismo islamico. L'allargamento dell'UE non era d'altronde percepito come pericolo a Mosca, a differenza dell'espansione della Nato; e tuttavia, questa cooperazione tra la Comunità Europea e la Russia mancava, come manca chiaramente tutt'oggi, di obiettivi strategici a lungo termine che vadano oltre le relazioni commerciali e le buone intenzioni¹⁷, periodicamente frustrate dalle crisi geopolitiche tra il Cremlino e quegli stessi paesi europei membri al contempo dell'UE e della Nato.

¹⁵ *Ivi*, pp. 137-139.

¹⁶ N. A. Arbatova, *European security after the Kosovo crisis: The role of Russia*, in "Southeast European and Black Sea Studies", 1:2 (2001), pp. 65-66.

¹⁷ *Ivi*, pp. 75-76.

Nondimeno, il nuovo millennio, con l'ascesa di Putin al vertice dello Stato, sembrò aprirsi con delle note positive nei rapporti tra la Russia e il blocco occidentale. Come evidenziato da D. Polikanov (*Centro di Ricerca Panrusso sull'Opinione Pubblica*, 2004), i principi del Founding Act del 1997 furono recuperati e reiterati nella Dichiarazione di Roma del 2002, in cui erano esplicitate le aree in cui Russia e Nato avrebbero concentrato gli sforzi per una proficua cooperazione: tra questi, la lotta al terrorismo e alla proliferazione delle WMD, l'elaborazione di piani congiunti in materia di difesa missilistica, e l'organizzazione di esercitazioni militari comuni. Le conferenze militari ai massimi livelli, organizzate in numero crescente a seguito della guerra in Afghanistan, produssero effettivamente importanti risultati nel campo dell'*intelligence sharing*; secondo l'autore, particolarmente fruttuose furono inoltre le simulazioni d'emergenza in cui le truppe Nato e russe erano chiamate a rispondere a crisi umanitarie o attacchi terroristici. Nulla di più, tuttavia, poté essere ottenuto: le fobie reciproche, lo scarso interesse dei gradi militari russi nei confronti di tale partnership, e infine la nuova ondata di espansione dell'Alleanza a Oriente (2004) rimanevano come ostacoli insormontabili sulla strada di ulteriori traguardi¹⁸.

Se la crisi jugoslava si era dimostrata in grado di coagulare le opinioni dei diversi strati della società russa in una aperta opposizione all'iniziativa occidentale, altrettanto può dirsi per quanto concerne il processo di espansione della Nato a oriente. Già nel 1997, e dunque ancor prima che il duro colpo di Belgrado fosse vibrato alla fragile conciliazione tra l'Occidente e la Russia, A. A. Sergounin (Università di Nizhny Novgorod) individuava e analizzava i caratteri fondamentali dell'ostilità russa all'ampliamento della Nato nell'Europa centroorientale. Tale processo, arguiva la classe politica russa, rappresentava una violazione dell'equilibrio di potenza in Europa, sopprimendo il "cuscinetto di sicurezza" (*security buffer*) che separava la Russia dal blocco Nato e portando potenzialmente quest'ultima a lambire, con la propria presenza militare, i confini della Federazione stessa; mettendo in dubbio lo status dell'Ucraina e della Moldavia come nazioni neutrali; minando alle fondamenta il trattato CFE (*Trattato sulle forze armate convenzionali in Europa*, del 1990) e svuotando di significato il ruolo dell'OSCE come spina dorsale del sistema di sicurezza europeo; provocando, infine, una corsa al riarmo con la Russia e il conseguente rafforzamento del "partito della guerra" a Mosca¹⁹. L'atteggiamento recisamente critico nei confronti dell'allargamento della Nato accomunava dunque le diverse scuole di politica estera affermatesi presso l'intelligence russa negli anni

¹⁸ D. Polikanov, *Nato–Russia relations: present and future*, in "Contemporary Security Policy", 25:3 (2004), p. 485-87.

¹⁹ A. A. Sergounin, *Russian domestic debate on NATO enlargement: From Phobia to damage limitation*, in "European Security", 6:4 (1997), p. 56.

susseguenti il collasso sovietico: complice il declino delle istanze "atlantiste", incarnate dai ripetuti proclami dei massimi gradi della politica russa (incluso Yeltsin in persona) su una futura adesione russa al Patto Atlantico. I ranghi di coloro che guardavano alla Nato non come a un fronte militarista e totalitario, bensì come a un'alleanza tra democrazie e viatico alla piena integrazione della Russia nell'economia occidentale, si andavano già da allora riducendo rapidamente²⁰. Al di fuori della decadente scuola atlantista, dunque, già nella seconda metà degli anni Novanta la gran parte dell'intelligenza russa aveva abbandonato sdegnosamente la tortuosa via della *liaison* con la Nato, tentando altre vie affinché la Russia non restasse emarginata nei suoi nuovi, ridotti confini. Alcuni, come già menzionato, propendevano per una progressiva integrazione in una rinnovata Comunità Europea, a patto che tale processo fosse ispirato dal principio di tutela del multilateralismo nelle relazioni internazionali e di conservazione delle specificità culturali e politiche della Russia come nazione euroasiatica ("eurasiatisti democratici"). Altri si opponevano recisamente a tale progetto d'integrazione nel sistema occidentale, vaticinando al contrario il rafforzamento militare delle frontiere occidentali ("slavofili")²¹ o un sostanziale isolazionismo e l'adozione di un basso profilo nelle questioni internazionali, per concentrarsi sulle questioni interne ("neo-isolazionisti")²². Tra i partiti politici, la posizione più estrema era prevedibilmente appannaggio degli ultranazionalisti del Partito Liberaldemocratico di Russia, oggi il terzo partito alla Duma, che alla rescissione dei trattati sostenuta anche dai comunisti assommavano l'opportunità del ricorso alle sanzioni economiche e alla forza militare contro i Paesi dell'Est europeo che si candidassero per l'ammissione nella Nato²³. Il noto accademico Arbatov (*Accademia delle Scienze russa*, 1995) evidenziava nondimeno una posizione implicitamente compiacente degli ultranazionalisti e reazionari russi verso la Nato: la speranza di costoro era, infatti, che l'espansione dell'Alleanza portasse a una nuova escalation di tensioni con l'Occidente, creando la situazione ideale per sopprimere la democrazia in Russia e restaurare l'impero nell'antico spazio sovietico²⁴.

Per quanto riguarda le relazioni tra la Nato e la Russia, Arbatov riteneva che l'adesione dei paesi dell'ex Patto di Varsavia all'Alleanza, e la stessa sopravvivenza di questa dopo la fine della guerra fredda, andavano spiegati principalmente con l'incertezza che caratterizzava allora, per tutti gli anni Novanta, la Russia e l'area ex sovietica in generale. Per lo stesso motivo la Russia, nonostante la volontà più volte espressa dai suoi governanti, non avrebbe mai potuto divenire membro a pieno titolo dell'Alleanza: la *raison*

²⁰ *Ivi*, p. 58.

²¹ *Ivi*, pp. 60-61.

²² *Ivi*, p. 64.

²³ *Ivi*, p. 67.

²⁴ A. Arbatov, *NATO and Russia*, in "Security Dialogue", 26:2 (1995), p. 145.

d'etre di questa era per l'appunto di recuperare il proprio antico ruolo di deterrenza qualora la caotica situazione russa avesse trovato una soluzione in direzione autoritaria e imperialista. Viceversa, una solidificazione delle strutture democratiche in Russia avrebbe in futuro potuto determinare il dissolvimento della Nato e la sua sostituzione con un meccanismo più complesso di sicurezza multilaterale²⁵. Per una futura normalizzazione delle relazioni Nato-Russia, che conciliasse il comprensibile desiderio delle nazioni dell'Europa centrorientale di aderire alla Nato con le altrettanto legittime istanze sovietiche sulla propria sicurezza, l'autore prefigurava innanzitutto un'estensione il più possibile lenta e graduale dell'Alleanza, e possibilmente l'introduzione di limitazioni quali l'impegno a non stazionare truppe e armamenti nucleari nei nuovi paesi membri; incentivare, parallelamente, un approfondimento della cooperazione economica, politica e militare tra le due parti; promuovere una riforma radicale della Nato che facesse del peace-keeping e dell'azione umanitaria il baricentro dell'azione collettiva, nell'ambito di una più inclusiva azione multilaterale sotto gli auspici dell'ONU e dell'OSCE²⁶. La gran parte degli autori, tra cui il già menzionato Polikanov²⁷, ha effettivamente rimarcato la centralità rivestita dall'Organizzazione per la Sicurezza e la Cooperazione in Europa nei progetti del governo russo all'indomani della fine della guerra fredda; con l'obiettivo, dunque, di fondare un nuovo sistema di sicurezza paneuropeo fondato sui principi di Helsinki del 1975. L'OSCE era d'altronde uno delle poche istituzioni sovranazionali europee di cui la Russia fosse membro: da qui la speranza di subordinare la Nato all'OSCE come braccio militare dell'organizzazione, dedicato interamente alla salvaguardia della pace sul continente e alle operazioni di peacekeeping. Grande fu la delusione allorché, entro il 2004, apparve evidente il fallimento del piano. Gli auspici di Mosca per la preservazione d'una qualche forma di multilateralismo si rivolsero inoltre, nei primi anni Duemila, in direzione d'una nuova organizzazione tripartita per la sicurezza in Europa, con le strutture di difesa di Nato ed Unione Europea (perorando quindi una netta separazione tra le due) e Russia a fare da pilastri. Nondimeno, ciò che scaturì da tali – evidentemente irresoluti – approcci bilaterali furono principalmente dichiarazioni politiche prive di forza vincolante, come lamentato in più occasioni dagli osservatori russi²⁸.

In un articolo più recente, A. Krickovic (*Scuola Superiore d'Economia di Mosca*, 2016) evidenzia ulteriori fattori d'inquietudine per l'ininterrotta espansione della Nato verso Oriente e nei Balcani. Motivo di particolare turbamento, a Mosca, era ed è l'ammissione di Paesi quali la Polonia e le tre repubbliche del Baltico: non soltanto per la prossimità ai

²⁵ *Ivi*, pp. 143-144.

²⁶ *Ivi*, p. 146.

²⁷ D. Polikanov, *Nato–Russia relations: present and future*, cit., p. 482, e Polikanov 2008, p. 29.

²⁸ Ad esempio in A. K. Pushkov, *Don't Isolate Us: A Russian View of NATO Expansion*, in "The National Interest", 47 (1997), pp. 61-62.

confini della Federazione, per le tensioni derivanti dalla presenza di minoranze russe nei tre piccoli Stati e per le inquietudini sul futuro di Kaliningrad, ma anche, più prosaicamente, per la storica ostilità e gli antichi rancori che tali nazioni nutrono tuttora nei riguardi della Russia, e che contribuiscono dunque a perpetuare linee di faglia risalenti alla guerra fredda e ad escludere Mosca dai processi d'integrazione economica europea²⁹. Ancora nel lontano 1997, in un duro articolo in inglese per la rivista *Die Friedens-Warte*, il generale Makhmut Gareev denunciava la "mentalità psicologica e culturale che legava [i Paesi dell'Europa orientale] all'Occidente" e dunque, implicitamente, l'inimicava contro la Russia; arrivando ad affermare che "all'alba della seconda guerra mondiale, i circoli dirigenti della Polonia erano disposti a lasciare che i fascisti facessero a pezzi il loro Paese, piuttosto che accettare l'aiuto dell'Unione Sovietica"³⁰.

La sofferta ammissione delle Repubbliche baltiche, nel 2004, ha sospinto Mosca ad esacerbare progressivamente le proprie manifestazioni di dissenso all'espansione dell'Alleanza, arrivando ad indicare l'ingresso della Georgia e dell'Ucraina come la linea rossa che, se varcata, avrebbe dato adito a una poderosa reazione militare. L'occupazione della Crimea e il sostegno accordato ai separatisti delle province orientali dell'Ucraina vanno altresì spiegati, secondo l'autore, non come manifestazioni di un neo-espansionismo moscovita, bensì con l'obiettivo ultimo di generare una tale instabilità nel Paese da escludere categoricamente l'avvio effettivo del processo di ammissione nella Nato. I torbidi ucraini servono altresì lo scopo di esercitare pressioni sull'Europa in direzione di una riforma, a lungo desiderata, del sistema di sicurezza europeo che garantisca alla Russia una propria sfera d'influenza; ciò anche in considerazione dell'ormai comprovata limitatezza degli scopi e dell'autorità effettiva riconosciuta alle istituzioni di concertazione e cooperazione tra le parti quali il *Nato-Russia Council* – i "palliativi" di cui sopra³¹.

Tra i fattori che contribuiscono ad alimentare la freddezza e l'ostilità tra la Nato e la Russia, A. Tsyganov (San Francisco State University, 2013) ha avanzato la tesi dell'esistenza di una "Lobby antirussa" negli Stati Uniti, formatasi all'inizio del XX secolo e affermata ovviamente durante la guerra fredda. Variegata nella sua composizione, essa avrebbe comunque riunito alcuni gruppi facilmente identificabili: gli assertori dell'egemonia americana, per cui il vero nemico da abbattere non era il comunismo sovietico ma la Russia essa stessa; agenzie e organizzazioni nate con lo scopo di promuovere la democrazia e i diritti umani, ma ben presto tramutatesi in strumenti di lotta contro l'URSS, come Freedom House e Humans Right Watch; e, infine, nazionalisti europeo-orientali

²⁹ A. Krickovic, *When ties do not bind: the failure of institutional binding in NATO Russia relations*, in "Contemporary Security Policy", 37:2 (2016), p. 183.

³⁰ M. A. Gareev, *The Expansion of NATO does not Solve, but Aggravates Security Issues*, in "Die Friedens-Warte", 72:3 (1997), p. 299.

³¹ A. Krickovic, *op. cit.*, pp. 184-186.

trapiantati in Usa e ritagliatisi ruoli influenti nell'intelligenza americana. Secondo l'autore, la Lobby avrebbe annoverato tra le proprie fila nomi del calibro dello storico Richard Pipes³², che fornì dunque una giustificazione accademica alla dottrina antirussa, e di Zbigniew Brzezinski³³, consigliere per la sicurezza nazionale di Jimmy Carter e indicato come artefice dell'ampliamento a Est della Nato realizzato durante l'amministrazione Clinton. Entrambi, Pipes e Brzezinski, erano emigrati d'origine polacca. In tempi più recenti, anche John McCain – principale fautore dell'ammissione della Georgia nella Nato – avrebbe figurato tra i membri di spicco. Ideologicamente, gli aderenti alla lobby perorerebbero una visione per cui la Russia sarebbe estranea a, e incompatibile con, la civiltà europea e occidentale; in termini empirici, essi avrebbero preteso dai governi dell'Europa orientale l'incondizionato sostegno alla politica estera di Washington, come contropartita per le garanzie ad essi accordate contro la minaccia russa. L'effettivo supporto mostrato da alcuni governi dell'area ad iniziative quali la guerra all'Iraq e l'ammissione di Georgia e Ucraina nella Nato³⁴ dimostrerebbe la bontà di tale tesi.

Qualche analista politico parlando di *Russian global resurgence* ha messo in correlazione la politica estera assertiva dell'élite politica al potere con la lunga storia imperiale del periodo precedente. Una sorta di continuità storica che impone al Cremlino la ricerca di una legittimazione all'interno del paese con il recupero di una identità imperiale e "l'uso ossessivo della figura di un nemico esterno minaccioso per quell'integrità stessa e per le enormi ricchezze naturali del Paese, sfruttate primariamente come risorse di potenza"³⁵. L'aspettativa di *grandeur* dell'apparato statale russo, il paternalismo del potere politico, il forte nazionalismo sono elementi che finiscono per condizionare le relazioni internazionali e ostacolare processi "aggregativi" regionali la cui natura socio-politico-territoriale contrasta con due elementi che sono alla base del processo di fondazione della Russia statale-imperiale, l'*imperskoe myshlenie* (modi di pensare imperiale) e l'*imperskaya ideya* "che implicano un appello ricorrente allo Stato forte come fonte di sicurezza politico-territoriale della compagine statale e della sua ricchezza, a una guida personale autorevole nella quale identificarsi e alla quale affidare tutto il proprio destino individuale e non solo alcune funzioni"³⁶. In questa analisi, che tenta di richiamare concetti cari al

³² Cfr. R. Pipes, *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political*, Yale University Press, Yale, 2005 (trad. it. 2008).

³³ Cfr. Z. Brzezinski, *The Choice: Global Domination or Global Leadership*, Basic Books, 2009.

³⁴ A. P. Tsyganov, *The Russia-NATO mistrust: Ethnophobia and the double expansion to contain "the Russian Bear"*, in "Communist and Post-Communist Studies", 46: 1 (2013), pp. 184-185.

³⁵ A. Vitale-G. Romeo, *La Russia postimperiale. La tentazione di potenza*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2009.

³⁶ *Ivi*, p. 228.

vocabolario politico di una vecchia superpotenza, che tale vuole ritornare nei suoi rapporti con la Nato e con l'Unione europea, non si è minimamente accennato, ma è il caso almeno di farlo, al rapporto tra Stato e forze militari.

Durante la parabola finale del periodo zarista, l'appoggio dei militari alla rivoluzione è stato determinante, come ci ricorda l'episodio del cannoneggiamento dell'"Aurora". Dopo il periodo sovietico, in cui l'apparato militare ha avuto un ruolo determinante nel controllo della società e nella difesa dell'Unione dal pericolo nazista, si è assistito nell'era yelziniana a una graduale perdita di prestigio dell'elemento militare che ha riacquisito una sua centralità, in linea con una lunga tradizione militarista russa, quando si sono riaffermati i valori tipicamente russi e si è insistito "sulle necessità della difesa e della sicurezza, affidate a una precisa *military-political leadership*, ritenuta depositaria esclusiva della tecnica e della dottrina in materia e della possibilità di disporre interamente dei cittadini, anche a costo di grandi sacrifici, a fini di difesa dello Stato territoriale"³⁷. Da questo istante in poi, le Forze armate sono tornate ad avere un ruolo importante soprattutto nel preservare lo status quo, cristallizzato dalla presenza al potere quasi ininterrotta (fatta salva la parentesi Medvedev) da Vladimir Putin. La partita giocata successivamente sullo scacchiere interazionale, vede la Russia riemergere dalla condizione di potenza uscita "umiliata" dalla guerra fredda e imprime nelle relazioni con la Nato una nuova accelerazione verso un maggior coinvolgimento dei russi nelle crisi internazionali. Un esempio odierno su tale aspetto ci viene fornito dalle recenti crisi siriana e libica. La Russia torna dunque a rivalorizzare la propria capacità militare attraverso un'autentica *Revolution in Military Affairs*, come la ribattezzano Vitale e Romeo, già attiva nei primi anni Duemila.

In conclusione, abbiamo visto come i rapporti tra la Russia, la Nato e l'Unione europea siano ampiamente influenzati da fattori endogeni alla società russa, fattori che riguardano la peculiarità del processo storico russo e subiscono continui e mai sopiti pregiudizi derivanti da un passato che la Russia si porta dietro come un pesante fardello. Oggettivare queste relazioni è molto complicato. Nell'analisi svolta in questo saggio, abbiamo tenuto in considerazione una serie di punti di vista derivanti principalmente da storici e intellettuali russi che guardano "a distanza" i processi in corso nel loro paese e i processi avvenuti negli anni a ridosso della nuova era putiniana la geopolitica russa tracciando un quadro credibile e particolarmente efficace. Accanto a questa lettura, ce ne sono altre caldegiate da storici apologeti della nuova Russia e sostenitori della rinascita della grande Russia, basti qui ricordare la serie "Proekt "Putin"" collana dedicata al presidente russo contenente gli scritti di molti politologi e storici conosciuti in Russia tra cui Yuriy Mukhin, *Putin i Navalny geroi nashchego vremeni*, Vitaliy Tretyakov, *Vladimir Putin*

³⁷ Ivi, p. 112-113.

20 let u vlasti, Vladimir Bolshchakov, Putin v 2018 godu, Vladimir Bushin, 15 let Putina. Kudà brediot Pociiya.

I rapporti tra la Russia e l'Occidente, e più in generale il rapporto tra Cremlino e diplomazie internazionali continuano a essere basati su rapporti di forza e bracci di ferro a giustificazione che la guerra fredda non è mai terminata ma semmai ha subito una ripolarizzazione evidente. Se inizialmente lo scontro era tra due modelli di concepire la "democrazia" sociale, tra due diverse idee di evoluzione economica, tra due diversi concetti di convivenza civile, ora esso si è spostato su altre priorità che mettono davanti a ogni interesse la supremazia economica e finanziaria, l'accaparramento e lo sfruttamento delle risorse energetiche, la sicurezza nazionale. Sicuramente la fase pandemica di coronavirus in atto determinerà nuove agende e nuovi obiettivi in cui un posto di rilievo assumeranno la salvaguardia della salute pubblica e la difesa dei propri confini, obiettivi che qualcuno userà a pretesto per rispolverare pratiche di nazionalismo e limitazioni delle libertà personali. A tutto questo, si unirà un cinismo diplomatico che certo non giova nelle relazioni con l'Occidente e con gli Stati Uniti, per non parlare dei rapporti sinuoidali con la Cina. Il futuro, al momento, non riserva alla Russia un particolare merito nell'aver saputo affrontare le crisi cosiddette "interne" mentre in ambito internazionale il suo comportamento si è rivelato estremamente determinante nel frenare l'escalation dei conflitti mediorientali.

La Nato rappresenta un organismo *demodé* e anacronistico e forse, in un futuro non molto lontano, anche gli Usa finiranno per abbandonarlo come strumento di pressione contro la Russia, essendo venuti a cadere i presupposti alla base della sua nascita. L'Europa, dal canto suo, può trarre vantaggio solo da un rapporto di pacifica convivenza con la Russia, dal momento che, cadute le barriere dell'ideologia comunista, l'ostacolo più grande all'incontro tra i due mondi è stato definitivamente rimosso.

L'attuale crisi russo-ucraina con le sue implicazioni sociali, economiche, politiche e diplomatiche scardina qualsiasi ottimistica previsione e pone interrogativi che diventeranno presto cruciali: che mondo sarà quello che ritroveremo dopo la fine di questo conflitto? Siamo davvero alla fine della "coesistenza pacifica" e all'inizio di una nuova frattura internazionale che potrebbe portare al collasso le relazioni fra le grandi potenze? Che ruolo giocheranno quegli attori che oggi esprimono distanza dalle mosse del Cremlino ma domani non se la sentiranno di attaccare militarmente, economicamente e diplomaticamente la Russia di Putin? Interrogativi che resteranno tali e forse troveranno la loro risposta in un futuro non troppo vicino ma forse neanche troppo lontano dal presente. L'"operazione denazistificatrice" dell'Ucraina, messa in atto dal governo russo il 25 febbraio 2022, segna una data spartiacque tra quello che era il vecchio ordine mondiale e quello che va a sostituirlo e delle cui caratteristiche ancora è presto parlare. Il leader russo ha dichiarato che Usa e Nato hanno a lungo ignorato le ragionevoli preoccupazioni

della Russia in materia di sicurezza, ripetutamente rinnegato i loro impegni e continuato a far avanzare il dispiegamento militare verso est e questa è l'unica ragione per cui la Russia ha dovuto prendere contromisure e scendere in campo. Una retorica che poco piace ai progetti pacifisti dei governi europei e che ha minato definitivamente il sentiero lungo il quale si era incanalato il percorso dell'Occidente e dell'Oriente europeo dal lontano 1991. E' del tutto evidente che l'Europa, incoraggiata da Washington, persegue l'obiettivo di indurre la Russia a voltare pagina nella sua storia e ad avvicinarsi con fiducia alla scelta di un multilateralismo spesso ostacolato dal Cremlino in quanto pericoloso per la sua sicurezza nazionale. Ma questo obiettivo oggi si è allontanato molto di più e sembra destinato a restare più che altro un sogno irrealizzato piuttosto che un possibile traguardo in futuro. C'è da dire, però, a onor del vero, che non sempre l'Europa potrà seguire gli Stati Uniti nelle scelte internazionali perché è evidente che anche fra i due sistemi, quello europeo e quello americano, esistono profonde differenze e più di una volta è accaduto che si prendessero decisioni diverse in merito alla risoluzione di un conflitto, si veda la Siria, la Libia o l'Afghanistan. Anche in questa crisi tra due nazioni sorelle potrebbero venir fuori, sul lungo periodo, posizionamenti diversi dei vari paesi europei nei confronti dell'alleato oltreoceano e ciò potrebbe rappresentare il nuovo punto di partenza per una nuova stagione di relazioni internazionali.

Bibliografia

- Antonenko O., *Russia, NATO and European Security After Kosovo*, in "Survival", 41:4 (1999-2000).
- Arbatov A., *NATO and Russia*, in "Security Dialogue", 26:2 (1995).
- Arbatova N. A., *European security after the Kosovo crisis: The role of Russia*, in "Southeast European and Black Sea Studies", 1:2 (2001).
- Baranovsky Kahn M., *La Russie et la sécurité européenne*, in "Politique étrangère", n. 1, 1995, a. 60, pp. 33-55.
- Baranovsky Kahn M., Lomidzé S., *11 septembre: une vision russe*, in "Politique étrangère", n. 1, 2002, a. 67, pp. 9-20.
- Bettanin F., *Putin e il mondo che verrà. Storia e politica della Russia nel nuovo contesto internazionale*, Roma, Viella, 2018.
- Danilov D., *Russia and European security*, in "European Union Institute for Security Studies" (EUISS), 2005, in https://www.jstor.org/stable/resrep07057.8?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Gareev M. A., *The Expansion of NATO does not Solve, but Aggravates Security Issues*, in "Die Friedens-Warte", 72:3, 1997, p. 299
- Giannotto L., *Putin e la Russia. Irresistibile e anacronistico ritorno all'autocrazia*, Roma, Editori Riuniti, 2014
- Gobarev V., *Russia-NATO relations after the Kosovo crisis: Strategic implications*, in "The Journal of Slavic Military Studies", 12:3 (1999).
- Krickovic A., *When ties do not bind: the failure of institutional binding in NATO Russia relations*, in "Contemporary Security Policy", 37:2 (2016).

- Lebed A., Lomidzé S., *La Russie entre elle-même et l'Europe*, in "Politique étrangère", n. 1, 1997, a. 62, pp. 167-176
- Oznobishev S., *Otnosheniya Rossiya-Nato: ot deklarativnogo partnerstva k glubokomu krizisu* in "Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya", 2018, t. 62, n. 5, pp. 5-16.
- Piontkovsky A.-Tsygichko V., *Russia and NATO after Paris and Madrid: A perspective from Moscow*, in "Contemporary Security Policy", 19:2 (1998).
- Ping-kuei Chen, *Menace of Power: Russia-NATO Relations and Balance of Power in Europe*, Vdm Verlag Dr Mueller E K, 2009
- Pipes R., *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political*, Yale University Press, Yale, 2005
- Polikanov D., *Nato-Russia relations: present and future*, in "Contemporary Security Policy", 25:3 (2004).
- Pushkov A. K., *Don't Isolate Us: A Russian View of NATO Expansion*, in "The National Interest", 47 (1997).
- Roubinski Y., *La Russie et l'Otan: une nouvelle étape?*, in "Politique étrangère", n. 4, 1997, a. 62 pp. 543-558
- Savelyev M., *La non-prolifération vue de Russie*, in "Politique étrangère", n. 3, 1995, a. 60, pp. 597-608.
- Sergounin A. A., *Russian domestic debate on NATO enlargement: From Phobia to damage limitation*, in "European Security", 6:4 (1997).
- Stepashin S., *Russia and NATO: A vital partnership for European security*, in "The RUSI Journal", 138:4 (1993).
- Tsyganov A. P., *The Russia-NATO mistrust: Ethnophobia and the double expansion to contain "the Russian Bear"*, in "Communist and Post-Communist Studies", 46: 1 (2013).
- Vitale A.-Romeo G., *La Russia postimperiale. La tentazione di potenza*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2009.
- Brzezinski Z., *The Choice: Global Domination or Global Leadership*, New York, Basic Books, 2009.

Tra rivoluzione democratica e controrivoluzione demografica: trent'anni di immigrazione romena in Italia

Antonio Ricci*

Rezumat. Între revoluția democratică și contrarevoluția demografică: treizeci de ani de imigrare română în Italia. România a atins maxima dezvoltare demografică în anul 1990, când populația sa se ridica la 23,5 milioane de oameni. Din acel an însă a început un continuu și neoprit declin demografic, strâns legat cu evoluția fluxului migrator. În 2020 populația a scăzut atingând 19,2 milioane de persoane (adică 4,3 milioane mai puțin față de 1990). După proiecțiile medii ale ONU, în următorii ani populația română va continua să se reducă, până la a atinge 11,6 milioane de persoane la sfârșitul secolului. În cursul ultimului an populația a scăzut cu cca. 126.876 persoane, ca urmare a efectului combinat al echilibrului migratoriu negativ (- 370.000 persoane în ultimii 5 ani) și un nivel al fertilității inferior nivelului de substituție al populației (1,62 vs 2,1 pe femeie). În 30 de ani, între 1990 și 2020 echilibrul dintre emigranți și imigranți a dus la o pierdere de 3.013.632 locuitori. În fiecare zi, în 30 de ani a părăsit definitiv România un grup de 275 persoane: în medie o persoană la fiecare 5 minute. În 1990 erau în lume 812.000 de români, cu o incidență de 3,5% față de populația rezidentă în patrie. În următorii 30 de ani fluxul migrator s-a mărit cu o tendință crescândă și aparent de neoprit. Emigrarea a atins punctul maxim între 2000 și 2005, în faza eliminării vizelor pentru 3 luni în interiorul UE când echilibrul migrator a atins nivelul record de - 775.000 de persoane. Astăzi diaspora românilor în lume are aproape 4 milioane de persoane (3.987.093), 53% femei. Din 5 români, 4 trăiesc în patrie și 1 trăiește în exterior (20,7% din total). După 30 de ani de emigrare românească amploarea plecărilor provoacă o lipsă de resurse umane atât în sectorul public cât și în cel privat al economiei românești.

Cuvinte cheie: România, emigrare, declin demografic, resurse umane, economie.

Introduzione

La Romania ha raggiunto il suo picco demografico proprio nel 1990, quando la sua popolazione ha sfiorato i 23,5 milioni di persone. Da quell'anno però ha preso avvio un continuo e incessante declino demografico, strettamente collegato anche con l'andamento dei flussi migratori.

* Centro Studi e Ricerche IDOS, Roma, email: antonio.ricci@dossierimmigrazione.it

Nel 2020 la popolazione è ulteriormente calata, sfiorando i 19,2 milioni di persone (cioè 4,3 milioni in meno rispetto al 1990). Secondo le proiezioni a variante media dell'ONU, nei prossimi anni la popolazione romena dovrebbe continuare a ridursi ancora, fino a raggiungere gli 11,6 milioni di persone entro la fine del secolo.

Nel corso dell'ultimo anno la popolazione è diminuita di circa 126.876 persone, per l'effetto combinato del saldo migratorio negativo (-370mila persone negli ultimi 5 anni) e di un tasso di fertilità inferiore al tasso di sostituzione della popolazione (1,62 vs. 2,1 nascite per donna).

In 30 anni, tra 1990 e 2020, il saldo netto tra immigrati ed emigrati ha visto perdere 3.013.632 di abitanti. Ogni giorno, per 30 anni, ha lasciato definitivamente la Romania un gruppo di almeno 275 persone: in media una persona ogni 5 minuti.

Nel 1990 i romeni nel mondo erano 812mila, con un'incidenza del 3,5% rispetto alla popolazione residente in patria. Nei successivi 30 anni i flussi migratori sono aumentati con un andamento crescente e apparentemente inarrestabile. La migrazione ha toccato il suo picco tra il 2000 e il 2005, nella fase di liberalizzazione dei visti al di sotto dei 3 mesi all'interno dell'UE, quando il saldo migratorio ha raggiunto il livello record di -775mila persone.

Oggi la diaspora dei romeni nel mondo conta quasi 4 milioni di persone (3.987.093). Il 53,0% è costituito da donne. Ogni 5 romeni, 4 vivono in patria e 1 vive all'estero (20,7% del totale).

Dopo 30 anni di emigrazione romena, l'ampiezza raggiunta dai trasferimenti all'estero sta però provocando una carenza di risorse umane tanto nel settore pubblico quanto in quello privato dell'economia romena.

L'avvio dei flussi sostenuto del biennio 1990-1991

Nel 1990, con il ritorno alla democrazia, vengono meno le restrizioni di viaggio volute dal regime comunista e si assiste a una vera e propria ondata migratoria. Migliaia di persone vogliono trasferirsi definitivamente in Occidente per porre fine alle precarie condizioni economiche vissute nella nuova Romania, dove la disoccupazione cresce e gli standard di vita crollano (solo nel 1991 il PIL perde il 12,9% e ancora l'8,8% nell'anno successivo).

Nel biennio 1990-1991 i tre quarti dei flussi sono costituiti dall'emigrazione delle minoranze etniche, che possono contare su pre-esistenti reti parentali all'estero. Tuttavia, già dopo il 1996 gli emigrati di etnia romena aumentano fino a diventare i quattro quinti dei flussi in uscita e raggiungere il 99% nel 2010.

Emigrano rappresentanti della minoranza ungherese (42.163 tra 1990 e 2010, soprattutto dalla Transilvania) e di quella sassone (quasi 100mila negli anni '90 che, sfruttando

le garanzie sancite nei loro confronti dalla nuova Costituzione tedesca, vanno a raggiungere i 242.326 tedeschi partiti dalla Romania negli anni '80).

Nel corso degli anni '90 riprendono anche le migrazioni della comunità rom, la nazione transfrontaliera per eccellenza. In questo caso le prassi migratorie assumono frequentemente un carattere circolare, strutturato attorno alle reti familiari e comunitarie. I piccoli commerci e le attività stagionali possono rappresentare il pretesto per la partenza, tuttavia il fattore di spinta dominante è la fuga dallo stigma. Sono tanti a presentare domanda di asilo nei Paesi occidentali, dichiarandosi perseguitati dalle politiche assimilationiste e dagli atteggiamenti razzisti collettivi. Nella prassi però sono molto pochi quelli che ottengono una forma di protezione, mentre lo stigma collettivo viene amplificato dai media internazionali, fino a confondere istericamente i cittadini rom con l'intera nazione della Romania.

Nonostante un avvio di flussi in uscita molto sostenuto nel biennio 1990-1991, non avviene tuttavia il temuto spostamento in massa dalla Romania.

La chiusura delle frontiere della seconda metà degli anni '90

La crisi economica del 1997, che fa cadere il PIL del 4,7% e che condiziona anche il biennio successivo, non cambia l'andamento dei flussi migratori ufficiali, che anzi dal 1996 appaiono in lieve diminuzione.

Superata l'euforia successiva al crollo generalizzato dei regimi comunisti in tutti i Paesi dell'Europa Centro Orientale, le frontiere dei Paesi dell'Europa occidentale si chiudono drasticamente. Per i lavoratori provenienti da fuori l'UE non resta che l'ingresso "clandestino" oppure il ricorso al cosiddetto "overstaying", l'ingresso con un visto regolare (per esempio turismo o studio) e la permanenza oltre i limiti della sua scadenza, nell'attesa di poter un giorno regolarizzare la propria posizione. Solo in Italia, sono stati 11.100 i regolarizzandi romeni nel 1995 (6° gruppo nazionale), 24.100 nel 1998 (2°) e 147.900 nel 2002 (1°).

Tra il 1993 e il 2002 sono espulsi dall'UE-15 circa 200.000 cittadini romeni in condizione di irregolarità, in prevalenza dalla Germania (i due terzi). Per evitare il respingimento alla frontiera e, in secondo luogo, usufruire per un certo periodo dei servizi di prima accoglienza, si diffonde l'abitudine di presentare domanda di asilo, pur nella consapevolezza di non possedere nessun requisito: tra il 1989 e il 2002 sono complessivamente 456.455 le domande presentate da cittadini romeni in uno dei Paesi a sviluppo avanzato. Nonostante un tasso di riconoscimento della protezione inferiore tra il 1992 e il 2001 al 2%, i romeni non cessano di presentare la domanda di asilo anche dopo il 1997, quando l'UNHCR dichiara ufficialmente la Romania Paese sicuro.

Sono questi anche gli anni in cui prendono piede le cosiddette "migrazioni circolari", movimenti migratori di natura transnazionale non istituzionalizzata. Si tratta, cioè, di

migrazioni ai margini della legalità, di breve durata e ripetute nel tempo, per motivi di lavoro o d'affari, assistite dai network migratori (familiari, etnici, religiosi, ecc.). Un caso tipico è quello della "staffetta" tra donne appartenenti alla stessa rete che si scambiano a vicenda e secondo un sistema di rotazione concordato i posti di lavoro di cura alla persona presso le famiglie del Paese di destinazione. La massiccia politica di industrializzazione di massa e il progetto di Ceaușescu di cancellare circa 7mila villaggi rurali per omologare città e campagna, trasferendo a forza i contadini nei palazzoni delle periferie urbane, rappresentano senz'altro le premesse storiche e materiali per cercare di comprendere la così vasta diffusione in Romania delle migrazioni circolari transnazionali, che negli anni '90 prendono il posto del tradizionale pendolarismo campagna-città.

Da queste esperienze si determinano relazioni familiari inedite, in cui un membro della famiglia a turno si reca a lavorare all'estero, ognuno con una specificità e una tempistica diversa, a seconda delle esigenze della famiglia. Nei villaggi romeni si matura una "cultura migratoria", un condiviso valore comunitario che accresce le possibilità stesse di migrare, intrecciandosi con consuetudini più antiche e altre specificità storiche, etniche e culturali caratterizzanti le prime ondate. Si consolidano anche specifiche direttrici regionali, come quella che orienta verso l'Italia i flussi dai villaggi rurali della regione romena della Moldavia, una delle aree più impoverite del Paese.

La liberalizzazione del visto del 2002

Solo nel gennaio 2002 i cittadini della Romania, ultimi tra i Paesi candidati, ottengono la rimozione del sistema dei visti per l'ingresso nei Paesi membri per periodi inferiori ai tre mesi. In concomitanza con questa misura, le autorità romene adottano, però, nei confronti dei propri cittadini intenzionati a recarsi nei Paesi Schengen una serie di rigide misure di controllo delle frontiere, riguardanti in particolare la contraffazione dei passaporti. Dopo i primi 6 mesi di attuazione non si registra una migrazione di massa, quanto piuttosto un calo del 20% dei viaggi all'estero, mentre a circa 130.000 cittadini è vietato di attraversare il confine. Tra le misure adottate, risulta estremamente limitativa dover dimostrare il possesso di cento euro per ogni giorno di soggiorno dichiarato per un minimo di cinque giorni (una cifra praticamente proibitiva considerato il livello dei redditi dell'epoca), un'assicurazione medica e un titolo di viaggio valido anche per il ritorno entro i tre mesi di durata dell'esenzione dal visto.

Nella prassi, però, queste misure non fermano la pressione migratoria e, nel corso del 2002, viene più volte riproposta a livello di opinione pubblica europea l'idea di reintrodurre i visti obbligatori per i cittadini romeni, soprattutto dopo che le autorità francesi e di altri Paesi (anche candidati) denunciano l'emigrazione di massa dei rom romeni.

Secondo i dati di Eurostat, al 1° gennaio 2007, almeno un milione di romeni vive regolarmente in uno tra questi quattro Stati: Spagna, Italia, Germania e Ungheria. Caratterizza questa fase di liberalizzazione dei visti sotto i 3 mesi il boom delle migrazioni verso quei Paesi che offrono maggiori possibilità di lavoro, anche se poco qualificato. È appunto questo il caso dei Paesi mediterranei e, in particolare, di Spagna e Italia. Il Paese iberico in soli 5 anni vede aumentare la presenza romena di 8 volte, passando da 67mila persone all'inizio del 2002 a 538mila all'inizio del 2007. Raggiunge le 342mila unità la presenza romena in Italia, con un aumento di 5 volte nel medesimo arco di 5 anni. Addirittura, nel caso del Portogallo, si registra un aumento di 22 volte.

Si assiste quindi ad una divaricazione delle destinazioni: da una parte, la forza lavoro qualificata trova spazio nel mercato del lavoro di Germania, Francia, Regno Unito e Belgio (come studenti, medici, ingegneri, informatici, ecc.); dall'altra quella meno qualificata o disposta ad accettare un inserimento lavorativo al di sotto delle proprie qualifiche si orienta in questo frangente storico verso Spagna, Italia e Portogallo, Paesi dove frequentemente li aspetta un inserimento lavorativo subalterno nelle occupazioni contrassegnate dalle 3 D ("dirty, dangerous and demanding").

L'epoca della mobilità intra-UE

Il 1° gennaio 2007, dopo un lungo periodo di negoziati per la trasposizione all'interno della normativa nazionale dell'*acquis communautaire*, la Romania entra a far parte dell'Unione Europea. Tuttavia, il risultato raggiunto non comporta per i lavoratori romeni l'immediato accesso alla libera circolazione all'interno del grande mercato unico europeo, perché i singoli Stati Membri si riservano la possibilità di ricorrere a una moratoria, un regime transitorio di restrizioni alla libera circolazione dei cittadini romeni per una durata di massimo di 7 anni (a cui farà ricorso la gran parte dei Paesi dell'Unione – con la significativa eccezione di Svezia, Regno Unito e Irlanda).

Come evidenziato da diversi studi, anche a livello ufficiale, le migrazioni post-2007 registrano nel complesso una crescita relativamente contenuta ed effetti economici largamente positivi per quei Paesi che decidono di tenere aperti i propri mercati. Il principale effetto delle restrizioni – oltre a un parziale dirottamento dei flussi migratori – è semmai un'incentivazione del lavoro irregolare.

Ciò nonostante, in prossimità dell'ulteriore allargamento a Bulgaria e Romania, parte della stampa europea dà risonanza ancora una volta a nuovi allarmismi circa una possibile "invasione", in particolare in relazione alla popolazione rom e al coinvolgimento della criminalità organizzata.

L'ingresso nell'UE dovrebbe mettere definitivamente fine alla migrazione irregolare, alle pratiche di invisibilità dettate dal rischio costante di essere espulsi. È così, ma non

per tutti. Nella prassi i cittadini mobili UE rischiano ancora l'espulsione amministrativa se economicamente inattivi; nuovi e pretestuosi impedimenti rendono difficile la mobilità intra-UE e la possibilità di stabilire la residenza in un altro Stato Membro; la burocrazia crea per alcune categorie sociali veri e propri "confini amministrativi", a partire da quel che riguarda la registrazione anagrafica, senza la quale i comunitari non hanno diritto di esercitare altri diritti.

Non mancano neanche casi di "EU(xploitaion)", di grave sfruttamento della forza lavoro in mobilità intra-comunitaria, come il caso denunciato nelle campagne del ragusano. Nel cosiddetto "triangolo" delimitato dai comuni di Vittoria, Santa Croce Camerina e Marina di Acate un numero significativo di lavoratori romeni è impiegato nelle serre. Lì, le donne lavorano in nero per oltre 12 ore, con salari fino a 15 euro al giorno, esposte a temperature molto alte d'estate e molto basse d'inverno, oltre che a pesticidi ed erbicidi. Estremamente vulnerabili, sono spesso costrette a soddisfare le richieste sessuali dei loro datori di lavoro, degli intermediari e persino di parenti o amici.

Dopo il 2007, la maggior parte della presenza irregolare esce dall'invisibilità e per alcuni Paesi si assiste a un rapido boom.

Ancora una volta cambiano i modelli migratori dei lavoratori romeni. Da una parte l'accesso al diritto di libera circolazione permette di poter organizzare la propria esistenza anche pianificando migrazioni di lungo termine, senza più le incertezze del passato. Dall'altra parte si fanno sentire gli effetti della profonda crisi finanziaria del 2008. Spagna e Italia, particolarmente colpite dalla crisi, conservano presenze estremamente numerose, ma vengono incalzate nella scala delle preferenze da nuove destinazioni del Nord Europa che risultano più vantaggiose.

La presenza odierna nell'UE

Dopo la Brexit i cittadini mobili nei 27 Paesi dell'UE sono 13,4 milioni secondo i dati Eurostat (2020). Sono rappresentati tra loro cittadini di tutte le età, ma in particolare si segnalano 2 milioni di minorenni. Se possiamo considerare i genitori come l'attuazione effettiva della libera circolazione all'interno dell'UE, i loro figli rappresentano simbolicamente la "consacrazione" della cittadinanza europea, ovunque avrà luogo la loro futura vita adulta. Tra questi sostenitori pratici della cittadinanza europea, i romeni rivestono una parte importante con 3.130.032 cittadini romeni mobili, di cui circa 670mila minori (1 ogni 5 residenti). Questi 670mila minori che stanno crescendo all'estero, in parte perché nati all'estero, rappresentano un crescente fetta di popolazione di discendenti ben integrati degli emigranti romeni e saranno chiamati a plasmare, con il loro elevato livello di integrazione, il futuro della diaspora.

Dal 2012 il primo Paese di destinazione è l'Italia, che nel 2020 conta 1.145.718 residenti romeni; seguono la Germania (708.339) e la Spagna (665.906). Con comunità poco superiori a 100mila unità si segnalano quindi la Francia, l'Austria e il Belgio.

Le diaspore romene non sono semplici gruppi di migranti sparsi in differenti Paesi. Le destinazioni e, implicitamente, le diaspore lì residenti, hanno un forte grado di strutturazione occupazionale. I romeni in Italia e Austria hanno un'alta concentrazione nel settore del lavoro domestico. L'occupazione nell'edilizia è tipica dei romeni in Francia, Belgio e Regno Unito. L'agricoltura è il campo di lavoro caratteristico per i romeni in Spagna e Germania. L'occupazione nei servizi o in professioni altamente qualificate sembra essere specifica delle diaspore nei Paesi scandinavi e in altri Paesi a sviluppo avanzato diversi da quelli menzionati in questo capitolo. C'è anche una forte strutturazione della migrazione già all'origine, cioè in Romania, a livello di județ limitrofi che inviano migranti verso le stesse destinazioni.

Per quanto riguarda il Regno Unito i dati Eurostat risultano frammentari: all'inizio del 2019 sono 3.681.859 i cittadini mobili comunitari; i gruppi principali sono i polacchi (919.261) e i romeni (421.974), che superano di gran lunga altre comunità storiche come gli italiani (304.281) e i portoghesi (227.453). Dopo la Brexit, la libera circolazione tra il Regno Unito e l'UE si conclude il 31 dicembre 2020, ma i cittadini dell'UE che vivono nel Regno Unito hanno la possibilità di conservare il diritto di risiedere e lavorare presentando un'apposita domanda sotto l'EU Settlement Scheme. Le candidature ricevute dall'Home Office alla fine di giugno 2021 sono 6.015.400, di cui 5.504.200 da parte di cittadini UE. I gruppi principali sono ancora una volta i polacchi (1.091.500), seguiti da romeni (1.067.200) e italiani (545.600). La presenza romena nel Regno Unito aumenta di mezzo milione di unità solo nell'arco di un anno. Senz'altro la Brexit stimola i nuovi arrivi e, nello stesso tempo, accelera i processi sia di stabilizzazione che di emersione.

Le donne rappresentano la metà (50,7%) del totale della presenza romena nell'UE-27. Austria, Francia e Spagna si discostano appena dalla media, mentre al di sotto di essa si collocano Ungheria (32,6%), Germania (43,5%) e Belgio (44,1%). Sul versante opposto in Italia si evidenzia una leggera predominanza femminile (57,3%).

Nelle comunità di origine la partenza delle donne costringe i nuclei familiari a riorganizzarsi, producendo un cambiamento dei ruoli che rende padri, figli e mariti economicamente dipendenti dalla donna lavoratrice all'estero. Se è vero che il ruolo di prime-migranti, siano esse donne single che sposate, contribuisce all'emancipazione di tante donne rispetto ai tradizionali ruoli di genere presso le comunità di origine, è altrettanto vero che, almeno inizialmente, l'inversione dei ruoli è fortemente stigmatizzata a livello sociale dalle stesse comunità di origine, che accusano le donne migranti di voler sconvolgere l'equilibrio familiare per soddisfare la propria bramosia di indipendenza, scaricando i costi sociali sui propri figli e mariti. La condizione delle donne romene migranti

può essere analizzata anche attraverso la lente di ingrandimento della letteratura migrante, che permette cioè di rilevare i desideri delle dirette interessate come emergono dai testi letterari. L'analisi letteraria corrisponde pienamente a quella sociologica, con le donne preoccupate per l'istruzione dei figli, la sistemazione di una nuova abitazione, il ritorno a casa, la ripresa degli studi, il riavvicinarsi ai figli, ecc.

Gli altamente qualificati

In 30 anni di migrazioni, hanno lasciato il Paese lavoratori con i livelli più vari di qualificazione e preparazione professionale, sia altamente qualificati che poco qualificati. Nei primi anni '90 è significativo l'impatto degli altamente qualificati all'interno delle minoranze etniche che lasciano il Paese (per esempio, nel triennio 1992-94, la proporzione di qualificati sul totale dei migranti romeni, è pari al 21% in Germania).

I "cervelli da esportazione", in realtà, ambirebbero a restare nel proprio Paese a condizione di potersi inserire in strutture private strettamente connesse ai capitali esteri: questa aspirazione viene significativamente definita come la nuova "migrazione interna". I restanti emigranti, invece, partono con la consapevolezza che in Occidente manca manodopera per determinati lavori manuali e con l'aspirazione di inserirsi in questi settori, pur di ottenere uno sbocco occupazionale in grado di garantire delle entrate sufficienti a mantenere sé stessi e la famiglia rimasta in patria. In entrambi i casi una spinta significativa a emigrare è data dalla possibilità di conoscere mondi nuovi e viaggiare fuori dai confini, opportunità prima proibite dal regime comunista.

Dopo il 2007 torna ad acuirsi la "fuga dei cervelli", alimentata anche dalle limitate prospettive economiche e di carriera accessibili in patria. Dopo l'adesione all'UE, sempre più i flussi assumono un carattere autoselettivo, con l'emigrazione di studiosi, professionisti e lavoratori qualificati, soprattutto nel settore sanitario e dell'"information technology" (ingegneria, elettronica e informatica), discipline su cui le Università romene si sono da anni specializzate.

Secondo l'OECD, nel 2015/2016 il 23% degli emigranti romeni al di sopra dei 15 anni che vivono in un Paese a sviluppo avanzato ha un livello di istruzione elevato: l'incidenza dell'istruzione terziaria è altissima negli Stati Uniti e in Canada, dove raggiunge rispettivamente il 54% e quasi l'80%; è abbastanza alta anche in Francia e nel Regno Unito (circa il 35% ciascuna); è molto più bassa in Italia, il principale Paese di destinazione, dove solo il 7% degli immigrati romeni riferisce un grado di istruzione terziario.

Il fenomeno della "fuga dei cervelli" risulta comunque complesso da analizzare e pertanto anche scientificamente controverso. Agli studiosi che pongono in evidenza la riduzione delle possibilità di sviluppo economico e sociale dei Paesi di partenza dei "cer-

velli”, si contrappone la scuola che enfatizza le competenze di ritorno, le rimesse finanziarie, i contatti socio-economici maturati presso i Paesi ricchi e infine la stessa impossibilità per i Paesi poveri di sfruttare a pieno il potenziale dei propri “cervelli”.

Al di là delle questioni connesse alla quantificazione delle conseguenze delle migrazioni qualificate sulle economie dei Paesi di origine, va poi ricordato che molti componenti di queste migrazioni, una volta all'estero, si ritrovano a lavorare in ambiti molto al di sotto della propria formazione (“brain waste”), ma è per lo più una scelta consapevole collegata al desiderio di cambiare vita.

L'irresistibile attrazione esercitata dai Paesi del Mediterraneo

I romeni venuti in Italia sono in buona parte originari dai villaggi rurali della Moldavia, una delle aree più impoverite del Paese; essi hanno conosciuto prima le migrazioni interne a causa dell'urbanizzazione di massa e, dopo la crisi industriale, del ritorno nelle campagne, e successivamente l'emigrazione all'estero. Dall'altra parte è stato sottolineato come nel caso delle migrazioni dal basso capitale sociale e al di fuori dei network migratori (almeno nella fase iniziale) l'Italia abbia offerto ampie possibilità grazie a politiche di ingresso poco restrittive o, quanto meno, grazie a controlli poco efficaci o relativamente tolleranti.

Sui flussi verso i Paesi mediterranei può aver influito anche il fatto che in Moldavia sia diffusa la religione cattolica. Quest'approccio è stato avvalorato dallo stesso Vescovo di Iași, Petru Gherghel quando nel 2005 riferiva in un convegno europeo dedicato agli operatori pastorali che, sulla base di un censimento informale realizzato in occasione delle visite pastorali presso le famiglie della sola diocesi di Iași, i latino-cattolici emigrati in Italia risultassero essere almeno 20.000. Questa ipotesi può essere corroborata anche da altri elementi: ad esempio la nascita e lo sviluppo dei flussi possono essere stati favoriti anche dalla presenza in diverse aree della Romania dell'antica minoranza etnica di origine italiana.

Un'altra area di esodo verso l'Italia è il distretto di Timișoara, dove le nostre imprese hanno massicciamente effettuato delocalizzazioni, assicurando lavoro sul posto a migliaia di romeni. Una direzione inversa rispetto al flusso degli imprenditori ha caratterizzato anche le migrazioni per lavoro dalla Moldavia, dove l'emigrazione verso l'Italia potrebbe essere stata influenzata dallo scambio di contatti e informazioni con i piccoli e medi imprenditori italiani interessati ad acquisire le locali manifatture tessili e calzaturieri (anche al fine di procacciarsi la forza lavoro locale già competente e a basso costo), percepiti dalla popolazione locale come un modello ripetibile di “self made man”.

A loro volta, i romeni già insediati da noi sono un fattore di attrazione per quelli che devono venire per l'impatto che esercitano le ben note "catene familiari". Un riscontro di queste preferenze si ha anche a livello di indagini sociologiche, dove le mete preferite corrispondono a quelle effettivamente scelte. Per citarne una tra tante secondo le informazioni raccolte dalla missione IOM di Bucarest nel 2005 l'Italia raccoglieva il 30% delle preferenze di coloro che non hanno alcuna esperienza lavorativa all'estero, seguita, in Europa dalla Spagna con il 14% e dalla Germania con il 10%.

DIFFERENZA DI SVILUPPO	NETWORK MIGRATORI
La maggioranza proviene dai villaggi rurali della Moldavia e ha alle spalle una pregressa esperienza migratoria all'interno della Romania. Primi pionieri dalle province di Botoșani, Suceava, Vrancea, Bacău, Galați e Focșani.	Studi di Dimitru Sandu (2000), caposcuola della sociologia romena applicata alle migrazioni, hanno messo in evidenza l'esistenza di «corridoi migratori». Sandu ravvisa che anche il background religioso può facilitare l'avvio dei flussi e poi l'inserimento
MAGGIORE TOLLERANZA	TEORIA DEL "SISTEMA MONDO"
Dana Diminescu (2002) ha poi sottolineato come, nel caso delle migrazioni dal basso capitale sociale e al di fuori dei network migratori, l'Italia abbia offerto ampie possibilità grazie a politiche di ingresso poco restrittive.	Douglas Massey (1998) sottolinea che i flussi migratori seguono la stessa rotta, ma in direzione opposta, rispetto ai flussi di capitale. Es. l'industria tessile e calzaturiera in Moldavia acquistata dalle PMI italiane primi anni '90 del XX secolo.

Figura 1. Fattori e teorie che hanno influenzato i flussi Romania-Italia

L'annus horribilis del 2007 e il "caso Reggiani"

L'opinione pubblica italiana è stata molto impressionata dall'omicidio di Giovanna Reggiani a opera di un rom romeno presso una stazione ferroviaria della periferia di Roma (30 ottobre 2007): a distanza di quasi un anno, sempre a Roma, sono stati aggrediti due turisti olandesi da parte di due pastori romeni (agosto 2008). Anche chi rimane costernato a fronte di questi deprecabili episodi non può condividere i toni da crociata con cui inizialmente è stato ipotizzato un ripulisti generale, con espulsioni più o meno di massa, mettendo in serie difficoltà un'intera collettività, fatta per lo più di gente operosa e interessata a inserirsi armoniosamente nel Paese di accoglienza.

Il 2007 è l'anno dell'ingresso della Romania nell'Unione Europea e, anche se la libera circolazione dei lavoratori romeni è stata posticipata nella sua forma integrale per un periodo variabile tra i due e i sette anni, il rischio di espulsione o respingimento è diventato un caso sporadico. Tuttavia, a seguito dell'omicidio Reggiani viene approvato con procedura d'urgenza il decreto legge n. 181 del 1° novembre 2007 sulla sicurezza urbana che attribuisce ai prefetti la facoltà immediata di espellere i cittadini comunitari che costituiscano un rischio per la pubblica sicurezza.

Dalla reazione eccessiva, prima della classe dirigente, e poi dei mezzi di comunicazione partiva una campagna razzista di larga scala fondata sul “moral panic” nei confronti di un gruppo di persone considerate una minaccia ai valori e agli interessi della società. Al turpe fatto di cronaca segue una vasta quanto variegata produzione di stereotipi e barricate morali da parte di giornalisti, politici, preti e benpensanti, mentre gli esperti si prodigano in diagnosi e soluzioni. La condanna è senza scampo e vale per tutti i romeni: preda del terrore la stessa Chiesa cattolica fa autocritica sulle pagine del *Corriere della Sera* e si dichiara pentita del fatto che il volontariato cattolico sia tanto disponibile all'accoglienza.

Sono passati 15 anni dall'escalation del “caso Reggiani”, quasi il tempo della durata di una generazione. Con il senno di poi le espulsioni prefettizie si sono rivelate assolutamente secondarie, avendo riguardato in realtà pochissimi casi soprattutto concentrati nei mesi successivi all'attuazione del provvedimento. La stagione di “romenofobia” si è in qualche modo sopita, lasciando però qua e là spazio a isolate recrudescenze; tuttavia una integrazione dal basso ha favorito la conoscenza reciproca e di fatto ridotto al minimo le incomprensioni.

L'evoluzione della presenza in Italia

I romeni, che in Italia erano poco meno di 10.000 in occasione del Censimento del 1991, dalla metà degli anni '90 sono andati continuamente aumentando, con una significativa accelerazione negli anni Duemila (grazie anche a 147.900 domande di assunzione in occasione della regolarizzazione del novembre 2002 e ad altre 131.700 in occasione del Decreto Flussi del luglio 2006, queste ultime di fatto automaticamente autorizzate dopo l'ingresso nell'UE).

Alla fine dell'anno 2007, con 625mila presenze, i romeni in Italia quasi raddoppiano e diventano così la prima collettività straniera, rivestendo ancora oggi un ruolo di guida. Il raddoppio non dipende da una qualche forma di discontinuità o da un improvviso flusso di nuovi arrivi, ma semplicemente dal fatto che è finalmente emersa alla luce del sole una presenza che c'era già, ma era condannata all'invisibilità.

Altra data simbolo è il 1° gennaio 2014, quando i romeni in Italia superano per la prima volta un milione di presenze (un livello che manterranno anche negli anni successivi), aumentando cento volte di più nel volgere di poco più di 20 anni. Essi si collocano al di sopra delle già consistenti collettività di albanesi e marocchini e i loro flussi hanno, per così dire, anticipato la formale adesione all'UE del 2007, di cui rappresentano la più piena incarnazione del diritto alla libera circolazione intra-UE.

L'ingresso nell'UE ha rappresentato, almeno in teoria, un vero e proprio spartiacque sia per i migranti temporanei che per quelli che intendono intraprendere un progetto di

inserimento definitivo, poiché per i lavoratori romeni presenti nel nostro Paese non si applicano più le disposizioni del Testo Unico sull'immigrazione (D. Lgs. n. 286/1998), ma quanto stabilito dal Testo Unico in materia di circolazione e soggiorno dei cittadini UE (D.P.R. n. 54/2002, e successivi aggiornamenti), emancipando così i migranti romeni dall'obbligo di sottostare al sistema delle quote di ingresso fissate per i lavoratori subordinati non comunitari.

L'opportunità rappresentata dalla libera circolazione avrebbe dovuto comportare la totale emersione dalla irregolarità e il superamento della vulnerabilità al rischio di cadere vittime dei trafficanti di manodopera, del caporalato e delle organizzazioni malavitose. Sappiamo bene, tuttavia, che poi nei fatti non è sempre andata esattamente così (specialmente nella prima fase di presenza in Italia) e che sono insorti molteplici problemi riguardanti la sistemazione alloggiativa, il lavoro nero, la negazione dei diritti sindacali, le morti bianche nei cantieri, il mancato accesso ai servizi, i casi di discriminazione e di violenza, la tratta di minori e ragazze a fini di sfruttamento.

Dopo l'ingresso nell'UE il Governo italiano ha scelto di fare ricorso alla clausola di moratoria, esentando però dalle limitazioni alla libera circolazione i lavoratori di alcuni tra i più importanti settori di inserimento di questi immigrati: agricolo e turistico-alberghiero, lavoro domestico e di assistenza alla persona, edilizio, metalmeccanico, dirigenziale e altamente qualificato, nonché per lavoro stagionale. Questa previsione è stata poi riconfermata per altri due anni all'inizio del 2009.

Dal 19 gennaio 2007, inoltre, l'Italia ha recepito la direttiva 2004/38/CE, relativa al diritto dei cittadini dell'Unione Europea e dei loro familiari di circolare e soggiornare liberamente nel territorio degli Stati membri.

Figura 2. Le tappe fondamentali della presenza romena in Italia

I romeni oggi in Italia

Sfiorato il milione e duecentomila presenze nel 2018, il 1° gennaio 2021 i dati definitivi Istat sulla popolazione straniera per cittadinanza di fonte censuaria vedono la Romania ancora come la prima collettività, con 1.076.412 presenze, pari al 20,8% del totale degli stranieri. La riduzione registrata nell'ultimo biennio, chiarisce Istat, va attribuita essenzialmente alla sovra-copertura anagrafica emersa dall'integrazione dei segnali di vita diretti delle fonti amministrative, che di fatto ha comportato una perdita di quasi 70mila unità.

Non essendo ancora disponibili al pubblico i dati definitivi Istat ripartiti a livello territoriale, si commenteranno di seguito le ripartizioni territoriali della presenza romena sulla base dei dati provvisori al 1° gennaio 2021.

Quasi i due terzi si concentrano dunque nelle regioni dell'Italia centrale (29,1%) oppure del Nord-Ovest (30,0%). Seguono il Nord-Est (24,3%), il Sud e le Isole (rispettivamente 11,5% e 5,3%). Al Sud l'aumento dei romeni è stato in percentuale più consistente rispetto ai contesti del Centro-Nord, ma i valori assoluti restano comunque più bassi.

Sono quasi 103mila nel Lazio, 167mila in Lombardia, 133mila in Piemonte e 126mila nel Veneto. Quasi un romeno su cinque risiede nel Lazio (17,9% del totale) e uno su sette nella sola provincia di Roma (14,1%). Infine, rispetto alla distribuzione territoriale del totale degli stranieri i romeni risultano sottorappresentati in Lombardia ed Emilia Romagna, ma soprattutto nel Sud (Campania e Puglia).

Grazie anche all'aumento consistente conosciuto nel corso degli anni '90 e nella prima decade degli anni Duemila, i romeni sono diventati il primo gruppo nazionale in quasi tutte le regioni d'Italia, con l'eccezione di Liguria, Campania e Provincia autonoma di Bolzano.

La graduatoria delle province vede Roma (circa 152mila residenti) precedere Torino (88mila) e Milano (48mila); quindi Verona (34mila), Padova (32mila) e Bologna (27mila); Brescia (25mila), Treviso (21mila), Latina (19mila) e Firenze (18mila). Si conferma da parte dell'insediamento della collettività romena la forte attrazione esercitata dalle città industriali del Triveneto e del Nord Italia, ma anche dalla Capitale e da diverse realtà provinciali dell'Italia centrale.

Il 57,6% dei romeni residenti è costituito da donne (620.190), una percentuale lievemente più alta rispetto alla media nazionale (51,2%) e che distingue nell'ambito delle provenienze dall'Europa Centro Orientale la presenza femminile di questa etnia rispetto ad altri gruppi ove le donne costituiscono un'abbondante maggioranza (63,5% per la Bulgaria, più del 70% per Ungheria, Slovacchia e Polonia, ed oltre l'80% per Lituania, Lettonia, Estonia e Repubblica Ceca). Le donne romene sono però maggioritarie, tra il 60% e il 70%, in varie regioni: Sardegna (69,3%), Marche (65,5%), Molise (64,0%), Umbria

(63,9%), Valle d'Aosta (63,2%), Puglia (62,3%) Toscana (61,9%), Basilicata (61,2%) e Sicilia (61,0%).

Nel loro caso gli studiosi parlano spesso di “ricongiungimenti rovesciati”, cioè a guida femminile, ove sono le mogli a procurare le risorse economiche per il sostentamento della famiglia; sono esse a promuovere il ricongiungimento, decidendone tempi e modi; sono sempre le donne a fare da guida nell’inserimento nella nuova società, disponendo di una padronanza almeno basilare della lingua e di una certa dimestichezza con la società ricevente. Il loro inserimento lavorativo, nonostante la capacità di tenuta negli anni più critici, avviene in un mercato del lavoro subalterno che sovente tende a segregarle in determinati comparti come i servizi di cura e assistenza o di pulizia, con retribuzioni anche inferiori a quelle degli italiani.

Crescente presenza e integrazione *in progress*

Alla presenza, crescente e distribuita sul territorio, si associano numerosi indicatori del progressivo inserimento dei cittadini romeni in Italia, imperniati tutti su un solido radicamento a livello familiare; anno dopo anno cresce il numero dei romeni che acquistano la cittadinanza italiana: – Secondo i dati Istat nel 2020 sono stati 11.449 i romeni naturalizzati, di cui il 57,9% costituito da donne. Ricorrendo per la ricostruzione della serie storica ai dati Eurostat, risulta che tra il 2008 e il 2020 sono stati cumulativamente oltre 90mila i cittadini romeni che hanno ottenuto la cittadinanza italiana.

- Nel 2019 sono 3.039 le donne romene che hanno sposato un uomo italiano (pari al 17,0% delle unioni italiano-straniera) e 308 le italiane che nel 2019 hanno preferito un coniuge romeno. Generalmente l’incidenza dei matrimoni endogamici è maggiore nel Mezzogiorno d’Italia. Paolo Rumiz notava diversi anni fa che si può parlare di una sorta di tendenza alla “delocalizzazione degli affetti”.
- Tra il 2000 e il 2011 sono nati in Italia complessivamente 89.093 bambini con madre romena e padre romeno o straniero e nel periodo successivo, tra il 2012 e il 2019, altri 114.609, per un totale complessivo di 203.702 “seconde generazioni”. Nel 2015 si è toccato il numero massimo con 15.155 romeni nati in Italia, poi il numero dei nuovi nati con cittadinanza romena è cominciato lentamente a scendere, pur mantenendosi annualmente sopra le 10mila unità. Nel 2019, ultimo anno di cui i dati sono disponibili, sono stati 11.919 i nuovi nati con cittadinanza romena, a cui si aggiungono i figli italiani nati dalle coppie miste italo-romene (nel 2019, 3.711 con padre italiano e 725 con madre italiana), per un totale di 16.355 nuovi nati con almeno un genitore romeno. I figli delle coppie miste italo-romene, è bene ricordare, sono cittadini italiani dalla nascita per *ius sanguinis* a

differenza di quelli con genitori entrambi romeni o uno romeno e l'altro straniero, che stante l'attuale normativa solo al compimento dei 18 anni potranno presentare richiesta per l'acquisizione di cittadinanza. Tra i nomi più diffusi tra i bambini romeni nati nel 2019 in Italia, troviamo David, Matteo, Leonardo, Gabriel e Luca per i maschi e Sofia, Sofia Maria, Maria, Emma e Arianna per le femmine.

- Sul totale della presenza romena i minorenni all'inizio del 2020 erano 250.821, cioè quasi 1 su 5 (21,9%). Anche nell'ambito degli alunni iscritti nelle scuole italiane il protagonismo dei bambini romeni risulta in costante crescita: sono 156.715 gli iscritti nell'anno scolastico 2019/2020 e rappresentano il 17,9% del totale degli alunni stranieri. La distribuzione per gradi scolastici sembra essere la fotografia delle diverse ondate di arrivi. Scuole dell'infanzia (20,1%) e primarie (35,1%) detengono ancora percentuali relativamente alte, a conferma di una recente stabilizzazione della presenza. Tuttavia, secondarie di primo grado (20,8%) e di secondo grado (24,0%) testimoniano anche di un radicamento profondo nel tempo per una parte significativa della presenza romena in Italia.
- Parimenti, a livello di istruzione superiore, il radicamento delle famiglie romene emerge, da una parte, in considerazione del numero crescente di studenti romeni iscritti nelle università italiane (9.997) e, dall'altra, per il fatto che oltre l'80% di essi abbia conseguito il titolo di maturità in Italia e ciò sta ad indicare un percorso di inserimento che dura da molti anni.

Un ruolo importante nel processo di integrazione è stato rivestito dal crescente impegno socio-pastorale della Chiesa ortodossa romena in Italia: negli ultimi 13 anni circa 450 parrocchie si sono attivate al fianco delle più antiche parrocchie latino-cattoliche (25) e greco-cattoliche (33), condividendo gli spazi e dando vita anche un importante e quotidiano dialogo ecumenico.

I risultati preliminari dell'indagine sull'inserimento dei cittadini romeni

Tra settembre e novembre 2020 il Centro Studi e Ricerche IDOS ha realizzato una complessa indagine sociologica su un campione di oltre 500 romeni che vivono in Italia. I risultati sono stati ampiamente analizzati dal sociologo Bogdan Voicu, ricercatore all'Accademia Romana.

I temi affrontati permettono di avere un quadro complesso su vari aspetti fondamentali, come la famiglia e i figli, la trasmissione della cultura ai bambini, il posto di lavoro, la lingua italiana e la rete degli amici, le motivazioni per partecipare alla vita sociale e politica, l'identità, e, più in generale, la soddisfazione della vita vissuta in Italia.

Seguendo l'analisi preliminare delle risposte, risulta che, fondamentalmente, in termini di socializzazione e potenziale sociale, i romeni si sentono a casa in Italia, come in Romania, e devono fare i conti con un'integrazione transnazionale sui generis. Interessante notare che il trasferimento della cultura romena alla generazione dei bambini risulti ridotto e generalmente limitato all'uso della lingua romena nello spazio familiare. Da questo punto di vista è probabile che il risultato finale possa essere l'assimilazione.

L'identità principale osservata nel nostro campione è quella europea. La probabilità di dichiararlo a scapito di "immigrato romeno" o "romeno temporaneamente insediato in Italia" e "(futuro) cittadino italiano" cresce con l'aumentare del livello di istruzione e del tempo trascorso nella Penisola.

Il quadro generale è quindi quello di una migrazione liquida, ancora non stabilizzata, che si caratterizza per un'integrazione locale in termini di lavoro, personale in termini di famiglia, di tipo assimilativo in termini di trasmissione della cultura di origine ai bambini, transnazionale dal punto di vista politico e sovranazionale dal punto di vista identitario.

La famiglia romena tra rischio di povertà e di frantumazione

Anche in emigrazione il modello della famiglia tradizionale continua a essere considerato una scelta di vita responsabile e imperniata su una dimensione affettivo-relazionale.

Nei casi più diffusi, la migrazione familiare è un processo a più stadi. La famiglia in Romania affronta la separazione quando parte colui o colei che ha maggiori possibilità di oltrepassare i confini e trovare lavoro. Poi c'è il tempo della lontananza e degli affetti a distanza: la maternità o la paternità a distanza e la sofferenza emotiva che ne deriva negli ambiti relazionali. Infine, il ricongiungimento: o con il ritorno in patria (più raro) o con il trasferimento dei familiari (nel nostro caso i figli) in Italia.

Diverso il caso delle famiglie arrivate in Italia già con i figli e, soprattutto, di quelle i cui figli sono nati in Italia, pur mantenendo la cittadinanza romena.

Da due focus group realizzati dal Centro Studi e Ricerche IDOS, l'uno coinvolgendo un gruppo composto da adulti rappresentanti del mondo associativo, e l'altro composto da ragazzi di seconda generazione, di età compresa tra i 18 e i 26 anni, è risultato che, malgrado gli ostacoli e le problematiche incontrate, i romeni non hanno deciso di chiudersi all'interno della propria comunità. Anzi, invocano ulteriori sforzi perché ci sia maggiore fiducia in sé stessi e nella capacità di integrarsi grazie al proprio valore. La seconda generazione appare cosciente delle proprie potenzialità e delle opportunità che ha a disposizione, è ben avviata nel portare a termine il processo di inclusione e, probabilmente, ad andare ben oltre una integrazione meramente "italiana".

Non mancano però le ombre. Quelle più evidenti sono legate ad una difficoltà nel trovare il giusto spazio di rappresentanza in ambito politico e istituzionale, sia in Italia che in Romania. Si sente l'esigenza di avere un punto di riferimento in entrambi i Paesi, che conosca dall'interno i bisogni della diaspora. Dal lato italiano, una più ampia partecipazione alla vita pubblica consentirebbe di rendere la comunità romena parte integrante del processo decisionale politico, dal lato romeno consentirebbe di dispiegare in maniera efficace tutte le energie innovative che la diaspora vorrebbe mettere a disposizione del suo Paese di origine.

Nonostante la famiglia risulti nel caso romeno il perno e l'acceleratore dell'integrazione (anche per poter pervenire il prima possibile al ricongiungimento), non mancano le difficoltà: innanzitutto lo spauracchio costante di vedere gli standard di vita scendere al di sotto della soglia di povertà, ma anche la frantumazione della famiglia derivante dall'atto di emigrare. Si parla pertanto di "famiglie transnazionali a geometria variabile", con membri della famiglia temporaneamente separati, aspetto che rende particolarmente vulnerabili i bambini e la società in generale. Le stime variano da 100.000 a 350.000 bambini romeni con almeno un genitore all'estero. I figli, per poter riavere con sé i propri genitori, devono aspettare anche diversi anni con gli inconvenienti affettivi facilmente immaginabili: migliaia di madri sottratte alle loro famiglie, figli affidati ai nonni, altri ragazzi messi in orfanotrofi. Sono costi umani non trascurabili che gli immigrati romeni pagano per il nostro benessere.

Tra gli effetti della migrazione sulle famiglie di origine, che hanno comportato impatti profondi al suo interno per quanto riguarda la vita e le funzioni dei suoi membri, occorre menzionare anche gli anziani rimasti soli nei villaggi, abbandonati da chi è andato a cercare lavoro all'estero, le coppie la cui separazione temporanea sempre più spesso si trasforma in un abbandono definitivo e i minori, che sentendo di essere stati abbandonati dai genitori all'estero – vittime del cosiddetto "care drain" – sviluppano ogni sorta di problemi, tra cui abbandono scolastico, problemi comportamentali e psico-affettivi, arrivando nei casi più estremi anche al tentativo di suicidio. Quelli che hanno l'opportunità di ricongiungersi con i genitori, dopo essere cresciuti da soli in Romania per un lungo periodo, trovano enormi difficoltà ad integrarsi in Italia. I ricongiungimenti dei figli sono più complessi quando avvengono tardi: più passa il tempo, più i figli si abituano al Paese di origine, si affezionano ai nonni o chi si prende cura di loro, iniziano la scuola locale, vivono in condizioni relativamente privilegiate (rispetto alla popolazione locale) grazie alle rimesse. Partire è per questi minori uno sradicamento, a volte un trauma, quasi sempre una discesa dal punto di vista dei consumi e dello status sociale. Anche l'ingresso nella scuola italiana di adolescenti già scolarizzati nel Paese di origine è più faticoso e richiede maggiore sostegno nella fase iniziale. Altrettanto complessi sono i problemi che

incontrano i minori che rimpatriano dopo un periodo di vita in Italia, anche se ovviamente di natura diametralmente opposta (perdita delle reti amicali sviluppate dove si è vissuti, senso di estraneità rispetto al nuovo contesto, cambiamento del regime dei consumi e dello status sociale, ecc.).

È stato giustamente evidenziato il fenomeno del drenaggio di cure dai Paesi poveri verso quelli più ricchi, come conseguenza dell'emigrazione femminile, e il suo impatto in termini di rottura degli assetti tradizionali delle famiglie. Nel caso della Romania l'emigrazione delle donne ha creato problematiche sociali, spesso irrisolte, che hanno portato anche a campagne di "moral panic" tese a colpevolizzare in alternativa l'Italia (da qui l'espressione "Sindrome Italia") o le dirette interessate, che invece si prodigano al meglio delle possibilità per assicurare una continuità emotiva e una guida da lontano. Tuttavia, il problema del "care shortage" e quindi della doppia vulnerabilità di madri e bambini "left behind" rimane ampiamente irrisolto (se non pure ignorato) e richiede senz'altro maggiore attenzione da parte delle autorità romene, soprattutto quando i genitori (travolti dalle condizioni di povertà e dai bisogni insoddisfatti, non realizzano le conseguenze negative della loro partenza sui minori della famiglia). Diversi studi hanno mostrato come le migrazioni di cura non solo cambiano la fisionomia del welfare dei Paesi di arrivo, ma trasformano necessariamente anche quello dei Paesi di partenza, dove istituzioni locali (scuole, servizi sociali, ecc.) e associazioni della società civile devono attivare strategie compensative in grado di offrire un'alternativa al welfare parallelo che, con tutti i suoi limiti, può essere messo in campo individualisticamente dalle famiglie transnazionali. Tuttavia, sarebbe errato pensare che la questione riguardi solo le autorità romene. Infatti, una programmazione consapevole delle migrazioni di cura, non può che essere imperniata sulla collaborazione tra le autorità romene e quelle dei Paesi di arrivo, per poter dare risultati efficaci e duraturi, puntando sul benessere sociale comune attraverso lo sviluppo di modelli di co-welfare e trasformando così le problematiche in opportunità.

L'apporto dei romeni al sistema produttivo italiano

Secondo i dati dell'Indagine sulla Forza Lavoro, in Italia gli stranieri sono all'incirca 1 ogni 10 occupati, una componente strutturale e sempre più rilevante del mercato occupazionale. Il 2020, l'anno della pandemia da Covid-19, con un eccezionale calo degli occupati e un significativo aumento degli inattivi (cioè delle persone che hanno rinunciato a cercare lavoro) ha interrotto un periodo di espansione. La crisi ha riguardato in particolar modo gli stranieri che hanno visto diminuire il proprio tasso di occupazione del 6,4% e, al loro interno, le più colpite sono state soprattutto le donne (-10,0%). Tutto questo

in un Paese come l'Italia ove gli stranieri continuano a inserirsi prevalentemente in un mercato del lavoro secondario, caratterizzato da lavori manuali e a bassa qualifica.

È questo il caso anche degli occupati romeni che, nel 2020, nei due terzi dei casi (68,9%) svolgono una professione poco qualificata o operaia, contro il 29,8% degli italiani; mentre solo il 5,9% su 100 riesce a ricoprire una professione qualificata (rispetto al 39,1% degli italiani). Tale condizione migliora solo parzialmente in caso di possesso di un titolo di studio elevato.

Tre occupati su quattro lavorano con un rapporto di dipendenza permanente e a tempo pieno. L'inserimento dei lavoratori romeni avviene per un terzo nell'industria (notoriamente in edilizia soprattutto), per oltre metà nel terziario (assistenza familiare, alberghi e ristoranti, informatica e servizi alle imprese) e per il 7,3% in agricoltura. Si assiste ad una significativa differenziazione di genere: le donne risultano prevalentemente occupate nei servizi domestici, come addette non qualificate ai servizi di pulizia di uffici o esercizi commerciali e nel settore alberghiero in qualità di bariste e cameriere; gli uomini, in quattro casi su dieci, nelle costruzioni (soprattutto come muratori). Non è un caso, pertanto, che i comparti di punta siano l'edilizia (20,1%) e i servizi alle famiglie (19,6%).

Proprio la tipologia dei settori in cui si inseriscono i lavoratori stranieri, in particolare per quanto riguarda le costruzioni, li rendono più esposti al rischio infortunistico di quanto non siano quelli italiani. Nel 2020 sono stati 15.894 i lavoratori romeni infortunati e ben 46 quelli deceduti per incidenti sul lavoro.

L'apporto dei lavoratori romeni è molto importante anche nel settore del lavoro stagionale e coinvolge un po' tutte le regioni italiane, ma con una netta preponderanza del Nord-Est. I settori coinvolti sono soprattutto quello turistico e quello agricolo, nell'ambito dei quali è evidente anche una certa diffusione del lavoro nero, rispetto al quale i lavoratori comunitari risultano paradossalmente più vulnerabili. La crisi pandemica, inoltre, con i vari regimi di lockdown, le chiusure di frontiera temporanee, le quarantene a cui sottoporsi sia all'arrivo che al ritorno, nonché l'attivazione dello strumento del green pass e di fatto il (quasi) obbligo di vaccinazione nel mondo del lavoro, ha inferto un duro colpo allo stagionalato dei romeni.

In maniera comunque tendenziale, all'aumentare degli anni di permanenza in Italia e dell'anzianità lavorativa, qualcosa sembra variare. Tra il 2010 e il 2020, l'incidenza degli occupati in professioni qualificate è aumentato del 40% e nel caso delle professioni impiegate del 76%. Questo lento e graduale miglioramento rispecchia anche il diverso atteggiamento delle giovani leve arrivate negli ultimi anni, più esigenti e meno disponibili ad accettare un lavoro sottoqualificato.

Tuttavia, trascorrono gli anni, ma non vengono meno i fattori di spinta, legati in realtà non solo alla necessità materiale di assicurarsi un salario migliore in un Paese ove oggi

un terzo della popolazione vive a rischio di povertà ed esclusione sociale, ma anche a un'esigenza personale di confrontarsi con modelli diversi di tipo comportamentale e culturale. Da qui le ricorrenti manifestazioni in piazza contro la classe dirigente e la dilagante corruzione, che hanno coinvolto anche le diaspore all'estero mobilitandole in occasione dei ritorni per le vacanze da lavoro.

Le banchedati di INPS, inoltre, riferiscono di 602.312 lavoratori romeni per il 2020, di cui 128.001 lavoratori domestici. La retribuzione loro corrisposta è leggermente inferiore a quella media percepita dalla totalità degli stranieri (12.260 euro nel 2020). L'importo medio delle retribuzioni varia a seconda della tipologia di attività svolta. Le donne percepiscono generalmente molto di meno rispetto agli uomini: per esempio, una colf romena guadagna in media 6.378 euro all'anno e una badante poco di più (8.818 euro). Un operaio romeno, invece, guadagna mediamente 14.973 euro all'anno, mentre un impiegato 18.526. Ad alzare la media generale contribuisce senz'altro la retribuzione media annua corrisposta ai 396 quadri romeni iscritti all'INPS nel 2020 (pari a 59.189 euro cadauno) e agli 86 dirigenti (pari a 117.468 euro cadauno).

I romeni in Italia sono al momento marginali fruitori delle prestazioni pensionistiche (28.679 nel 2020, di cui 59,9% donne, per un importo medio annuo di 7.792 euro), ma a seguito della pandemia di Covid-19 sono diventati sostanziali percettori delle prestazioni temporanee di sostegno al reddito erogate dall'Inps (80.745). Per quanto riguarda le prestazioni assistenziali, un certo numero di accertamenti ha motivato il sospetto che taluni lavoratori neocomunitari (essi stessi o i loro familiari), complice la vicinanza dei Paesi di origine, pratichino un indebito "turismo sociale" per fruire delle prestazioni assistenziali (assegno sociale) sulla base di una residenza formalmente dichiarata ma non effettiva.

Tra gli aspetti positivi va menzionato, infatti, il crescente protagonismo nel settore dell'imprenditoria. Nel 2020 i titolari di impresa nati in Romania sono 50.230, di cui 30.426 nelle costruzioni (si tratta di un vero e proprio passaggio verso il lavoro autonomo nello stesso settore in cui è tuttora convogliata una buona parte dei lavoratori romeni alle dipendenze, tanto che in taluni casi si tratta di para-imprese nate per soddisfare i rapporti di sub-fornitura). Negli anni più recenti l'imprenditoria romena ha trovato nuova linfa grazie alla progressiva apertura a nuovi ambiti di attività, trainata dal ruolo crescente delle donne.

Il successo lavorativo si esprime non solo nell'apprezzamento quotidiano da parte dei datori di lavoro o nello spirito imprenditoriale espresso dagli oltre 50mila titolari di azienda romeni, ma anche nella sfera economica, cioè nel contributo offerto al PIL italiano dai lavoratori romeni. Se questo contributo, nella ricerca pubblicata nel 2008, era stato quantificato intorno all'1,2% del PIL, oggi con una presenza romena raddoppiata appare davvero necessario procedere alla sua rivalutazione. Considerato che nel 2020 il

valore aggiunto generato dai lavoratori stranieri in Italia è stato pari a 146,7 miliardi di euro, cioè al 9,5% del PIL, e tenuto conto che i romeni in Italia rappresentano oggi il 20,8% della presenza straniera, è doveroso riconoscere ai lavoratori romeni di contribuire ogni anno ad almeno il 2% del PIL italiano.

Le prospettive di ritorno

La World Bank stima che la popolazione in età lavorativa in emigrazione superi i 2,7 milioni, pari ad oltre il 20% della forza lavoro nazionale. Questo elevato deflusso ha un impatto negativo tanto sull'andamento della popolazione in età lavorativa, quanto sulla crescita della produttività reale del lavoro. Si stima che la crescita cumulativa del PIL reale sarebbe stata in media di circa 10 punti percentuali superiore in assenza di emigrazione (determinante, in questo calcolo, è l'effetto dell'emigrazione dei profili più qualificati). L'impatto della migrazione sullo sviluppo economico comunque è misto. La produttività del lavoro viene anche influenzata positivamente dai migranti romeni di ritorno, mentre le rimesse funzionano da stimolo per gli investimenti.

Per arginare i problemi legati alla carenza di manodopera il governo di Bucarest sta aumentando ogni anno le quote destinate ai lavoratori provenienti dall'Asia o dall'Africa, per poter supplire almeno in parte alla grande richiesta di manodopera nei settori del turismo, ristorazione o edilizia, dai quali sono partiti per lavorare all'estero milioni di romeni.

In più occasioni il ritorno della forza lavoro dall'estero viene enfatizzata come la soluzione dei mali del presente; tuttavia, a quasi 15 anni dall'entrata della Romania nell'UE lo stipendio minimo nazionale rimane il terzo più basso tra tutti i 27 Stati Membri (458 euro secondo Eurostat). Certamente questo non incoraggia né rende sostenibile il ritorno della diaspora all'estero, tanto più nel caso dei lavoratori più qualificati.

Sul ritorno mancano dati chiari, difficilmente rilevabili soprattutto dopo l'adesione all'UE che ha reso tanto la migrazione ripetuta o di ritorno più facile, quanto impossibile da misurare e distinguere i ritorni rispetto anche ai modelli migratori di tipo circolare. Forte appare comunque il *décalage* tra desiderio di tornare e sostenibilità effettiva del ritorno.

Secondo le stime più recenti di OECD, elaborate sulla base dell'indagine 2014 sulla forza lavoro dell'UE, il numero dei migranti di ritorno in Romania sarebbe pari a circa 390mila persone di età compresa tra 15 e 64 anni, che negli ultimi 10 anni lavorano e vivono all'estero prima di tornare in patria. Questa stima, però, non include le persone che vivono all'estero senza essere occupate.

Considerato che sono 135mila i migranti romeni che ogni anno lasciano l'Italia, la Germania e la Spagna tra il 2015 e il 2017, OECD stima che il numero totale annuo di

migranti romeni di ritorno dai Paesi europei potrebbe oscillare negli ultimi anni tra 160mila e 200mila persone.

Diversi fattori possono condizionare questa scelta: per esempio la permanenza di legami familiari in patria, la precarietà lavorativa (in tempo di crisi fa eccezione il settore del lavoro domestico e di cura), l'inserimento nell'agricoltura, la provenienza da aree più impoverite, l'età più avanzata, i titoli di studio più elevate, ecc. Tuttavia, rimangono contro le condizioni socio-economiche del Paese, peraltro anch'esso duramente colpito dalla crisi economica, come anche il malcontento generalizzato per la crisi socio-politica del Paese e l'immobilismo di fronte alla corruzione diffusa, che vede la stessa diaspora all'estero mobilitarsi, per esempio in occasione della legge salva-corrotti. Come avvenuto in occasione della crisi del 2008, per molti migranti resta più sostenibile re-emigrare in un Paese del Nord Europa piuttosto che tornare in patria, dove sono in agguato disoccupazione ed emarginazione sociale.

Per chi comunque ritorna in Romania, volontariamente o forzatamente, sia nell'ambito di flussi pendolari, che per il fallimento o l'esaurimento del progetto migratorio, restano infatti da superare complessi problemi di reintegrazione nella comunità di origine, che in molti casi possono risolversi nella scelta di una nuova partenza.

Nonostante i tassi di occupazione più elevati per i migranti di ritorno rispetto ai non migranti, la letteratura documenta un reinserimento nel mercato del lavoro molto problematico e irto di ostacoli. Soprattutto tra gli altamente qualificati, l'età più avanzata, l'assenza di esperienza specifica a livello nazionale e la difficoltà a trasferire le esperienze acquisite all'estero creano ostacoli nel competere nel mercato del lavoro con i non migranti. Da questi problemi deriva anche l'altissimo tasso di sovraqualificazione dei migranti di ritorno altamente qualificati (44%, contro il 19% dei non migranti), una condizione tra l'altro non dissimile da quanto generalmente sperimentato dalla diaspora romena nei Paesi sviluppati e che vanifica i vantaggi economici del ritorno.

I migranti di ritorno con un basso livello di istruzione, invece, tornano spesso con un sogno imprenditoriale da realizzare, un'idea di business che possono sostenere con i risparmi maturati all'estero. Questo spiega perché la percentuale di imprenditori o lavoratori autonomi è significativamente più alta tra i migranti di ritorno che tra i non-migranti. Il lavoro autonomo, tuttavia, può diventare un'opzione di ripiego per molti recenti migranti di ritorno che non riescono a trovare offerte di lavoro adeguate alle aspettative e al costo della vita.

Oltre al rimpatrio fisico va approfondito il discorso sul "ritorno virtuale" attraverso il quale Paesi terzi possono beneficiare dell'esperienza migratoria dei propri cittadini in termini di rimesse, scambio di informazioni, competenze e *know how*, capacità di *networking*, senza che necessariamente debba intervenire il ritorno fisico dei protagonisti.

In tema di ritorno non va, pertanto, sottovalutato l'apporto dell'impressionante flusso di denaro costituito dai risparmi che arrivano in Romania da parte degli immigrati romeni, giunti a superare l'ammontare stesso degli Investimenti Diretti Esteri (IDE). Si tratta dunque di un apporto tutt'altro che irrilevante ai fini delle strategie di sviluppo, grazie anche all'effetto di compensazione del deficit della bilancia commerciale. Tuttavia, una mera giustapposizione di obiettivi individuali non può configurarsi come una duratura e organica strategia per lo sviluppo.

Nel 2020, secondo i dati della World Bank, il volume delle rimesse ufficiali inviate in patria dagli immigrati romeni ha raggiunto i 7,5 miliardi di dollari, pari al 3% del PIL. Questo volume è aumentato di oltre 10 volte nel corso degli ultimi 10 anni e, tuttavia, risulta ampiamente sottostimato poiché buona parte dei flussi passano attraverso canali informali, che non possono essere contabilizzati. Anche le rimesse dall'Italia, con 614 milioni di euro (fonte: Banca d'Italia), hanno assunto una dimensione rilevante.

Conclusioni

Considerata l'estrema fluidità della diaspora romena, è davvero difficile prevedere quali saranno le evoluzioni future dei flussi migratori dalla Romania verso l'Italia, tuttavia gli elementi messi in evidenza in questo contributo confermano un processo di inserimento improrogabile, che parte dal basso e che prende piede nonostante la precarietà della presenza e del posto di lavoro e i rischi di discriminazione ed emarginazione, così come è avvenuto per gli albanesi nei primi anni '90.

Una parte importante della comunità si sente inclusa e pienamente accettata nella società italiana; il legame creatosi nel tempo ha reso l'Italia quasi una seconda patria, sentimento che è evidente soprattutto tra i giovani, per i quali è sostanzialmente impossibile definirsi interamente romeni o italiani. La complessità identitaria delle seconde generazioni, il sentirsi "mezzo e mezzo" nutrendosi e aprendosi a due radici socio-culturali, rappresenta un valore aggiunto nella odierna società globalizzata, nella quale il loro futuro difficilmente si giocherà solo in un orizzonte ristretto tra Italia e Romania.

La pandemia da Coronavirus, producendo un peggioramento delle condizioni lavorative ed economiche e limitando significativamente l'esercizio della libera circolazione, sembra aver favorito nell'immediato un'ondata temporanea di ritorni, soprattutto da parte dei lavoratori più precari e di quelli stagionali. Tuttavia, si dovrà tenere conto dell'impatto che essa avrà nel medio-lungo periodo sulla mobilità dei cittadini romeni e sulla sostenibilità dei loro attuali ritorni.

Per la maggioranza che, invece, ha fatto fronte alla pandemia rimanendo in Italia, un'indagine realizzata dall'associazione "Cuore romeno" di Oristano con fondi del Dipartimento dei Romeni all'estero, mostra per i romeni una relativa stabilità lavorativa

anche durante il lockdown (9 marzo-18 maggio 2020). Pur nelle incertezze rispetto ai sostegni governativi, i lavoratori romeni hanno fatto ricorso ai risparmi (55%), il 15% ha visto un peggioramento delle proprie condizioni lavorative e il 22% ha ammesso la difficoltà di soddisfare le richieste di chi è rimasto a casa. Una piccola quota ha addirittura trovato un nuovo posto di lavoro (7%).

Bibliografia selezionata

- Ambrosini William J., Mayr Karin, Peri Giovanni, Radu Dragos, *The Selection of Migrants and Returnees in Romania: Evidence and Long-Run Implications*, IZA Discussion Papers No. 6664, Bonn, 2012.
- Andrén Daniela, Roman Monica, *Should I stay or should I go? Romanian migrants during transition and enlargements*, IZA Discussion Papers No. 8690, Bonn, 2014.
- Anghel Remus G., Istvan Horvath (coord.), *Sociologia migrației*, Polirom, Iași, 2009.
- Anghel Remus G., *Romanians in Western Europe. Migration, Status Dilemmas and Transnational Connections*, Lexington Books, 2013.
- Anghel Remus G., Botezat Alina, Coșciug Anatolie Manafi Ioana, Roman Monica, *International Migration, Return Migration, and their Effects: A Comprehensive Review on the Romanian Case*, IZA Discussion Paper no. 10445, Bonn, 2016.
- Bajani Andrea, Perrotta Domenico (a cura di), *Bucarest-Roma. Capire la Romania e i rumeni in Italia*, Edizioni dell'Asino, Roma, 2011.
- Ban Cornel, *Economic transnationalism and its ambiguities: the case of Romanian migration to Italy*, in "International Migration", Vol. 50, 6, 2012, pp. 129-149.
- Botezat Alina, Pfeiffer Friedhelm, *The Impact of Parents Migration on the Well-Being of Children Left Behind: Initial Evidence from Romania*, IZA Discussion Paper no. 8225, Bonn, 2014.
- Cârja Ion, *Le migrazioni qualificate dal punto di vista di un paese di partenza: il caso della Romania*, in Coccia Benedetto, Ricci Antonio, *L'Europa dei talenti. Migrazioni qualificate dentro e fuori l'Unione Europea*, IDOS, Roma, 2019, pp. 124-132.
- Chaloff Jonathan, Piperno Flavia, *L'altra faccia del nostro welfare: il drenaggio di cura nei Paesi di origine. Il caso della Romania*, Cespi, Roma, 2007.
- Cingolani Pietro, *Romeni d'Italia. Migrazioni, vita quotidiana e legami transnazionali*, Il Mulino, Bologna, 2009.
- Cingolani Pietro, *"Il paese delle ciambelle". Un secolo e mezzo di pratiche e immagini della mobilità in Romania*, in "Studi Emigrazione", vol. 53, n. 201, 2016, pp. 135-149.
- Constantin Daniela-Luminița, Vasile Valentina, Preda Diana, Nicolescu Luminița, *Fenomenul migraționist din perspectiva aderării României la Uniunea Europeană*, Institutul European din România, București, 2004.
- Croitoru Alin, *Antreprenoriat și migrație de revenire în România*, Pro-Universitaria, București, 2019.
- Diminescu Dana (dir.), *Visibles mais peu nombreux. Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison de Sciences de l'Homme, Paris, 2003.
- Donatiello Davide, *Farsi una reputazione. Percorsi di integrazione di immigrati romeni*, Carocci, Roma, 2013.
- Dospinescu Andrei, Russo Giuseppe, *Romania-Systematic Country Diagnostic: background note-migration*, The World Bank, 2018.

- Forti Oliviero, Pittau Franco, Ricci Antonio (a cura di), *Europa. Allargamento ad Est e immigrazione*, IDOS, Roma, 2004.
- Gambino Ferruccio, Sacchetto Devi (a cura di), *Un arcipelago produttivo. Migranti e imprenditori tra Italia e Romania*, Carocci, Roma, 2007.
- IDOS-CONFRONTI, *Dossier Statistico Immigrazione 2021*, IDOS, Roma, 2021.
- International Organization for Migration, *Circulatory migration of Romanians from rural area and small towns*, IOM, Bucharest, 2001.
- Manolescu Alina Angela, Ciurba Delia, Ricci Antonio, Purcel Raducu, *Dinamica relațiilor contemporane italo-române. Aspecte economice, juridice și social*, Editura Universitatii Agora, Oradea, 2007.
- OECD, *Talent Abroad: A Review of Romanian Emigrants*, OECD Publishing, Paris, 2019.
- Perrotta Domenico, *Vite in cantiere: migrazione e lavoro dei rumeni in Italia*. Il Mulino, Bologna 2011.
- Pittau Franco, Ricci Antonio, Silj Alessandro (a cura di) *Romania. Immigrazione e lavoro in Italia. Statistiche, problemi e prospettive*, IDOS, Roma, 2008.
- Pittau Franco, Ricci Antonio, Timșa Laura, *I romeni in Italia tra rifiuto e accoglienza/Românii din Italia între respingere și acceptare*, IDOS/Sinnos, Roma, 2010.
- Pittau Franco, Ricci Antonio, *L'adhésion de la Roumanie à l'Union européenne : une relecture à travers le prisme de la migration*, in "Migrations Société", n. 158, Paris, mars-avril, 2015, pp. 139-153.
- Ricci Antonio, *I flussi migratori tra Romania e Italia nel nuovo scenario europeo*, in "Studi Emigrazione", anno XXXIX, n.147/2002, pp. 645-662.
- Ricci Antonio, *Flussi di lavoratori e di investimenti tra Romania e Italia. Le nuove opportunità dell'allargamento ad Est*, in F. Randazzo (a cura), *La Romania verso l'Unione Europea. Storia politica, economia e opinione pubblica*, Periferia, Cosenza, 2003, pp. 261-283.
- Ricci Antonio, *I Romeni in Italia: immigrazione, radicamento e ritorno*, in "Societatea reală", vol. IV, 2006, pp. 25-53.
- Ricci Antonio, *Passato e presente dell'emigrazione romena in Europa*, in "Transylvanian Review", vol. XV, no. 1, Cluj-Napoca, Spring 2006, pp. 141-152.
- Ricci Antonio, *I lavoratori romeni in Italia (1989-2008)/Muncitori romani in Italia (1989-2008)*, in Altarozzi Giordano, Mândrescu Gheorghe (coord.), *Imagine reflectată: momente de istorie comparată. Lucrarile sesiunii italo-romane, Cluj-Napoca – Alba Iulia, 8-9 septembrie 2008*, Accent, Cluj-Napoca, 2010, pp. 295-315.
- Ricci Antonio, *Da immigrati a comunitari: l'integrazione dei romeni in Italia*, in "Libertà Civili", n.4, 2013, pp. 96-112.
- Ricci Antonio, *Romanians in Italy: the largest diaspora community*, in Pittau Franco et al, *The other side of Italy: Immigration in a changing country*, Nova Science Publishers, New York, 2015, pp. 39-49.
- Sacchetto Devi (ed.), *Ai margini dell'Unione europea. Spostamenti e insediamenti a Oriente*, Carocci, Roma, 2011.
- Sacchetto Devi, *Nordest e il suo Oriente. Migranti, capitali e azioni umanitarie*, Ombre Corte Edizioni, Verona, 2004.
- Sandu Dumitru, *Migrația circulatorie ca strategie de viață*, in "Sociologie Românească", n. 2, 2000, pp. 5-29.
- Sandu Dumitru, *Cultura și experiența de migrație în satele României*, in "Sociologie Românească", n. 3, 2004, pp. 179-201.

- Sandu Dumitru et al., *A country report on Romanian migration abroad: stocks and flows after 1989*, Multicultural Centre, Prague, 2004.
- Dumitru Sandu (ed.), *Living abroad on temporary basis: the economic migration of Romanians 1990-2006*, Fundația Soroș România, București, 2006.
- Sandu Dumitru, *Destination Selection Among Romanian Migrants in Times of Crisis: an Origin Integrated Approach*, in "Romanian Journal of Population Studies", 11(2), 2017, pp. 145-192
- Sandu Dumitru, Toth, Georgiana, Tudor Elena, *The nexus of motivation–experience in the migration process of young Romanians*, in "Population, Space and Place", 24(1), 2018.
- Sciurba Alessandra, *Effetto serra. Le donne rumene nelle campagne del ragusano*, 2013, in <http://www.adir.unifi.it/rivista/2013/ragusa.htm>
- Soros Foundation, *Effects of Migration: Children Left at Home*, Bucharest, 2009.
- Stănculescu, Manuela, Stoiciu, Victoria, Alexe, Iris, and Motoc, Luminița. *Impactul crizei asupra migrației forței de muncă*. Friedrich Ebert Stiftung, Bucharest, 2011.
- Traser Julianna, Venables Tony, *Who's afraid of the EU's latest enlargement? The Impact of Bulgaria and Romania joining the Union of Free Movement of Persons*, European Citizen Action Service Bruxelles, 2008.
- Uccellini Cara Margaret, *Outsiders after accession: The case of Romanian migrants in Italy, 1989–2009*, in "Political perspectives", 4(2), 2010, pp. 70-85.
- Vacaru Nadia E., *L'immigrazione romena in Italia e il suo impatto sulla famiglia*, in "Autonomie Locali e Servizi Sociali", a. 36, n. 1, Bologna, 2013, pp. 139-156.

DOCTORATE / DOTTORATI

România și Uniunea Europeană: identitate și valori¹

Alexandru I. Herlea*

Stimate domnule Rector, stimate domnule Președinte al Senatului, stimate domnule Decan al Facultății de Studii Europene, stimați colegi, onorată asistență,

Decernarea titlului de *Profesor Honoris Causa* este pentru mine o mare onoare, dar și un moment de adâncă emoție; aceasta pentru o serie de considerente, începând cu prestigiul instituției care mi-l acordă, Universitatea Babeș-Bolyai. Facultatea sa de Studii Europene a făcut propunerea decernării titlului, fapt pentru care îi mulțumesc. Specificul acestei facultăți este în raport cu unul din cele mai intense momente ale vieții mele, cel în care am avut nesperata șansă și privilegiul de a-mi servi Țara într-un moment crucial al istoriei sale: debutul revenirii ei în lumea civilizației valorilor europene, căreia îi aparține și de care a fost ruptă după cel de-al Doilea Război Mondial.

Dar legăturile cu Universitatea din Cluj au și o altă dimensiune, una de ordin afectiv, personal. Aici și-au făcut studiile mulți membri ai familiei mele, printre care ambii mei părinți, și din corpul ei profesoral au făcut parte profesori precum Ioan Lupaș, fratele bunicii mele materno, și Lucian Blaga, văr primar cu bunicul meu din partea tatălui. Și eu – dacă vicisitudinile istoriei nu hotărau altfel – mă nașteam, probabil, la Cluj, unde tatăl meu a făcut primii pași în scurta sa carieră universitară, și nu la Brașov, unde el și-a continuat-o până în 1947, când a fost epurat; după care a petrecut un deceniu în temnițele comuniste.

Cuvântul meu de răspuns l-am intitulat: *România și Uniunea Europeană: identitate și valori*.

Am ezitat între acest subiect și unul legat de specialitatea mea academică, istoria tehnicii, pe care l-aș fi intitulat: *Construcția UE și Evoluția tehnicii*. Istoria tehnicii va fi însă prezentă în considerațiile care urmează, tehnica ocupând un loc central în definirea identității europene, adică a civilizației și culturii ei.

Am ales tematica identității și valorilor pentru importanța pe care aceasta o are atât pentru UE, cât și pentru România, ambele în căutare de soluții la gravele provocări cărora trebuie să le facă față. Găsirea lor presupune o cunoaștere și o raportare lucidă la valori și identitate și necesită curaj, începând cu curajul de a spune lucrurilor pe nume. Nici

¹ Prelegerea la Ceremonia de decernare a titlului de «*Profesor Honoris Causa*» a Universității Babeș-Bolyai, Aula Magna 25/10/ 2017.

* email: lamaisonroumaine@lamaisonroumaine.org

una din problemele majore, de la evoluția UE sub aspect juridic și continuând cu migrația și demografia, corupția și manipulările, poluarea și schimbările climatice, șomajul și sărăcia nu va putea fi soluționată ignorând aceste imperative.

Am ales acest subiect și ținând cont de conjunctura existentă: aniversarea în martie, anul curent, a 60 de ani de la *Tratatul de la Roma*, deciziile care se vor lua, la summitul UE de la sfârșitul acestui an, privind reformele Uniunii; și, pentru România, aniversarea centenarului *Marii Uniri* anul viitor și preluarea Președinției UE la începutul anului 2019.

Construcția UE este astăzi, în contextul unei lumi în evoluție accelerată, principala cale pentru conservarea identității și valorilor care caracterizează țările vechiului continent.

Europa are o evidentă identitate culturală și istorică, iar pe de altă parte UE este formată din state membre purtătoare și ele ale unei identități încă și mai puternice și mai vizibile. Or, în problema identității, UE nu se prea pronunță, cu toate că ea este astăzi la ordinea zilei; luările de poziție a majorității țărilor din grupul de la Visegrád sunt revelatoare. Această atitudine este determinată, probabil, de preocuparea evitării unor debateri în care să fie exprimate puncte de vedere «politic incorecte», precum locul culturii creștine în definirea identității europene.

Este însă o atitudine care ridică mari semne de întrebare. Natura având oroare de vid, se lasă drum liber, se încurajează implicit discursurile identitare ale extremei drepte. Se știe foarte bine cine profesează astăzi în Europa un discurs identitar, cui îi folosește și cine îl susține. Moscova manipulează cu brio. Această autocenzură, denumită „*political correctness*”, amintește, în mod supărător, de epoca dominației marxismului.

Dacă în privința dezbaterii problemei identității UE este mai degrabă rezervată, în cea a valorilor ea este vocală, afirmând sonor că este formată din state care respectă și promovează pacea, libertatea, democrația, justiția, dreptatea, solidaritatea, drepturile omului, toleranța și care își bazează politicile și acțiunile pe aceste valori.

În preambulul *Tratatului UE de la Lisabona* se precizează și faptul că acestea își au rădăcinile în: „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei, din care s-au dezvoltat valorile universale care constituie drepturile inviolabile și inalienabile ale persoanei, precum și libertatea, democrația, egalitatea și statul de drept”.

Transpunerea în viață, implementarea acestor valori, este, din nefericire, dificilă și cunoaște multe sincope, atât în UE cât și în România (evident, *mutatis mutandis*).

Cartea albă privind viitorul Europei, lansată de către Comisia Europeană (CE) cu ocazia summitului de la Roma din 25 martie anul acesta, trece în revistă principalele probleme cărora UE trebuie să le facă față și prezintă cinci variante, cinci scenarii posibile de evoluție în perspectiva anului 2025. Comisia face, de asemenea, apel la o participare cât mai largă a societății civile și opiniei publice europene la dezbaterile pe această temă care

vor avea loc până la summitul european din decembrie anul acesta, unde se va hotărî asupra strategiei de dezvoltare a UE pentru următorul sfert de secol.

Cuvântul meu are, astfel, o oarecare legătură cu acest apel; el rămâne însă la un nivel mai degrabă abstract, teoretic, propriu circumstanței și cadrului în care este pronunțat. El are, cum veți vedea, o importantă componentă istorică, cunoașterea și înțelegerea trecutului fiind indispensabile construcției viitorului; se vrea, de asemenea a fi, implicit, și un apel pentru ca educația, școala, universitatea să ocupe locul care le revine în efortul de construire a unui viitor civilizat, bazat pe cunoaștere și valori corect ierarhizate.

Identitatea europeană este o noțiune complexă definită atât de caracteristici comune culturilor diferitelor etnii și popoare din spațiul geografic european, cât și de caracteristici specifice acestora.

Din prima categorie fac parte cele două rădăcini ale identității europene: raționalismul grec și spiritualitatea iudeo-creștină. Naturalismul și raționalismul grec afirmă că natura este unică, organizată de un principiu central și că datorită rațiunii ea poate fi cunoscută, iar comportamentul etic poate exista. Acestei viziuni este tributar spiritul juridic și organizatoric roman care domină construcția europeană.

Pentru spiritualitatea iudeo-creștină, cuvântul lui Dumnezeu, cunoscut prin Revelație, este creator al Universului, în centrul căruia este plasat omul. Înzestrat de Dumnezeu cu libertatea de a decide, de a găsi drumul pentru a reintegra Transcendența, omul poate și trebuie să acționeze și este responsabil pentru actele sale.

Aceste două concepții, două viziuni (*Weltanschauung*-uri) s-au combătut și s-au metisat, de-a lungul întregii istorii, fără ca una din ele să se poată impune în mod definitiv. Cultura europeană este în bună măsură rezultatul conflictului și interacțiunilor dintre aceste două viziuni. Ele constituie fundamentul, soclul comun, care oferă coeziunea necesară ambițiilor de unitate politico-economică și dau credibilitate și substanță construcției UE.

De aceea, în pofida tuturor crizelor, inclusiv a celor prin care trec astăzi atât Uniunea Europeană, cât și România, trebuie să ne păstrăm optimismul, un optimism activ, care să ne determine a ne angaja și a participa la viața cetății.

În secolul al XIII-lea, după o lungă perioadă, de aproape un mileniu, de dominație a teologiei, raționalismul grec, sub influența gândirii antichității greco-romane, își regăsește locul în gândirea europeană. Scolastici – în primul rând Sf. Thomas d’Aquino – încearcă să pună de acord credința cu rațiunea și inaugurează teoria dreptului natural.

Apar universitățile din Bologna, Paris, Oxford, Cambridge, Padova; fenomenul este european. Începând cu a doua jumătate a secolului XIV, cu Renașterea, gândirea europeană evoluează cu rapiditate și Europa face mari progrese pe plan material, progrese care îi permit să preia *leadership*-ul pe plan mondial și să domine lumea până la Primul Război Mondial.

Eficacitatea începe să ocupe un loc din ce în ce mai important – iar acest lucru se petrece în detrimentul eticii și deontologiei. Nicolas Machiavelli publică în 1513 celebra sa carte *Il Principe*, în care lansează ideea că politica este un domeniu totalmente autonom și că eficacitatea este singura măsură a valorii.

Din fericire, în perioada Renașterii, umanismul și etica lui își fac, de asemenea, apariția. Umanismul promovează valorile morale și intelectuale conținute în textele greco-latine, sunt pacifiști și cosmopoliți; acordă o mare importanță educației și, în parte, sunt la originea reformelor protestante care, preconizând obligația credinciosului de a fi în contact direct cu cuvântul lui Dumnezeu și afirmând că omul este singurul responsabil pentru acțiunile sale, au pus bazele nașterii societății civile.

Renașterea este și epoca în care filozofia se separă de teologie, după care știința se desprinde din filozofie. La sfârșitul secolului al XVI-lea apare știința galileeană, o cunoaștere logic structurată și validată prin proceduri experimentale sau formale. În secolul următor, pe urmele lui Galileo Galilei, mari savanți precum Blaise Pascal, René Descartes sau Isaac Newton pun în evidență faptul că universul este guvernat de legi pe care le formulează și le exprimă în limbaj matematic. Precedat de Leonardo da Vinci care afirmase: „Eu caut lumina științei și binefacerile ei”, Francis Bacon subliniază în 1624, în *Novum Organum*, rolul pe care știința îl are în dezvoltarea tehnicii. Știința, al cărei scop este stabilirea adevărului, intră în relații strânse cu tehnica, care este o abilitate, o șiretenie, pentru care principala valoare este eficacitatea. Tehnica, începând cu invenția tiparului, în secolul XV, joacă un rol important în procesul de difuzare a ideilor, printre care a celei de apartenență națională, contribuind la formarea statelor naționale.

Secolul XVII este și secolul în care gândirea lui Hugo Grotius și Thomas Hobbes determină importante progrese ale dreptului natural, pentru ca în secolul următor, în Europa, să se definească valori pe care se bazează organizarea politico-socială a lumii civilizate și pe care ulterior se va construi UE.

Secolul XVIII, „Secolul Luminilor”, este cel al baronului de Montesquieu, care pledează pentru separarea puterilor în stat și al lui Jean-Jacques Rousseau, care elaborează teoria dreptului natural, a contractului social și cea a suveranității poporului și care pledează în favoarea unei societăți europene conștiente că are o istorie comună și împărtășește aceleași valori.

Este, de asemenea, secolul *Revoluției industriale*, acea modificare radicală pe plan economic și social declanșată de accelerarea fără precedent a schimbărilor tehnice, și al celebrei *L'Encyclopédie* în care d'Alambert și Diderot pun în evidență că tehnica este parte integrantă a culturii. Și, nu în ultimul rând, este și secolul *Declarației drepturilor omului*.

În secolul XIX, dezbaterile privind organizarea Europei, forma ei juridică, se amplifică. Conte de Saint-Simon, publică împreună cu un discipol al său, un mic tratat intitulat: *De la réorganisation de la Société européenne ou de la nécessité et des Moyens de*

rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale. Titlul este cât se poate de explicit. Dar, tot în Franța, socialistul Pierre-Joseph Proudhon și în Germania filozoful Constantin Frantz, pledează pentru federalism. Îl amintesc și pe românul Aurel Popovici, cu proiectul său de federalizare a Austro-Ungariei prezentat în lucrarea *Vereinigte Staaten von Gross-Österreich*.

Mă opresc aici cu această scurtă trecere în revistă a câtorva caracteristici comune întregului spațiu european, caracteristici de primă importanță nu numai pentru ponderea lor în definirea identității acestui spațiu, dar și pentru faptul că ele au – cum am menționat deja – și o vocație universalistă. Immanuel Kant, în încercarea de a stabili moralitatea unui act, a unei acțiuni, afirmă că un comportament poate fi calificat drept just numai dacă el este universalizabil.

Cea de-a doua categorie de caracteristici care definesc identitatea europeană este, cum am spus anterior, cea a trăsăturilor specifice, proprii fiecărei culturi, etnii, popor, țări, regiuni din Europa, prin care acestea se singularizează într-o măsură mai mare sau mai mică. Datorită lor există această diversitate care formează una din principalele bogății ale culturii și civilizației europene.

România ocupă un loc respectabil în acest cadru, afirmându-se ca purtătoare a unei civilizații și culturi pe cât de originale, pe atât de profund europene, chiar dacă s-a aflat la periferia continentului și primele sale formații statale nu au apărut decât în secolul al XIV-lea. O întârziere notabilă față de statele din vestul continentului, care intrau în această epocă în Renaștere. Supuse presiunilor militare și ocupațiilor străine, Principatele Române au văzut, în unele perioade, acest handicap accentuându-se și el n-a putut fi niciodată total recuperat. România, datorită condițiilor vitrege, a fost adesea importatoare, nu creatoare de valori europene și a cunoscut perioade când a fost absentă, smulșă, în ciuda voinței sale, din spațiul cultural european, la protecția căruia a contribuit însă din plin. Din a doua jumătate a secolului XIX, decalajul a început să se reducă și românii și România au contribuit, de atunci, substanțial, la dezvoltarea culturii și civilizației europene.

Desigur, sunt multe de spus despre specificitatea culturii în arealul etnic românesc, începând cu culturile din preistorie și antichitate și continuând cu epoca Evului Mediu, cea a Renașterii, a Iluminismului pentru a ajunge până în zilele noastre.

Un exemplu: *Școala Ardeleană* care, influențată de iluminismul german – *Aufklärung*, a ridicat steagul afirmării identității românești, cu precădere în plan cultural, și a contribuit la emanciparea românilor și la intensificarea luptei lor împotriva discriminării la care erau supuși prin *Tratatul Unio Trium Nationum* și legile din *Approbatae Constitutiones* și *Compliatæ Constitutiones*. Membrii ei au redactat, în 1792, celebrul memoriu *Supplex Libellus Valachorum*.

Școala Ardeleană este strâns legată de greco-catolicism și trebuie subliniat faptul că unirea cu Roma, a unei părți a clerului și credincioșilor ortodocși a favorizat legăturile cu Occidentul și că influența sa a fost puternic simțită și în Principatele Dunărene.

Un alt aspect important care trebuie relevat se referă la contribuția românilor la cultura europeană. Ea există în toate domeniile, de la artă, literatură și filozofie la economie și organizare socio-politică, trecând prin știință și tehnică.

Aș fi dorit să mă opresc pe scurt la câteva contribuții pe care le-au avut românii în domeniul științei și tehnicii, domeniu în care Europa s-a afirmat, cum am menționat deja, și care este cel al specializării mele academice. Timpul însă nu mi-o permite. Precizez numai că o istorie a tehnicii românești, proiect lansat de *Comitetul Român de Istoria și Filozofia Științei și Tehnicii (CRIFST)* de pe lângă Academia Română – din care fac parte – ar contribui, fără nici o îndoială, la promovarea aportului românilor la progresul tehnicii europene și mondiale, facilitând o mai corectă cunoaștere a Țării noastre, de care este astăzi atâta nevoie.

După aceste câteva considerații privind identitatea Europei și a României, mă voi referi la starea în care se găsește UE în raport cu valorile pe care afirmă că le-a pus la baza construcției sale și, bineînțeles, la situația acestor valori în România.

Construcția UE începe să fie transpusă în viață după cel de-al Doilea Război Mondial, după o lungă pre-istorie ale cărei origini se află în Evul Mediu, când Europa este unită de credința creștină. Rețeaua de mănăstiri cisterciene ajungea până la Cârța, lângă Făgăraș. Această unitate este grav afectată de Marea Schismă din 1054 și ulterior, începând cu sec. XV, de căderea Constantinopolului, de Reformă și de nașterea statelor naționale.

Unitatea culturală a Europei se va menține însă grație intelectualilor care păstrează legăturile și promovează valori comune. Menționez aici legăturile dintre Nicolaus Olahus și Erasmus din Rotterdam, personalitate-simbol a Europei în acea vreme precum și rolul jucat de Johannes Honterus din Brașov, care în 1535 introduce protestantismul în Transilvania, dezvoltă imprimăria și publică *Rudimenta Cosmografica*, apărută începând cu 1542, în 39 de ediții, în mai multe mari orașe europene.

În cursul secolelor XV-XVI termenul de "Europa" începe să fie utilizat frecvent și ideea de unitate europeană va da naștere unor proiecte diverse, al căror obiectiv declarat este pacea, această mare valoare europeană. Asigurarea ei constituie una din principalele preocupări ale lui Erasmus, cum rezultă din textele sale traduse din latină în lucrarea *Plaidoyer pour la paix*, și ale abatelui de Saint-Pierre, în cea intitulată: *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe*, din 1713.

Pentru asigurarea păcii s-a creat, în aprilie 1951, *Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului (CECO)* grație, în mare măsură, forțelor politice creștin-democrate. Ele sunt la putere în țările din Europa de Vest după terminarea războiului și promovează, în afara

păcii, și toate celelalte mari valori ale civilizației europene, amintite deja. În fruntea lor: Robert Schumann, Konrad Adenauer, Alcide de Gasperi.

Alături de ei se găsește și pragmaticul Jean Monnet, căruia construcția europeană îi datorează mult și care promovează politica pașilor mici, punând în paranteză dezbateră „funcționalism versus federalism”. Această dezbateră, cum am văzut, nu este nouă, există din prima jumătate a secolului XIX, când opune pe suveraniști federaliștilor. Ea continuă și astăzi.

UE trebuie să găsească cele mai adecvate soluții, juridice și organizatorice, pentru ca la nivel european întărirea democrației (a legitimității democratice) și a *leadership*-ului politic, astăzi deficitare, să se realizeze în respectul identităților naționale și regionale. Numai în felul acesta UE va fi construcția *sui-generis* pe care ne-o dorim.

Dar UE trebuie să răspundă și altor mari provocări și dificultăți precum cele inerente nivelului economic și social diferit în care se găsesc țările ei membre și ritmurile lor de evoluție. UE trebuie să progreseze la nivelul fiscalității și al bugetului, să îmbunătățească solidaritatea la nivel european, să amendeze birocrăția excesivă și obsesia elaborării normelor, să asigure buna funcționare a unei societăți deschise și a unei economii de piață și, în același timp, să asigure protecția împotriva terorismului, a migrațiilor ilegale, a șomajului, a dumpingului social și comercial. Trebuie revăzută și starea domeniului militar, al apărării, ținând cont de retensionarea relațiilor Est-Vest și de noile realități geopolitice.

Pentru a putea funcționa și acționa în contextul lumii actuale, UE este obligată să realizeze reforme substanțiale. La un larg evantai de astfel de reforme se referă tânărul Președinte al Franței, Emmanuel Macron, în discursul său de la Sorbona din septembrie anul acesta. *Cartea Albă* a Comisiei Europene, la care m-am referit deja, care abordează și ea problema reformelor, a fost completată recent, tot în septembrie, de către președintele CE, Jean-Claude Juncker, cu un document de reflecție privind aprofundarea *Uniunii Economice și Monetare (UEM)*.

Această aprofundare se impune pentru ca statele membre ale UE, în speță cele ale zonei euro, să poată face față crizei și să-și regăsească suveranitatea, grav afectată astăzi de dominația exercitată de piață și de cupiditatea practicilor financiare. Rolul statului a fost diminuat substanțial în ultimele decenii și se vorbește chiar de un nou Ev Mediu, multinaționalele fiind comparate cu baronii acelei epoci. O problemă profund legată de valori și identitate.

Să ne păstrăm însă optimismul; criza în care se află astăzi UE nu este un fapt nou; să ne amintim numai de cea de la începutul anilor '80 și de soluțiile găsite atunci, înscrise în *Actul unic european* din 1985, precursor al *Tratatului de la Maastricht*.

În ultimii ani s-au făcut, de altfel, unele progrese în sensul blocării și remedierii evoluțiilor evocate. S-au luat măsuri reglementative pentru evitarea acumulării deficitelor

bugetare, macroeconomice și financiare; *Banca Centrală Europeană (BCE)*, căreia i-au fost acordate noi competențe în supervizarea băncilor, a jucat, prin politicile monetare promovate, un rol important. În plan economic, pentru a-și respecta valorile, UE trebuie să revină la economia socială de piață ce se inspiră din ordoliberalismul *Școlii din Freiburg*. Acesta consideră că economia trebuie să fie supusă eticii, că profitul nu este un scop în sine, activitatea economică având un obiectiv social și o finalitate morală.

Europa nu este însă izolată, ci strâns legată de lumea înconjurătoare, în plin proces de globalizare și supusă unor schimbări care se desfășoară într-un ritm din ce în ce mai rapid și într-o interdependență din ce în ce mai accentuată. Accelerarea fără precedent, în ultimele decenii, a evoluțiilor tehnico-științifice, accentuarea dificultății dialogului între voința politică și expertiza tehnico-științifică (cu repercusiuni inerente asupra democrației), trecerea de la societatea industrială la cea informațională sunt aspecte revelatoare. Care sunt speranțele și temerile provocate de digitalizarea omniprezentă, de rapidele evoluții ale biotehnologiilor, nano- și neuroștiințelor, a inteligenței artificiale, care se apropie de momentul numit „*singularitate tehnologică*”, când inteligența umană ar putea fi depășită? Mari întrebări, grele răspunsuri.

Crizele din ultimele decenii, pe care le traversează lumea globalizată – crize financiare, economice, sociale, de securitate, energetice și de mediu – sunt componentele unei crize de sistem, care are o dimensiune etică și morală importantă. Este pus în cauză întregul sistem tehnico-economic mondial, bazat pe o creștere nelimitată. Trebuie date răspunsuri; ele sunt încă timide. Dar, fapt îmbucurător, UE caută soluții. Ea propune și acționează în domeniile energiei, mediului și schimbărilor climatice; este o formă de respect și de atașament față de valorile pe care ea afirmă că este bazată. Strategia *Europa 2020* și cele care îi urmează stau mărturie.

UE este, fără îndoială, o structură care la nivel planetar reprezintă, în ciuda tuturor dificultăților și problemelor cu care se confruntă, un model – desigur imperfect – al transpunerii în viață, pe plan politic, social, economic, a valorilor universale. Adoptarea identității și valorilor europene este atractivă și percepută – până acum – ca oferind o serie de avantaje. Democrațiile cu tradiție oferă referințe importante; statul de drept asigură protecție pentru cetățeni; libera circulație a forței de muncă poate să creeze bogăție; diversitatea și bogăția culturală fac viața mai frumoasă și interesantă; capacitatea de a depăși crizele a fost până acum probată și constituie un argument forte în afirmarea convingerii că și pentru cea de astăzi se vor găsi soluții. Spre deosebire de UE, Rusia – sau așa-zisa „*Uniune Eurasiatică*” – nu oferă decât o revenire la un sistem criminal și falimentar.

Atractivitatea pe care o exercită UE s-a manifestat și concretizat în procesul de integrare a țărilor din Europa Centrală și de Est. Acest proces a relevat, a scos în evidență, starea valorilor în UE.

Odată cu dispariția zidului Berlinului, a Cortinei de fier, țările din Europa Centrală și de Est și-au recâștigat libertatea, una din fundamentalele valori europene, un vis care a devenit deodată realitate. Integrarea lor în UE a devenit posibilă, fapt perceput și ca expresie a solidarității, o altă valoare pe care se dorește a fi bazată construcția europeană.

Tabloul este însă departe de a fi idilic. Dacă represiunea a dispărut și libertatea de mișcare și cea de exprimare sunt efective, valorile de democrație, solidaritate, dreptate și justiție sunt încă, sub multe aspecte, într-o stare precară. În fostele țări comuniste, unde masa alegătorilor a fost supusă timp de 45 de ani spălării creierului, procesul democratic este puternic afectat de manipulare.

Pe plan economic, în perioada de tranziție, în numele liberalismului, corupția a atins, în multe din fostele țări comuniste, niveluri inimaginabile; excesele au depășit orice măsură, fiind mult superioare celor din celelalte țări ale UE. Deținând puterea economică, fostele structuri și-au asigurat și puterea politică. Solidaritatea se găsește și ea, evident, larg afectată.

Nici justiția și dreptatea ca valori nu s-au materializat prin acțiuni și măsuri corespunzătoare. Dacă inexistența unui Nüremberg al comunismului se poate explica, căderea comunismului nefiind consecința unei victorii militare, lipsa unei adevărate lustrații, în multe din fostele țări comuniste, atât de necesară din punct de vedere nu doar moral, ci și pragmatic, a reprezentat o flagrantă abandonare a justiției, una din valorile pe care UE afirmă a o promova.

În *Cartea Albă* a Comisiei, amintită mai sus, Jean-Claude Juncker vorbește de cele patru valori fundamentale ale UE: pace, libertate, toleranță și solidaritate. Justiția nu apare; apare însă toleranța. Aceasta din urmă a înlocuit adesea justiția în procesul de revenire la normalitate în țările foste comuniste. S-a promovat amnezia și nu iertarea bazată pe recunoașterea greșelilor și căință. Respectarea drepturilor omului a fost abil utilizată pentru a împiedica transpunerea în viață a justiției.

Este semnificativ și faptul că eficacitatea nu este niciodată menționată ca principală valoare europeană, cu toate că ea are, cum am văzut, profunde rădăcini europene. De ce această omitere, pentru a nu se deschide cutia Pandorei, a ierarhizării valorilor? Pentru a se evita, pe cât se poate, punerea în evidență a faptului că eficacitatea domină și marginalizează etica? Iată întrebări la care este bine să se răspundă.

Una din marile probleme în acest proces de tranziție o reprezintă schimbarea mentalităților profund marcate nu numai de cei peste 40 de ani de comunism, dar și de istoria prin care a trecut fiecare țară candidată de la apariția ei și până astăzi. În acest context trebuie subliniat faptul că creștinismul, rădăcină importantă a identității și culturii europene nu este unitar; există deosebiri între cele trei mari ramuri ale lui și între rolurile pe care acestea le-au jucat și continuă să-l joace în apariția și promovarea valorilor europene.

Protestantismul a favorizat, cum am menționat deja, apariția societății civile. Catolicismul, începând cu enciclica papei Leon XIII, *Rerum Novarum*, din 1891, promovează un discurs social și acceptă democrația, iar *Conciliul Vatican II*, de acum o jumătate de secol, a deschis larg ușa culturii contemporane. Ortodoxismul rămâne încă, din nefericire, marcat de un tradiționalism rigid și este dependent de puterea laică. Fapt existent din antichitate, din anul 380 d.H., când împăratul Teodosie a dat *Edictul de la Tesalonic*, și care s-a accentuat în perioada dictaturii comuniste, ceea ce face ca mentalitățile din țările ortodoxe, unde influența Bisericii este puternică, să fie mai puțin deschise valorilor europene.

Aceasta nu înseamnă că toate cele trei ramuri ale creștinismului nu au la bază aceleași valori fundamentale, că tradiția nu este strâns legată de identitate și că ortodoxismul nu îmbogățește Europa; diversitatea, cum am subliniat anterior, constituie o bogăție europeană. De altfel, creștin-democrația, promotoare a construcției europene, este, ca viziune și mișcare politică, autonomă față de structurile ecleziastice și are ca susținători atât creștini catolici, protestanți și ortodocși, cât și atei și aparținători ai altor culte. De menționat și faptul că Biserica Ortodoxă Română este una dintre cele mai deschise – dacă nu cea mai deschisă – lumii occidentale, fapt ce explică vizita Papei Ioan-Paul al II-lea la București în 1999, prima vizită a unui papă într-o țară ortodoxă.

Integrarea în UE a celor 10 țări candidate din fostul bloc comunist a avut loc neașteptat de rapid. Desigur că Occidentul, în pragmatismul său, dacă nu găsea și interese de ordin economic și geo-politic (înlăturarea pericolului de război, imense piețe de desfacere noi, mână de lucru ieftină, calificată și docilă) nu se grăbea atât de tare. Nu promova, poate, cu atâta celeritate și dezinvoltură, în procesul de tranziție, eficacitatea în detrimentul eticii și justiției. Integrarea țărilor candidate în UE a fost o decizie eminamente politică, criteriile de aderare fiind mai mult sau mai puțin îndeplinite de către acestea.

Cu un remarcabil profesionalism și un total cinism, în majoritatea fostelor țări comuniste, nomenclatura, privilegiații regimului comunist, s-au adaptat democrației și economiei de piață și, prin utilizarea pe scară largă a corupției, și-au păstrat și adesea amplificat bunăstarea și privilegiile.

În România această realitate a îmbrăcat forme aproape caricaturale; dominația foștilor securiști și nomenclaturişti și a urmașilor lor a fost și este flagrantă. Democrația este mimată printr-o alternanță iluzorie, deținătorii puterii reușind să blocheze apariția unui partid care să reprezinte o adevărată alternativă politică. Simularea domnește, așa cum subliniază Tom Gallagher în cartea sa *Deceniul pierdut al României*.

Corupția face legea, liberalismul fiind cadrul teoretic al îmbogățirii și jafului. Toată panoplia metodelor de manipulare a opiniei publice a fost și este folosită. Astăzi promovarea incompetențelor este în floare, separarea puterilor în stat este șchioapă și situația riscă să se înrăutățească. Instituirea, în 2007, de către Bruxelles, pentru trei ani, a *Mecanismului de Cooperare și Verificare (MCV)*, ca instrument de luptă împotriva corupției, este

încă și astăzi în vigoare. S-au realizat, din fericire, progrese în această luptă, dar reacția celor care vor s-o blocheze este redutabilă; tot ce s-a întâmplat după alegerile din decembrie trecut o confirmă. De un an de zile situația nu face decât să se degradeze, fapt evidențiat de actualul proiect al ministrului Justiției de modificare a „legilor justiției”.

Această stare de lucruri se datorează și unor regretabile erori comise de oficiali de la Bruxelles, care, din cunoașterea incompletă a realităților românești, din naivitate sau carierism au făcut greșeli, precum impunerea fără discernământ a unor principii valabile într-o societate cu tradiție democratică, dar care, în contextul românesc, au fost extrem de prejudiciabile. Exemplu: inamovibilitatea magistraților – au devenit inamovibili dinozaurii epocii comuniste, care au perpetuat dependența puterii judecătorești de cea politică.

Cu toate acestea, în magistratură au avut loc evoluții pozitive. Memoriul recent împotriva proiectului de lege al ministrului Justiției, semnat de peste 3300 de magistrați, o probează. Situația este însă precară și spiritul civic pro-european, opus clasei politice corupte, care s-a afirmat masiv în iarna trecută, trebuie încurajat.

Din fericire România se află astăzi de partea bună a frontierei care separă lumea valorilor occidentale de cea a spațiului euro-asiatic dominat de Moscova ; apartenența sa la UE și la NATO este susținută de toate instituțiile statului, de Biserică și de majoritatea opiniei publice. Trebuie depuse toate eforturile pentru ca și românii rămași, în urma sinistrului pact Hitler-Stalin, în afara granițelor actuale ale României să revină și ei în lumea valorilor occidentale ; solidaritatea cu aceștia constituie o obligație morală pentru toți românii.

Trebuie subliniat, de asemenea, că în România revenirea la normalitate s-a făcut la început, imediat după decembrie '89, prin promovarea amneziei și ulterior printr-o abilă strategie de recuperare a crimelor și suferințelor, în propriul lor interes, de către cei care le-au provocat, au fost complici, și de către urmașii lor. Marile dificultăți prin care trece astăzi Țara ar fi putut fi, cel puțin în parte, evitate, dacă cei amintiți recunoșteau cu onestitate rolul jucat în perioada comunistă. Biserica și preoții ar fi putut fi un exemplu. Cu excepția celor cu sânge pe mâini, nimeni nu ar fi fost tras la răspundere sau marginalizat; se știe foarte bine care au fost condițiile supraviețuirii în comunism. Blocarea lustrației, condamnarea pur formală a comunismului, ignorarea eticii adevărului sunt în parte responsabile de starea în care se află astăzi România. Să nu uităm că numai prin adevăr devenim liberi.

În concluzie, doresc să subliniez că, în ciuda tuturor dificultăților întâmpinate atât de România, în cei 27 de ani de tranziție, cât și de UE în cursul celor 66 de ani scurși de la nașterea sa, schimbările și progresele făcute sunt fără îndoială substanțiale și purtătoare de speranță. România a revenit în Europa și face parte integrantă din acest proiect original, în care unitatea coexistă cu diversitatea, grație respectării unor valori comune. Acest

proiect nu poate să nu continue. Evoluția lumii de astăzi îl cere și îl impune. Diversitatea, sursă de invenție și inovație, trebuie încurajată. Ea facilitează în același timp subsidiaritatea, o cale regală de ierarhizare și rezolvare a problemelor. Interesul Europei este ca diversitățile care o compun și care respectă și promovează valorile europene și universale să nu fie nivelate, ci dimpotrivă, să se afirme, ele fiind parte integrantă a identității europene.

Uniunea Europeană și fiecare țară membră a ei trebuie să găsească cele mai adecvate răspunsuri marilor provocări cărora sunt obligate să le facă față, răspunsuri care să respecte cu strictețe valorile pe care UE afirmă că este bazată. Aceste valori trebuie să fie corect ierarhizate; eficacitatea să fie în serviciul eticii și nu etica subordonată eficacității.

VARIA

Gândurile unui istoric. Români printre garibaldieni (Grecia, 1897)

Gheorghe Iancu*

Este acest titlu unul de senzație sau el acoperă o problematică interesantă și plină de necunoscute. Categorical înclinăm spre a doua variantă.

Începutul demersului nostru îl constituie scrisoarea trimisă de T. Câmpeanu lui Valeriu Braniște la 4 noiembrie 1908 din localitatea Prigor, aflată astăzi în județul Caraș-Severin. Este vorba de o epistolă, sursă foarte importantă în scrisul istoric, care trebuie combinată cu alte izvoare. Aceste surse sunt de-a dreptul năstrușnice. Nu respectă nici o ordine sau ierarhie. Se scoală brusc în picioare și încearcă să se impună în pagină. La o comandă fermă redevin cuminiți și se țin de mână pentru a nu se împrăștia.

Ne oprim în continuare cu succinte considerații asupra celor doi parteneri de corespondență. Începem cu Valeriu Braniște (1869-1928), om politic și gazetar de mare prestigiu. Fusesse pentru scurt timp redactor la ziarul „Tribuna” din Sibiu, apoi redactor responsabil la „Dreptatea” din Timișoara (ianuarie 1894 – martie 1895), articolele scrise în acest ziar le-am publicat în peste 500 de pagini într-un volum dedicat lui Valeriu Braniște, apărut la Timișoara în anul 2012. A condus apoi publicația „Patria” din Cernăuți (1897-1900) Din anul 1900 a fost proprietarul ziarului român „Drapelul” din Lugoj până în anul 1919. Aceste publicații au fost donate de Braniște bibliotecii Institutului de istorie din Cluj, unde se găsesc și astăzi. Valeriu Braniște a avut o vastă corespondență cu familia, cu oameni politici și de cultură din epocă. Noi am publicat până acum peste 1100 de scrisori primite sau scrise de el în 5 volume (1985-2001). Dintre corespondenți îi amintim pe: Alexandru Roman, Emil Isac, George Pop de Băsești, Ion Rațiu, Nicolae Iorga, Vasile Goldiș, Iuliu Maniu, Miron Cristea, soldați români de pe frontul din Italia din Primul Război Mondial, Iancu cavalier de Flondor s.a.

După mai multe investigații am reușit să stabilem că T. vine de la Teodor Câmpean. În anul 1908 Câmpean, surprinzător de ce atât de târziu, îi povestea lui Braniște despre prezența și activitatea lui în Grecia în timpul războiului greco-turc din anul 1897. El fusese acolo ca redactor al ziarului „Curentul” din București, condus de Constantin Mille. În acea zonă avuseseră loc mai multe răscoale ale locuitorilor greci din insula Creta, aflată sub dominație otomană. El vizitase chiar înainte insula. Evenimentele din Creta au dus la războiul amintit, care a durat 30 de zile (5 aprilie-21 mai 1897). Alături de greci a luptat

* email: teodora.danci@gmail.com

un detașament de peste 3000 de oameni, condus de generalul italian, Ricciotti Garibaldi (1847-1924). Acesta era fiul lui Giuseppe Garibaldi (1807-1882).

Câmpean s-a aflat în preajma generalului Italian, cu care a purtat mai multe discuții referitoare la războiul care se desfășura și la politica externă care ar fi trebuit să fie urmată de România. Ricciotti îi sugera că țara din care provenea ar fi trebuit să ducă o politică externă mai activă în zona mărilor. În opinia lui, alianța cu Puterile Centrale n-ar fi dus la rezultate deosebite. Se știe însă că aderarea României la alianța cu Germania și Austro-Ungaria a fost dictată de teama pericolului pe care îl reprezenta Rusia.

Ricciotti îi spune că „voi românii nu veți ajunge niciodată la un rezultat național, căci după judecata noastră România duce o politică dinastică, adică interesele dinastiei lor sunt mai scumpe decât interesul cel mare, național al poporului românesc. Voi ca români, ca legionari latini în Orient, defel să nu abandonați dinaintea voastră ambițiunea de a fi aceea ce aveți tot dreptul, a fi poporul conducător în Orient”. În pofida opiniei generalului, poporul român în condiții externe favorabile va reuși să-și desăvârșească unitatea națională, în anul 1918. România a avut după anul 1900 o poziție activă și în plan balcanic, obținând prin pacea de la București din 1912 Cadrilaterul, teritoriu pe care l-a pierdut în fatidicul an 1940.

T. Câmpean a trimis mai multe corespondențe ziarului din București și ziarului Dreptatea din Timișoara.

Prima corespondență trimisă de T. Câmpean din Atena la 26 februarie 1897, a apărut la rubrica Războiul din Creta, în Dreptatea nr. 36 din 15/27 februarie 1897 cu indicație de la corespondentul nostru. În nr. 37 din 17 februarie/1 martie 1897 tot rubrica Mai nou, administrația Dreptății își anunța cititorii că foaia avea un „correspondent special în Grecia”. În nr. 43 din 24 februarie/8martie 1897 al Dreptății a apărut prima data numele corespondentului Mircea de la Mare, de fapt pseudonimul lui T. Câmpean. Acesta nu apare în Dicționarul de pseudonime publicat de N. Straje. Ce l-a determinat oare să adopte acest pseudonim ? Probabil faptul că pe vremea lui Mircea cel Bătrân, Dobrogea a aparținut Țării Românești și că evenimentele la care participa aveau loc în zona mărilor. În căutările noastre am găsit puține informații despre T. Câmpean. Cu siguranță el provenea din zona Banatului.

Legiunea condusă de Ricciotti Garibaldi în care probabil au fost 4 români, un alt nume fiind Mihail Constantinescu.

Detașamentul condus de Ricciotti Garibaldi, în care erau italieni, francezi, germani, a purtat cele mai grele lupte la Domokos, Candia, San Marino.

Din corespondențele lui Câmpean se redă faptul că „Poporațiunea Athenei” era pe stradă iar R. Garibaldi era într-o trăsură fără să fie observat de public.

Grecia având o armată mai slab organizată, cu tot sprijinul legiunii lui Garibaldi a fost înfrântă de armata otomană. S-a încheiat un armistițiu și apoi o pace prin care Grecia

a avut de plătit mari despăgubiri de război. Cu toată această înfrângere, datorită intervenției Marilor Puteri, insula Creta și-a dobândit autonomia. În anul 1908 a devenit independentă, astfel că în 1913 s-a unit cu Grecia. În acele clipe de sărbătoare, trebuie să avem în vedere și eforturile garibaldienilor între care s-a numărat și șeful ambulanței românul Teodor Câmpean.

Mai amintim că Ricciotti Garibaldi a fost și parlamentar Italian și a luptat alături de francezi în războiul cu Prusia din anul 1870.

Textele lui Teodor Câmpean au fost scanate din ziarul „Dreptatea” de Ioana Mândrescu.

Scrisoarea lui T. Câmpean către Valeriu Braniște a fost publicată de Valeria Căliman și Gheorghe Iancu în volumul III din Corespondența lui Valeriu Braniște apărut la București 1989, Editura Minerva, pagina 130-131.

Vezi pentru evenimentele din anul 1897. Nicolae Ciachir, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă (1789-1923)*, București, 1987 și Apostulos Vacalopoulos, *Histoire de la Grèce moderne*, Paris 1975.

Anca Stângaciu, *La Securitate e l'esilio degli intellettuali romeni in Italia* / *Securitatea și exilul intelectualilor români în Italia*, Editura Mega, Cluj-Napoca 2019

Alexandru Ioan Herlea

Recentemente ho letto con interesse il notevole libro della signora Anca Stângaciu, storico, docente alla Facoltà di Studi Europei di UBB (Università Babeș-Bolyai n. d. tr), intitolato: *La Securitate e l'esilio degli intellettuali romeni in Italia* apparso alla casa editrice Mega, Cluj-Napoca, 2019. Ringrazio l'autrice, una universitaria con un CV eccezionale, specialista riconosciuta tanto nella storia dell'esilio rumeno, quanto nelle relazioni economiche internazionali, campi in cui la storia dei collegamenti tra la Romania (romeni) e l'Italia occupano un posto importante. Sei libri e oltre 50 articoli testimoniano.

Ho avuto modo di osservare personalmente il dinamismo della signora Stângaciu e il suo professionalismo guadagnato di seguito a una seria preparazione tanto all'Università Babeș-Bolyai di Cluj-Napoca, dove ha conseguito il dottorato in storia, quanto nei tirocini post-dottorali nei vari paesi europei come la Francia, il Belgio e l'Italia, in quest'ultimo essendo professore associato in più università. Mi hanno impressionato specialmente le Sue competenze nella ricerca d'archivio di cui ho goduto me stesso e la squadra con cui sto collaborando per il lavoro sul matematico, storico delle scienze, Petre Sergescu.

Il libro *La Securitate e l'esilio degli intellettuali romeni in Italia*, un lavoro di 400 pagine, basato su una documentazione ricca e approfondita, enfatizza, accanto alle qualità a cui ho già fatto riferimento, il coraggio con cui l'autrice approccia e tratta un argomento difficile e sensibile. Intanto, le sue qualità d'insegnante sono evidenti nella strutturazione del libro organizzato in maniera didattica.¹

I tre capitoli del lavoro, intitolati suggestivamente: «Sulle vette dell'esilio», «Le metamorfosi dell'esilio italiano», «L'esilio tra unità e divisione» sono preceduti da una introduzione intitolata «Premessa» e alla fine le «Conclusioni».

Nella «Premessa» è delineato e definito il contenuto delle varie forme dell'esilio. Per la semplificazione e tenendo conto del peso delle varie sensibilità, apparisce più o meno chiaro un intaglio cronologico in tre periodi: 1) colui degli anni '40-'50, l'esilio militante,

¹ Oltre al libro ricordo anche l'articolo *Les intellectuels roumains de l'exil italien et la nouvelle politique étrangère roumaine dans le contexte de la propagande communiste*, pubblicato in *Synergie Roumaine* nr 14, 2019, p. 193-205.

soprattutto politico; 2) quello degli anni '60-'70, l'esilio misto politico-professionale, segnato da un'individualizzazione accentuata, di calo della sua coesione; 3) colui degli anni '80, lo pseudoesilio cito: «lo spostamento nell'Occidente capitalista di coloro che sono partiti con l'approvazione della Securitate e disposti di fare il patto con il diavolo».

Il capitolo «Sulle vette dell'esilio» inizia con il sottocapitolo intitolato «Chiarimenti concettuali» quali completano felicemente gli sforzi di sistematizzazione della «Premessa». Si definiscono e si commentano varie nozioni e concetti usati, l'autore affermando giustamente che: «in un contesto di un esilio rumeno contraddittorio, pieno di sconosciute e spesso lacunario, le formulazioni terminologiche si sono dimostrati di essere qualche volta confusi». Si conferma così la propensione verso la semantica dei termini usati.

Nella «Premessa» la signora Stângaciu afferma cito: «Collocandosi oltre l'idea di condannare, il libro cerca di rispondere alla domanda riguardando le particolarità dell'esilio intellettuale rumeno in Italia, i metodi d'azione della Securitate, la tipologia degli informatori, la struttura, e le implicazioni psico-sociali del funzionamento della rete informativa. I documenti della Securitate sottolineano il fatto che gli intellettuali sistemati provvisorio o definitivo nella Penisola Italica hanno fatto parte della strategia dell'istituzione di ricupero «dell'emigrazione» politica attraverso il ritorno in Romania oppure in una misura più grande attraverso l'ottenimento dell'accettazione del regime».

Qui appare la grande difficoltà alla quale l'autrice ha dovuto far fronte, perché le informazioni dei dossier della Securitate furono evidentemente distorti e contraffatti su varie considerazioni: istruzioni ricevute dagli impegnati della Securitate, i loro progetti di carriera, ecc. A questo si aggiunge evidentemente la «cosmetizzazione» degli archivi della Securitate dopo il dicembre del 1989.

La situazione degli archivi dell'esilio è un altro grande problema. È necessario prendere in considerazione le tensioni e le incomprensioni tra i vari esiliati, gruppi di esiliati, la soggettività delle varie memorie e testimonianze. Per scrivere una storia un poco corretta, deve essere consultato un numero quanto più grande di fonti, si deve fare un lavoro professionale, rigoroso e con massima obiettività.

La lettura attenta del libro della signora Stângaciu mi fa credere che in gran parte lei ha riuscito nel suo lavoro. Non sono uno specialista nella storia dell'esilio rumeno, ma rifugiato in Francia dal 1972 conosco direttamente alcuni dettagli ed essendo ingegnere, la carriera me la sono svolta nella storia della tecnica il più giovane ramo della storia quale si confronta anche lui con le esigenze dei principi ai quali sono sottoposti tutti i rami della storia.

Con il secondo sottocapitolo, intitolato: «Sempre con i pensieri verso il Paese» entriamo nel soggetto stesso del libro intitolato chiaro e suggestivo: *La Securitate e l'esilio*

degli intellettuali romeni in Italia. Durante le 284 pagine del libro quali seguono, sono presentate e analizzate le situazioni in cui si sono trovati, con i quali furono confrontate numerose personalità e istituzioni dell'esilio. La signora Stângaciu ha il merito di non essersi limitata al contesto italiano ma ha saputo approcciare il problema dell'esilio degli intellettuali romeni in Italia nel esilio dei romeni nell'Occidente, nel Mondo libero. Questo contribuisce senza dubbio all'aumento del valore del libro. Non si poteva altrimenti perchè la maggioranza delle personalità dei rumeni esiliati quali hanno vissuto un tempo in Italia hanno cambiato il domicilio in un senso oppure in un altro, cioè partendo oppure venendo in questo paese.

Non entro nei dettagli, non è il caso, ed è difficile scegliere esempi sui quali fermarmi. Non faccio che raccomandare la lettura di questo notevole libro. Può darsi che il lettore avvertito scoprisse una serie di informazioni quali si dovrebbero verificare, questo però non diminuisce con nulla il valore del libro. Gli storici di domani quali scriveranno su questo soggetto, avranno che fare e questa affermazione è valida per ogni libro di storia.

Sottolineo ancora che la bibliografia e l'elenco di fonti è ricco e bene presentato, che esiste un elenco alfabetico degli intellettuali romeni in Italia del periodo 1941-1989 quale contiene brevi informazioni biografici.

Alla fine di questa breve presentazione del libro devo aggiungere che esso è notevole non solo dal punto di vista del contenuto ma anche della forma. Si legge facilmente e con piacere. L'autrice merita tutte le congratulazioni.

(Traduzione dal rumeno di Ioana Mândrescu)

Despre empatie la Dante

Laszlo Alexandru*

Riassunto. Dell'empatia in Dante. Nella conferenza *Sull'empatia in Dante*, sostenuta all'Accademia Romena di Bucarest, l'autore sottolinea aspetti sorprendenti della *Divina Commedia*. Nonostante il grande poeta italiano sia considerato aspro, duro, accanito nei suoi giudizi sui peccati e sui peccatori, ritroviamo anche brani incitanti, in cui Dante (come autore o come personaggio) dimostra un atteggiamento empatico, spinto dalla pietà. Il guerriero musulmano Saladino e gli scienziati Avicenna e Averrois vengono messi in evidenza nel Limbo ed esonerati dalle torture infernali. Francesca da Rimini si gode il privilegio di volare accanto al suo scelto, Paolo Malatesta, nonostante la tempesta del canto V, che tormenta gli infedeli in amore. Cato diventa addirittura il guardiano del Purgatorio sebbene, secondo le leggi dell'aldilà, dovesse ritrovarsi accanto a Pier delle Vigne, come suicida, o tra le bocche di Lucifero, come nemico di Cesare. L'imperatore Traiano, pur non essendo battezzato, viene ricompensato, per un momento di pietà nei confronti di una "vedovella", con uno dei posti di spicco del Paradiso. Sigieri di Brabante, morto scomunicato, si ritrova tuttavia accanto ai grandi filosofi del Paradiso, non lontano dal suo ex-avversario di una volta, San Tommaso d'Aquino. L'empatia, nutrita dalla pietà, è in grado di abolire le leggi ferree della teologia e del mondo dell'aldilà, per dare una ricompensa sorprendente e per aprire davanti agli occhi del lettore un nuovo modo di giudicare l'esistenza.

Parole chiave: colloquio internazionale, Dante, Romania, empatia, Muzeul Național al Literaturii Române.

Aș vrea să-i mulțumesc domnului profesor Ioan Cristescu, directorul Muzeului Național al Literaturii Române, pentru faptul că m-a invitat aici, la acest colocviu foarte onorant. Am ținut legătura cu Domnia Sa câteva săptămîni, în unele detalii, despre expoziția pe care a realizat-o, cu lucrările plastice ale lui Marcel Chirnoagă. Îmi mulțumesc domnului Mirel Talos, președintele Institutului Cultural Român, că ne sprijină în acest demers important pentru cultura română și împletirea ei cu cultura italiană. Îmi mulțumesc domnului academician Ioan Aurel Pop că ne găzduiește în clădirea Academiei,

* Laszlo Alexandru insegna lingua e letteratura italiana, dal 1991, presso la sezione bilingue, romeno-italiana, del Colegiul Național "G. Barițiu" di Cluj-Napoca, Romania. Dottorato di ricerca in filologia. Autore di oltre 20 libri sulla letteratura romena, sulla lingua-letteratura italiana; autore di oltre 25 libri tradotti dall'italiano e dal francese in romeno. Email: laszlo@yahoo.it

punctul suprem de reflectare culturală a unui asemenea eveniment. Ele au mai avut loc prin țară, în diverse locații, teatre, librării, biblioteci publice, la unele am participat și eu, vor continua aceste manifestări, la Teatrul Nottara, la librăria unde mâine voi avea o lansare cu cele trei volume din *Lectura lui Dante*, recent apărute. Așadar este o efervescență tocmai acum, nu întâmplător, când se împlinesc 700 de ani de la moartea lui Dante și practic tot globul îl celebrează.

Mă bucur că Dante nu este o prezență formală, adică s-a împlinit un număr de ani și trebuie să ni-l reamintim. Nu despre așa ceva este vorba. Dante e foarte prezent cu mesajul său printre noi și ne inspiră și avem foarte multe de învățat astăzi de la el, în traseul nostru, în existența noastră. Avem de învățat despre trecut, despre realitățile culturale și de civilizație din antichitate, sute de astfel de evenimente, pe care le evocă în *Divina Comedie*, pe care le pune în analogie cu realități ale sale din Evul Mediu, le compară și stabilește grăunțe de înțelepciune în poemul său și, citindu-le, ni le putem apropria. Putem să ne îmbogățim sufletește, dar și pe plan intelectual. Toate acestea sînt importante. Însă pe o altă direcție aș vrea să insist astăzi, în contextul agitat în care evoluăm, când de multe

ori nici nu ne vedem la față, din cauza pandemiei, a distanțelor, dar ne știm, ne cunoaștem, chiar dacă nu ne-am întâlnit personal. Ne citim, ne urmărim pe internet, de la distanță. Există o ferventă interconexiune, chiar dacă ea nu e neapărat fizică. Așa cum nici conexiunea lui Dante nu era fizică neapărat cu cele peste 500 de personaje, cîte conține *Divina Comedie*. Este opera literară din Evul Mediu cu cele mai multe personaje. Scenariul lui este că s-a întâlnit cu fiecare, dar este doar un artificiu artistic. Dincolo de aceasta însă, care este reacția lui Dante? Poate fi definiție pentru noi astăzi.

Felul în care reacționăm, în relațiile noastre cu ceilalți, spune multe despre noi, în primul rînd. Dacă privim de la suprafață, sînt două reacții extreme, pe

Organizatori:

Colocviul internațional DANTE ALIGHIERI 700

Joi, 9 septembrie 2021
Amfiteatrul „Ion Heliade Rădulescu”, Biblioteca Academiei Române (Calea Victoriei 125)

Ora 10.00
Cuvânt în deschiderea colocviului
Acad. Ioan-Aurel Pop, Președintele Academiei Române
E.S. Di Alfredo Maria Durante Mangoni, Ambasador al Italiei în România
Mirel Talos, Președintele Institutului Cultural Român
Prof. univ. dr. Ioan Crăciunescu, Directorul Muzeului Național al Literaturii Române

Ora 10.30
Ana Blandiana, *Liberta va cercinda, otre si cara*
Ora 11.30
Bruno Mazzoni, *Despre actualitatea lui Dante*
Ora 12.30
Laszlo Alexandru, *Despre empatie la Dante*

Vineri 10 septembrie 2021
Amfiteatrul „Ion Heliade Rădulescu”, Biblioteca Academiei Române (Calea Victoriei 125)

Ora 10.00
Marco Grimaldi, *Dante ieri și azi (Dante, ieri și azi)*
Ora 11.00
Filippo La Porta, *Il bene e gli altri: Dante e una morale non moralistica*
Intervenție video
Ora 12.00
Dalina Bădescu, *Infemul lui Dante în viziunea lui Botticelli*
Sediu: IMNR, Strada Nicolae Ceaușescu 9
Ora 18.00
Traducerile operelor lui Dante Alighieri în limba română
Prezintă: Victor Ivanovici și Bruno Mazzoni

parteneri media:

care le putem avea la adresa celui de lângă noi, chiar aflat la distanță spațială. Ne poate fi simpatice, sau ne poate fi antipatic. Avem o reacție de acceptare a celuiilalt, sau o reacție de blocare și respingere a lui. Acceptare, pentru că seamănă cu noi, seamănă cu valorile

noastre, îl înțelegem. Și atunci ne este simpatic. Respingere, pentru că nu ne regăsim în el, nu sîntem de acord cu valorile pe care le profesează. Poate fi o reacție chiar la nivel fizic: nu ne place cum arată, cum e îmbrăcat, aspectul formal, are gura strîmbă, are nasul într-o parte, mai știu și eu. Dar poate fi o antipatie, repet, bazată pe valorile pe care acea persoană le profesează. Deci sînt două ipostaze în care ne putem situa, în percepția asupra contemporanului nostru. (Ca să nu mai vorbesc de indiferență. Asta e o reacție mai puțin întâlnită, în care persoana din fața mea mă lasă rece, ca și cum n-ar exista, nu mi-e nici simpatică, nici antipatică. Dar este o situație mai rară, o excepție.)

Acestea sînt posibilitățile mai răspîndite. Există însă un alt tip de reacție, la persoana cu care ne întâlnim fizic sau de la distanță, căreia putem să-i percepem înfățișarea chiar prin intermediul ecranului, sau ideile, prin intermediul cuvintelor pe care le scrie (poate fi chiar o operă de artă). Există o reacție nu de simpatie sau de antipatie, ci de empatie. Care este diferența? E simțitoare, față de celelalte două. Atunci cînd resimți simpatie sau antipatie, îl aduci pe celălalt în sfera percepției tale și îl suprapui peste persoana/personalitatea ta. Și îl cîntărești în ce măsură seamănă sau nu seamănă cu tine. Poate fi un proces de cîteva secunde, psihologii estimează că îndată ce vedem pe cineva, deja ne dăm seama dacă este simpatic sau antipatic și reacționăm ca atare. Și e greu să ne mai schimbăm percepția după aceea. Asta e interesant. Sîntem oameni care lucrăm „la viteză”, mai ales în epoca aceasta, a tehnologiei. Ce se întîmplă însă cu empatia? Este cu totul altceva. Empatia nu este să-l aduci pe celălalt spre tine. Celelalte două erau niște procese mai comode pentru subiect. Stă pe loc și îl absoarbe pe celălalt în sfera sa și-l compară și-l judecă. Empatia presupune să te duci tu către celălalt și să îți asumi premisele sale. Să ieși din propria ta persoană. Să accepți că tu ai putea fi el, sau ea. Kafka – tocmai s-a vorbit despre acest scriitor – s-a imaginat ca un gîndac. S-a trezit într-o dimineață sub formă de goangă. Este un maxim de empatie, cînd omul se transpune într-o gînganie (deloc apetisantă, sau atractivă). Sigur, Kafka era un mare artist, unul dintre cei mai mari scriitori din istoria literaturii universale, dar el a putut face un astfel de exercițiu extrem de empatie. Observăm că e un proces, o procedură complexă. Însă ne ajută pe noi, în primul rînd, dacă încercăm, dacă izbutim așa ceva, să creștem, să ne maturizăm, să ne înnobilăm sufletește. De asta e un fenomen destul de rar, este mai aproape de *la carità cristiana*, în care creștinul, pentru a-l ajuta pe cel de lîngă el, nu se uită dacă e mizerabil sau nespălat, ci întinde mîna și dă o bucată de pîine. Pentru că empatizează. Este ceea ce, dacă doriți, a făcut Papa Francisc, care s-a dus în Orient și a adus cu el cîțiva refugiați la Vatican și le-a spălat picioarele, într-un ceremonial public. Ce înseamnă asta? Că Papa Francisc a renunțat la credință? Nu, ci a știut el, ca papă, să iasă din postura sa onorantă și de vîrf, în care se află, și să se transpună în situația existențială limită, pe care o trăiau acei nenorociți, care aveau nevoie de ajutor. Și, sigur, voia să ofere un exemplu. Dar era și este, în zilele noastre, o situație de maximă empatie.

De ce am făcut această introducere? Pentru că poate părea ciudat să vorbim despre empatie la Dante. El trece în istoria literaturii drept un scriitor aspru, neiertător, înverșunat. Situațiile pe care le construiește, mai ales în *Infern* și *Purgatoriu*, sînt de o duritate și o forță de impact extraordinare. După cum știți, Infernul e structurat sub formă de pîlnie și, pe măsură ce coborîm, împreună cu Dante, al cărui drum îl urmăm, păcatele devin mai grave, pedepsele, torturile devin mai sinistre. Dar oricum nici primele nu sînt de neglijat. Bunăoară desfrînații sînt izbiți cu violență de stînci în eternitate, lacomii zac în noroi, zgîrciții și risipitorii fac munci zadarnice de salahori, împing stînci imense, bolovani, se îmbrîncesc, se izbesc cap în cap și se insultă, furioșii se sfîșie în mocirlă, tiranii și ucigașii sînt scufundați în sînge fierbinte, sinucigașii sînt transformați în vreascuri, la îndemîna ostilității oricărui trecător, aceste vreascuri sînt rupte, brutalizate, iar ei plîng sînge, de disperare, fiindcă nu mai pot dispune de propriul lor trup, întrucît s-au sinucis, au renunțat la el cu deliberare. Blestemătorii zac într-un deșert întins și gros, în bătaia ploii de foc, seducătorii și codoșii merg în procesiune, flagelați groaznic de diavoli, lingușitorii sînt scufundați într-o mare de fecale, simoniacii sînt îngropați cu capul în jos și au tălpile arse de flăcări, ghicitorii mărșăluiesc plîngînd cu capul răsucit la spate, încît lacrimile le scaldă fesele. Este un lucru cunoscut că în *Infern* și *Purgatoriu* acționează *la legge del contrappasso*, legea echivalenței, tipul de păcat predominant pe care l-ai comis, în viață, se reflectă în tipul de pedeapsă care îți este aplicată după moarte. Corupții sînt adînciți în smoala încinsă, ipocriții sînt copleșiți de mantiile de plumb, care-i apasă și-i îngreunează în procesiune, hoții sînt preschimbați în șerpi, sfătuitoarii de înșelăciune sînt înveliți în limbi de flăcări, care-i ascund dar îi și torturează, semănătorii de vrajbă sînt despicați cu sabia încît li se revarsă mațele pe jos, trădătorii dîrdăie sub lacul de gheață, care-i înțepenește pe vecie. Asistăm la zeci de variante de tortură, adaptate la tipul de păcat pe care l-au comis, în *Infern* și *Purgatoriu*, aceste suflete damnable.

Așadar ce caut eu să vorbesc despre empatie la Dante, la acest poet fioros și pe alocuri îngrozitor? Și-au găsit un strămoș în el filmele horror, Dan Brown cu romanele sale de aventuri palpitate, de groază. Nu greșește nici autorul american, care exploatează o anumită latură a lui Dante, dar poetul italian e mult mai mult decît atît. Ar însemna să îl sărăcim enorm, dacă l-am coborî la nivelul scrisului și al filmografiei inspirate de Dan Brown. Există filonul horror indiscutabil. Însă eu am venit să vă vorbesc despre un alt filon, acesta, al empatiei.

Unde găsim asemenea scînteii de noblețe ale autorului? Dovezi că el s-a ridicat spiritual mai presus de foarte mulți artiști și nu-i tratează doar cu ură pe păcătoși și cu venerație pe mîntuiți? Ci are și o tresărire de intervenție personală, de empatie? Iată, v-aș aduce sub priviri cîteva momente succesive din *Infern*, în primul rînd. Sîntem în Limb. Dante imaginează un spațiu ferit de tortură fizică, unde include o seamă de personaje, o pleiadă de personalități ale lumii antice, pe care oarecum le răsplătește astfel. A fi în

Limb, în Infern, este o formă de recompensă. Dar cum sînt pedepsite? Stau într-un loc luminos, într-o poiană, apoi intră într-un castel nobil, unde se așază, își povestesc gîndurile filosofice, preocupările intelectuale. Singurul lor regret este de natură spirituală, nu-l vor putea vedea niciodată pe Dumnezeu. Au fost necredincioși și ceea ce au respins în timpul vieții nu li se va oferi după moarte. Așadar există o nostalgie, o tindere către figura perfecțiunii absolute, Dumnezeu, care lor nu li se va arăta niciodată. Dar altminteri nu sînt torturați în nici un fel, nu sînt înjosiți și umiliți în Limb. Pe cine găsim acolo? Sînt zeci și zeci de personalități ale lumii antice. Firește că știți, există o poetică a listelor de nume, în literatura medievală, ne gîndim și la François Villon, *Ballade des dames du temps jadis*, cu enumerarea marilor femei din trecut și deplîngerea, vai, unde sîntem noi față de acele mărețe figuri. Aceeași strategie literară se regăsește amplu în cîntul IV din *Infern*.

124. *Vidi Cammilla e la Pantasilea;*

dall'altra parte vidi 'l re Latino

che con Lavina sua figlia sedea.

127. *Vidi quel Bruto che cacciò Tarquino,*

Lucrezia, Iulia, Marzia e Corniglia;

e solo, in parte, vidi 'l Saladino.

„Le-am văzut pe Cammilla și pe Pantasilea; de cealaltă parte, l-am văzut pe regele Latin, care cu Lavinia, fiica lui, ședea. L-am văzut pe acel Brutus, care l-a izgonit pe Tarquinius, pe Lucreția, Iulia, Marția și Cornelia și singur, într-o parte, l-am văzut pe Saladin.”

Aici critica a rămas stupefiată. Cine este acest Saladin, care stă singur, într-o parte? Este un luptător mahomedan, fostul sultan al Egiptului, Salat-el-Din, care li s-a împotrivit cruciaților. După cum arată istoricii, i-a și învins de multe ori. O subliniază Miguel Asín Palacios, „nimeni nu putea de fapt să ignore, și cu atît mai puțin Dante, ostilitatea lui Saladin față de creștinism și victoriile sale în Palestina, unde a anulat, în mai puțin de douăzeci de ani, toate progresele obținute, după eforturi mari, de cruciați, smulgîndu-le iarăși din mîini cetatea sfîntă Ierusalim și organizînd o «anticruciadă», împotriva celei declarate de Grigore al VIII-lea și Clemente al III-lea și condusă de Frederic Barbarossa. Pe bună dreptate s-a putut spune că niciodată confruntarea dintre creștinism și islamism n-a dobîndit un asemenea aspect de duel mortal, cu atîta deliberare urmărit de reprezentanții și conducătorii ambelor religii”. El trecea drept un conducător înțelept și generos. Iată că Dante scutește de torturile infernale pe un necredincios, sau în orice caz pe un nebotezat. Este în mod evident o formă de promovare, plasarea lui în Limb. Dante nu mai e creștin? Dante ține cu musulmanii? Imposibil așa ceva! Ne gîndim că în Paradis, de-a lungul a trei cînturi, unul dintre personajele cele mai importante din *Divina Comedie* este Cacciaguida, strămoșul lui Dante, care nu întîmplător a murit în cruciadă. Poetul-protagonist îl admiră pe Cacciaguida și îi cere sfatul. Așadar pe de o parte îl iubește pe

strămoșul său, care și-a dat viața în cruciadă, pe de altă parte însă plasează un musulman într-un loc de onoare, ferit de tortură. Este un semn de empatie. Altă explicație logică și rațională nu se poate găsi. Ce înseamnă empatia? Devii ca el? Dante a devenit musulman? Nu, nici pomeneală. Dar îi recunoști valoarea, îi admiți opțiunile biografice și existențiale, chiar dacă îți păstrezi alteritatea. Este un fenomen foarte complex și interesant, dificil de realizat. Din acest motiv empatia este mai puțin frecventă decât mișcarea spontană de simpatie.

Să mergem înainte. Tot în Limb, după personalitățile din sfera politică, apar cele din zona filosofică.

142. *Euclide geomètra e Tolomeo,*

Ipocrate, Avicenna e Galieno,

Averois, che 'l gran commento feo.

145. *Io non posso ritrar di tutti a pieno,*

però che sì mi caccia il lungo tema,

che molte volte al fatto il dir vien meno.

„Euclide geometrul și Ptolomeu, Hipocrat, Avicena și Galien, Averroes, ce marele comentariu l-a făcut. Eu nu pot să-i înfățișez pe toți deplin, fiindcă așa mult mă îndeamnă lungă poveste, încât de multe ori cuvintele rămân mai prejos decât întâmplările.”

Iată doi filosofi arabi, Avicena și Averroes, care sînt plasați tot acolo, în Limb. Ce înseamnă asta? Dante a aderat cumva la filosofia musulmană? S-a lepădat de creștinism? Nu. Ci, după cum spun comentatorii, urmărind pe îndelete opera dantescă, autorul s-a lăsat influențat, a adaptat din gândirea orientală aspectele care îi conveneau. Practic filosofia dantescă este o sinteză între ce-a preluat de la Sfîntul Toma din Aquino și fideism, pe de o parte, și anumite concepte științifice concrete, sau ținînd de astronomie, din gândirea arabă. S-a arătat deja de cîteva decenii că greșesc aceia care îl consideră pe Dante un rezultat exclusiv al filosofiei creștine profesate de Sfîntul Toma. Au subliniat-o Miguel Asín Palacios, apoi Bruno Nardi și pe urmele lui, foarte percutant, Erich Auerbach. Sigur că ar fi nepotrivit, în optica mea, să-l vedem pe Dante foarte aproape de musulmani, cum exagerează Asín Palacios. Dar aceste scînteieri de empatie – te înțeleg! preiau de la tine ceea ce îmi slujește sau ceea ce îmi convine și te respect, chiar dacă tu rămîi tu, și eu rămîn eu! – sînt evidente. Vedem urmele sale, iată, în Limbul dantesc.

Pentru a nu mai vorbi de momentul următor, printre cele mai spectaculoase din toată literatura italiană, ba chiar universală: episodul cu Francesca da Rimini. Ce avem în cîntul V din *Infern*? Dante se întâlnește cu un cuplu, care zboară zănatec, izbit de stînci și nu va avea un moment de zăbavă niciodată, pentru că ei au fost trădători în iubire. Francesca a fost măritată cu Gianciotto Malatesta – știm cu toții că în Evul Mediu femeia avea o condiție extrem de ingrată și nu avea posibilități de opțiune, nu se punea problema „m-am îndrăgostit de Cutare și mă mărit cu el”. Femeia era instrumentul familiei, aceasta

hotăra, în funcție de interesele comerciale, politice, căsniciile dintre progenituri. Astfel Francesca a ajuns să fie dată ca soție lui Gianciotto Malatesta, un bătrîn mai grosolan, se pare că era și fără un ochi, era chior, violent. Însă la curtea acestuia se întâlnește cu cumnatul ei, cu fratele soțului, Paolo, care era un tînăr militar frumos, sensibil. Izbucnește pasiunea, cei doi comit adulterul, sînt surprinși, uciși. Cunoaștem povestea, nu vreau să insist asupra ei. Figura Francescăi a fost extrem de puternic vehiculată și a fost instrumentul principal prin care Dante a reintrat în cultura italiană, în Romanticism. Romanticii au fost entuziasmați că Dante a putut găsi o femeie care ce-a făcut? A înfrînt rațiunea și și-a urmat pasiunea. Adică exact ce vrem noi, romanticii, să arătăm că trebuie să facem în cultură și în artă și în felul nostru de a trăi. Iat-o pe Francesca! Figura lui Dante Alighieri a avut o perioadă de eclipsă, timp de cîteva secole, după moartea sa, pînă cînd romanticii l-au readus și l-au revalorificat, prin diversele aspecte punctuale ale *Divinei Comedii*. Așadar Francesca da Rimini a fost un instrument de vîrf în recuperarea lui Dante în cultura italiană, iar apoi în cea universală.

Dar ce se întîmplă acolo, cînd Dante se întâlnește cu cei doi? Francesca vorbește, Paolo asistă la discuție tăcut, ascultă și plînge. Călătorul îi întreabă detalii legate de aventura lor și, după ce află de iubirea lor năprasnică, cea care i-a dus la aceeași moarte împreună:

139. *Mentre che l'uno spirto questo disse,
l'altro piangea, sì che di pietade
io venni men così com' io morisse.*

142. *E caddi come corpo morto cade.*

„Pe cînd unul dintre spirite (Francesca) asta a spus-o, celălalt plîngea (adică Paolo), astfel încît de milă mi-am pierdut simțurile (am leșinat) de parcă aș fi murit. Și am căzut cum cade corpul mort.”

E și o superbă aliterație acolo. Este unul din versurile cele mai faimoase din *Divina Comedie*. Ce avem acolo? *Io di pietade. Di pietà*. Milă. Ce vrea să spună Dante? Unii au notat: sigur că a suferit și a leșinat, pentru că și el a iubit-o pe Beatrice, care de asemeni era măritată cu altul și atunci el a putut să înțeleagă iubirea Francescăi, deși măritată, pentru Paolo, fiindcă pînă la un punct situația semăna. Există aceste ipoteze critice. Mi se pare totuși o interpretare foarte reducăționistă. Adică dacă Dante nu ar fi iubit-o pe Beatrice, nu ar fi înțeles povestea Francescăi? Nu putem resimți față de alții decît sentimentele pe care le-am trăit noi personal, în prealabil?! Cuvîntul cheie acolo este *pietade*. Înțeleg situația ta, Francesca. Tu ai fost obligată să legi acea căsnicie nedorită. A fost o luptă între pasiunea ta pentru Paolo și rațiunea ta, fiindcă ești totuși femeie măritată (dacă e să ne exprimăm puțin frivol). Și nu e deloc un lucru de cînstă să-ți înșeli soțul cu cumnatul. Ar fi greșit s-o idealizăm pe Francesca, așa cum au făcut romanticii. Gestul ei n-a fost deloc frumos. Francesca este pedepsită. Ea se află în Infern. Dar Dante leșină. Se creează un conflict între rațiunea lui Dante și sufletul lui, iar acest conflict se concentrează

în milă. Se exteriorizează prin empatie. Iar Dante este o ființă completă, nu e doar omul rațiunii, sau doar omul pasiunii. Este o sinteză. Nu putem trăi numai cu rațiunea. La fel cum nu putem trăi numai cu pasiunea. Dar nu mă puneți nici să aleg între ele, cum mă pui tu, Francesca. Eu nu pot să aleg să spun că Dumnezeu a greșit, fiindcă te-a azvîrlit în Infern. Sau că eu, Dante, ca autor, care am construit acest univers, te-am aruncat aici. Nu, nu e nici o greșeală. Dar, înțelegînd situația ta, poate să-mi fie atît de milă încît să leșin de durere. Iată o situație, printre cele mai frapante și impresionante, de empatie din literatura universală. Dacă o vedem ca pe o dovadă de empatie, atunci înțelegem corect acest episod celebru.

Mergem înainte. La începutul *Purgatoriului*, după ce călătorul a depășit peșterile infernale și se regăsește pe țărmul apei, la picioarele muntelui pe care urmează să urce, le iese în întîmpinare Cato din Utica. Acela este un fel de paznic al Purgatoriului, îi ia imediat la întrebări: cine sînteți? ce vreți? cum de ați ajuns aici? Virgiliu îi dă explicațiile cuvenite și, pentru a-i cîștiga bunăvoința, i-l prezintă pe călătorul Dante, în celebrele versuri citate adineori de doamna Ana Blandiana:

70. *Or ti piaccia gradir la sua venuta:*

*libertà va cercando, ch'è sì cara,
come sa chi per lei vita rifiuta.*

73. *Tu 'l sai, ché non ti fu per lei amara*

*in Utica la morte, ove lasciasti
la vesta ch'al gran dì sarà sì chiara.*

„Primește-i dar venirea cu plăcere:” (îl roagă Virgiliu pe Cato) „libertate umblă să caute, care-i atît de scumpă, cum știe cel ce pentru ea viața și-o dă. Tu știi, căci nu ți-a fost pentru ea amară în Utica moartea, unde ți-ai lăsat straiul, ce-n ziua măreață va fi strălucitor”.

Adică îl roagă de fapt să facă un exercițiu de empatie. Cine este acest Cato din Utica? Este un politician cunoscut din lumea romană, un adversar al lui Cezar. S-a luptat îndelung cu Cezar și armatele sale și, atunci cînd era pe punctul de a fi capturat, s-a sinucis. Nu a acceptat să-și piardă libertatea. Pentru el libertatea era mai importantă decît viața. Dacă nu poți trăi în libertate, mai bine să mori. Și s-a sinucis. Notează Erich Auerbach, într-un pasaj extrem de elocvent: „Dumnezeu l-a desemnat așadar pe Cato din Utica în funcția de custode, la picioarele Purgatoriului; un păgîn, un dușman al lui Cezar, un sinucigaș. Asta e foarte surprinzător și deja primii comentatori, ca Benvenuto da Imola, se mirau. Dante citează foarte puțini păgîni, pe care Isus i-a eliberat din Infern; și printre ei se află un dușman al lui Cezar, ai cărui aliați, ucigașii lui Cezar, se află împreună cu Iuda între fălcile lui Lucifer; unul care, fiind sinucigaș, n-ar trebui să fie mai puțin vinovat decît cei care au fost violenți cu ei înșiși și care, pentru aceeași vină, suferă groaznic în al șaptelea cerc din *Infern*”. Așadar pe Cato din Utica ori îl luăm ca sinucigaș și-l punem

împreună cu Pier delle Vigne, în Infern, ori îl luăm ca adversar al lui Cezar, și atunci îl plasăm în ultimul cânt, în gura lui Lucifer, să fie zdrobit de fălcile monstrului, alături de Brutus și Casius. Dar iată că nu se întâmplă nici una dintre acestea. Ci Cato din Utica este înnobilit cu funcția de paznic al Purgatoriului. Cum așa? El nu este văzut nici ca sinucigaș (deși s-a sinucis), nici ca adversar al lui Cezar (deși a fost dușmanul lui), ci este un simbol, o *figura* (în terminologia lui Auerbach), prin care Dante își așază amprenta fundamentală asupra unuia sau altuia dintre personaje. Poetul nu poate ține seama de toate detaliile colaterale, din cadrul unei personalități, și atunci o tratează printr-un aspect fundamental. Iar pe Cato l-a imortalizat ca partizan al libertății. Astfel i-a șters toate celelalte păcate, care nu i-ar fi permis, în mod normal, să iasă din Infern. Iar el e chiar custodele Purgatoriului! Așa cum Virgiliu îi cere lui Cato un exercițiu de empatie, la adresa personajului Dante (înțelege-l, fiindcă el caută libertatea, la fel cum și tu ai căutat-o și te-ai sinucis pentru ea!), iată că demersul poate funcționa biunivoc. Autorul Dante, printr-un exercițiu foarte puternic de empatie, îl plasează pe Cato în Purgatoriu și-l mîntuiește de Infern. Deși ar fi avut motive întemeiate să-l damneze. Însă a fost un împătimit al ideii de libertate, iar asta i-a șters cu buretele celelalte păcate. Asistăm la un exercițiu foarte interesant de empatie, de la autorul Dante spre Cato și de la Cato spre personajul Dante.

O altă situație memorabilă se leagă, în *Purgatoriu*, iar apoi în *Paradis*, de o figură foarte complexă, a împăratului Traian. El n-a fost botezat și n-a fost creștin. Și totuși, în legendele medievale, inclusiv în *Novellino*, se relatează această întâmplare. Atunci cînd împăratul Traian pornea în războiul cu dacii, venea încoace, pe punctul de a pleca, încălecat și înarmat, a fost oprit de o „văduvioară” (cum îi spune chiar Dante), care i s-a agățat de botul calului. L-a implorat să-i facă dreptate. Știm că împăratul era cel care împărțea dreptatea în mod absolut, era șeful incontestabil al justiției dintr-un imperiu. Traian îi răspunde că el pleacă la bătlie, n-are timp de asemenea fleacuri. Sînt lucruri mult mai importante pe care le are de făcut. Dar femeia insistă: dacă tu nu-mi faci dreptate, cine mi-o va face? Și împăratul o asigură că îi va asculta necazul la întoarcere; sau, dacă nu va mai reveni el, va fi următorul, în locul său. Însă femeia îl înfruntă: dreptatea pe care mi-o va face altul nu va șterge păcatul tău, care nu m-ai ajutat. Împăratul rămîne uimit, în fața acestui argument, stă puțin pe gînduri, își dă seama că, într-adevăr, e în puterea lui s-o ajute pe această văduvă sărmană. (Ca o paranteză, statutul social de văduvă, în antichitate, era cel mai nefericit, la marginea colectivității. Persoanele din această categorie nu aveau nici un fel de autoritate.) Și iată că împăratul, din culmea gloriei, are un moment de empatie: oprește armatele și-i ascultă păsul. Și îi face dreptate. Iar apoi merge mai departe la luptă.

Este un pasaj narativ extrem de vioi – se știe că poemul nostru include dialoguri și nu puține -, prin replici scurte și de impact, percutante și dinamice, pe care le propune Dante în cântul X din *Purgatoriu*:

76. *i' dico di Traiano imperadore;
e una vedovella li era al freno,
di lagrime atteggiata e di dolore.*
79. *Intorno a lui pareva calcato e pieno
di cavalieri, e l'aguglie nell'oro
sovr' essi in vista al vento si movieno.*

„Eu zic de Traian, împărat; și o văduvioară îi stătea la frîie, cu lacrimi zugrăvită și cu durere. În preajmă-i apărea mulțime de cavaleri, iar vulturii pe fundal de aur în bătaia vîntului fluturau peste ei.”

82. *La miserella intra tutti costoro
pareva dir: «Segnor, fammi vendetta
di mio figliuol ch'è morto, ond' io m'accoro».*
85. *Ed elli a lei rispondere: «Or aspetta
tanto ch'i' torni». E quella: «Segnor mio»,
come persona in cui dolor s'affretta,*

„Sărmana între toți aceia părea a zice: «Stăpîne, răzbună-mi copilul mort, pentru care sînt sfișiată». Iar el răspunzîndu-i: «Mai așteaptă să mă-ntorc». Iar ea: «Stăpîne», ca o persoană în care durerea dă ghes»”

88. *«se tu non torni?». Ed ei: «Chi fia dov' io,
la ti farà». Ed ella: «L'altrui bene
a te che fia, se 'l tuo metti in oblio?».*
91. *Ond' elli: «Or ti conforta; ch'ei convene
ch'i' solva il mio dovere anzi ch'i' mova:
giustizia vuole e pietà mi ritene».*

„«și dacă nu te-ntorci?». Iar el: «Cine va fi în locul meu, dreptate-ți va face». Iar ea: «Binele făcut de altul la ce te-ajută, dacă-l uiți pe al tău?». La care el: «Fii pe pace; trebuie să-mi fac datoria înainte de-a pleca: justiția o cere și mila mă reține»”.

Mila. *Pietà*. Apare același concept ca în cazul Francescăi. Iar împăratul Traian îi face dreptate acestei văduvioare, care nu mai spera de la nimeni să aibă o reparație pentru nenorocirea ei. Și ce se întîmplă cu Traian? Îl regăsim în Paradis, în cadrul figurii impresionante a acvilei, formată din luminițe de duhuri fericite, care au fost mîntuite din diverse motive de virtute în timpul existenței lor. Atunci cînd călătorul Dante ajunge să stea de vorbă cu acvila – pentru că ea se comportă ca un personaj unitar, colectiv, în pofida numeroaselor sclipiri ce o compun -, ea îi prezintă sufletele care o constituie. Iar în ochiul său, într-unul din locurile cele mai privilegiate, stă împăratul Traian. Dante rămîne uluit. Deși gîndurile sale sînt citite automat de duhurile fericite (el nu trebuie să se mai exprime, fiindcă luminițele ce-i ies în întîmpinare îi receptează curiozitățile, teme-

rile, întrebările, nedumeririle și-i răspund – asta este o ingeniozitate admirabilă în *Paradis*, este prototipul de comunicare perfectă, în care nu numai că nu intrăm în vreo polemică, dar nici măcar nu apuc să vă întreb ceva, fiindcă deja îmi răspundeți automat), când Dante aude că Traian este în ochiul acvilei, se miră zgomotos: *Che cose son queste?*, „Cum adică?”. Traian n-a fost creștin, a murit nebotezat, trebuia să meargă în Infern. Cu un cînt mai înainte, acvila tocmai i-a spus că aici nu intră cei ce nu se bucură de harul divin. Există cumva o suspendare a legilor teologice și filosofice de constituire și existență a celor trei tărîmuri? Acvila îi dă o serie de detalii, autorul Dante construiește o explicație mai curînd factuală, în care Traian a murit, s-a dus în Infern, dar apoi Sfîntul Papă Grigore cel Mare a fost atît de impresionat de viața cuvioasă și milostivă a lui Traian încît s-a rugat pentru el la Dumnezeu, cu lacrimi și cu o feroare extraordinară. Dumnezeu i-a acceptat rugăciunile. Traian a fost scos așadar din Infern (este o legendă medievală, pe care Dante o prelucrează aici), a fost readus pentru scurt timp la viață, a fost ajutat să-și regrete păcatele, pentru a fi răsplătit apoi cu mîntuirea în Paradis. Este un vehicul tortuos, legendar, de recuperare și recompensare a imaginii venerate a împăratului Traian. Iată că Dante se folosește de această figură și, așa cum Traian a dovedit empatie față de văduvioară și i-a făcut dreptate, deși ea l-a oprit din drum, deși el avea alte lucruri mai importante de făcut și deși nu voia asta, dar i-a înțeles necazul și a fost cuprins de milă, el însuși beneficiază de iertarea lui Dumnezeu și este recompensat, în *Divina Comedie*, printre spiritele privilegiate din Paradis. Fără îndoială că acest lucru reflectă empatia vie, sinceră, a autorului Dante la adresa împăratului Traian.

V-am oferit cîteva exemple din *Infern*, *Purgatoriu* și *Paradis*, cu gesturi de empatie, izvorîte din milă și răsplătite chiar prin abolirea legilor din lumea de apoi: arabii Saladin, Avicena și Averroes sînt scoși onorant în evidență, în Limb; Francesca da Rimini se bucură de privilegiul de-a nu fi despărțită după moarte de Paolo Malatesta; Cato primește cîntea de-a fi gardianul Purgatoriului, cu toate că, sinucigaș fiind, trebuia să fie sfîșiat ca un vreasca în Infern; împăratul Traian, pentru generozitatea milostivă față de o văduvioară îndurerată, este scutit de torturi și e promovat într-o glorioasă poziție paradisiacă.

Mai putem aminti figura filosofului Siger de Brabant / Sigieri di Brabante. El era un admirator al lui Averroes, al gîndirii arabe, și e răsplătit cu plasarea în Paradis. A fost excomunicat, a murit în afara Bisericii, și totuși Dante îl situează printre cei fericiți, alături de Sfîntul Toma de Aquino și de alte mari spirite ale gîndirii teologice: Albert cel Mare, Sfîntul Isidor din Sevilia, Dionisie Areopagitul, Pietro Lombardo, Beda, Boetius, Sfîntul Augustin și Siger de Brabant. Cum se poate explica una ca asta? Dante îl admiră pe dușmanul lui Toma din Aquino? Nu. Marele punct de reper filosofic și modelul de gîndire al poetului italian rămîne Sfîntul Toma. Dar el are puterea intelectuală de a se transpune și în adversarul aceluia. Realizează o împăcare între cei doi, pe lumea cealaltă. O sinteză, în care adversarii ipotezelor teologice, Siger de Brabant și Sfîntul Toma, se regăsesc unul

lîngă celălalt. Pentru că asta oferă empatia. Ne dă posibilitatea să stăm împreună. Nu trebuie să ne iubim. Să ne simpatizăm e ceva reflex și nu cred că ne putem controla. Dacă simpatizăm pe cineva, acest sentiment izbucnește fără ca noi să ne-o impunem. Antipatia, eventual, putem să ne-o mai controlăm. Dar empatia este un demers intelectual, dublat de cel spiritual, de cunoaștere în profunzime a celuilalt, de înțelegere a raționamentelor sale, de transpunere pînă la un punct și de elogiare a celuilalt. Te înțeleg și te admir sau te compătimesc, deși nu sînt de acord cu tine. Vă puteți imagina o asemenea raportare la semenul nostru? Un astfel de gînd contradictoriu? Eu cred că noi, ca ființe omețești, nu sîntem unilaterali. Nu sîntem univalenți: pe ăla îl urăsc, pe ăsta îl iubesc! Și gata! Pot să mă uit la cineva și să-mi spun în sinea mea: „mă enervează, nu pot să-l sufăr, dar ce interesant a explicat problema respectivă! ce bine a văzut situația cealaltă, pe care eu nici n-o bănuiam!”. Sau pot să admir o persoană, să-mi spun „e drăgălașă, e simpatică, e minunată, dar cum a putut să spună una ca asta? eu nu pot să fiu de acord cu acea afirmație!”. Sîntem oameni complecși, complicați și cu cît mai des vom încerca astfel de exerciții de empatie – fie că ele au o nuanță creștină, de iertare întru Domnul, sau eu zic mai mult, ele pot fi și absolut în afara simțului religios (Kafka nu era creștin neapărat și s-a transpus într-o goangă) – dacă vom reuși cît mai des, fiecare în sinea noastră, să facem exerciții de empatie, vom fi mai bogați.

Bibliografie

- Miguel Asín Palacios, *Dante e l'Islam*, trad. Roberto Rossi Testa e Younis Tawfik, Milano, Nuova Pratiche Editrice, 1997.
- Erich Auerbach, *Studi su Dante*, prefazione Dante Della Terza, traduzione Maria Luisa De Pieri Bonino e Dante Della Terza, Milano, Feltrinelli, 2005.
- Laszlo Alexandru, *Lectura lui Dante*, vol. 1-3, Chișinău, Ed. Cartier, 2020.
- Vincenzo Placella, voce *Filosofia*, în *Enciclopedia Dantesca*, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani, 1970.

(Conferință susținută la Academia Română,
în cadrul Colocviului internațional „Dante Alighieri 700”,
organizat de Muzeul Național al Literaturii Române,
Institutul Cultural Român, Teatrul Nottara, București, 9 sept. 2021)

Cum mi-am petrecut Anul Dante?

Laszlo Alexandru

Riassunto. Come ho passato l'Anno Dante? Il settecentenario della morte di Dante Alighieri è diventato un evento globale, e tante istituzioni si sono coinvolte nella commemorazione della più importante personalità della letteratura italiana. Questa sintesi rievoca divesi momenti a cui lo scrittore di Cluj, insegnante di lingua-letteratura italiana, ha partecipato in tale contesto: la pubblicazione di tre volumi *Lectura Dantis* in romeno (1.968 pagine), le interviste rilasciate e le analisi dantesche pubblicate sulla stampa culturale, le reazioni positive del mondo culturale e accademico romeno all'imponente lavoro di esegesi dantesca, la vincita del Premio Speciale dell'Unione degli Scrittori di Romania, la conferenza *Sull'empatia in Dante*, sostenuta all'Accademia Romena di Bucarest, la presentazione del libro a Chișinău, in Repubblica Moldova, l'intervento alla serata letteraria dantesca organizzata dal Consolato dell'Ungheria a Cluj, l'esposizione dedicata a Dante e presentata a Bistrița, gli interventi danteschi a Baia Mare (Romania) e ad Agrigento (Italia), nel contesto di una conferenza teatrale e di un concorso letterario internazionali, il dibattito culturale nella trasmissione televisiva *Transparențe* di TVR Cluj, coordinata dallo scrittore Ovidiu Pecican, le iniziative svolte in due scuole romene, a Baia Mare e a Cluj-Napoca, con ospiti romeni e italiani di spicco, del mondo culturale e diplomatico, la relazione *George Coșbuc, il primo traduttore integrale della „Divina Commedia” in romeno*, presentata alla conferenza internazionale organizzata dall'Università Libera di Bruxelles, la conferenza *„Lectura Dantis” in romeno*, sostenuta all'Auditorium Cassa di Risparmio di Firenze, all'invito dell'Associazione Giglio Blu.

Parole chiave: settecentenario, Dante Alighieri, Romania, Italia, manifestazioni culturali.

Concursul de împejurări – pe care unii îl numesc destin – poate cîntări mai mult în viața omului decît ne închipuim. În toamna anului 2020, Editura Cartier a publicat cele trei volume *Lectura lui Dante*, la realizarea căroră muncisem zece ani, fără a socoti deceniile precedente, de documentare în vederea predării la catedră. Eu aş mai fi aşteptat, să revăd textul, însă prietenii din Chișinău, stimulați de finanțarea de la AFCN, și-au calculat bine pașii: anul omagial trebuia să ne prindă cu cărțile pe masă. Și a pornit avalanșa.

Întâlnirea on-line propusă de ziaristul cultural Tiberiu Fărcaș mi-a oferit posibilitatea să prezint pe Zoom criteriile mai importante, care m-au călăuzit în redactarea cărții; am intrat în dialog atunci cu numeroși cititori. În convorbirea cu Amalia Lumei, publicată de revista *La Mongolu*, am avut prilejul să evoc un moment de cumpănă de odinioară, când zăceam bolnav la spital și, pentru a-mi umple monotonia nopților de insomnie, recitam în minte versuri din Dante, pînă le învățam pe de rost. În lansarea de carte organizată on-line de Editura Cartier, am detaliat momente estetice admirabile, din cele trei ținuturi dantești. O formă prescurtată, de analiză a *Infernului*, *Purgatoriului* și *Paradisului*, am reluat în interviul dat lui Emilian Galaicu-Păun și inclus pe site-ul postului de radio „Europa liberă”. În eseu publicat de revista *Luceafărul de dimineață* din București, am punctat un evantai de argumente poetice, din gama celor mai diversificate sentimente omenești, care se regăsesc în poemul lui Dante. În conferința on-line pe care am susținut-o la inaugurarea Comitetului din București al Asociației „Dante Alighieri”, am făcut o sinteză a traducerilor românești integrale din *Divina Comedie*, încheind cu două fraze despre lucrarea mea recent apărută.

Primele reacții pozitive pe internet n-au întârziat. Mihai Iovănel a cuprins *Lectura lui Dante* în „Top 10 cărți din 2020”, pe site-ul Scena 9. Aceași opțiune și la prof. dr. Liviu Neagoie, în „Top 10 cărți 2020”, pe Facebook, unde se vorbea despre „un travaliu interpretativ uriaș, care ni-l redescoperă pe Dante dintr-o perspectivă inedită”. În *Bilanțul lui Caranfilof* de pe site-ul cultural Bookhub, *Lectura lui Dante* a fost plasată în fruntea celor mai interesante cărți din Top 2020 și a fost remarcat „rezultatul unui efort titanic, întins pe perioada unui deceniu”. Gheorghe Erizanu, directorul Editurii Cartier, a inclus lucrarea mea pe blogul său, în topul „21 de cărți pentru secolul XXI”, printre cele mai importante apariții editoriale pe care le-a realizat în două decenii de activitate. Italienistul Ion Istrate și-a exprimat pe Facebook entuziasmul de a vedea o analiză amănunțită, „vers de vers, dacă e nevoie cuvînt cu cuvînt” a *Divinei Comedii* și a remarcat „acuratețea comentariului românesc”, ce-și taie drum prin hățișul dantologiei moderne. Ziaristul Nicolae

Damaschin a elogiat un „instrument pentru înțelegerea textului lui Dante”, care „seamănă izbitor cu o pagină de Talmud, cu textul sursă aflat în centru, înconjurat de comentarii, explicații, glose și referințe”. Criticul literar Bogdan Crețu, în sinteza *Anului literar 2020* din revista *Observator cultural*, a subliniat că cele trei volume edifică „o carte nu doar impresionantă, ci una care apare rar într-o cultură”.

Lectura lui Dante a obținut Premiul Special al Uniunii Scriitorilor din România pe anul 2020, în evaluarea juriului compus din Răzvan Voncu (președinte), Daniel Cristea-Enache, Gabriela Gheorghisor, Ioan Holban, Mircea Mihăieș, Angelo Mitchievici și Vasile Spiridon.

Am oferit detalii despre atelierul meu de lucru, dar am scos în evidență și extraordinara traducere izbutită acum un secol de G. Coșbuc, în prezentarea de la Centrul Cultural Municipal „George Coșbuc” din Bistrița, la întâlnirea moderată de Gavril Țărmure și Marcel Seserman. O altă conferință, despre complexitatea figurii dantești și a capodoperei sale, am susținut la Festivalul Internațional de Teatru „Atelier” de la Baia Mare, în

organizarea directorului Radu Macrinici. M-am bucurat să citesc apoi, în revista bilingvă *Orizonturi culturale italo-române*, analiza elogioasă a Eleonorei Cărcăleanu, care l-a predat timp de mulți ani pe Dante Alighieri la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași. În opinia profesoarei, se pot identifica trei momente de vîrf pentru încetățenirea supremului poet italian în cultura română: 1) traducerea *Divinei Comedii* de către G. Coșbuc, tipărită în etapa interbelică; 2) apariția versiunii Eta Boeriu, a monografiei semnate de Al. Balaci și a volumului academic *Studii despre Dante*, în 1965; 3) editarea trilogiei *Lectura lui Dante*.

Ovidiu Pecican a subliniat, în cronica dedicată cărții mele, că „scopul este acela de a oferi o cale de acces rațională, o posibilitate de cunoaștere, de descifrare a conținutului integral al vastului poem unui public care

deja beneficiază de mai multe traduceri plastice, poetice în limba proprie, unele dintre ele fiind strălucite prin expresivitate și fidelitate ori prin capacitatea imaginativă a transpunerii. S-ar putea deci spune că noua versiune, precum și extinsul aparat critic care o însoțește, se datorează unei viziuni de factură iluministă și exprimă vocația profesorală a lui Laszlo Alexandru care, an după an, a predat cu pasiune Dante. (...) Noua înfățișare

a *Divinei Comedii* deplasează lectura înspre versantul savanteriei puse în slujba educării și a raționalității.”

Am primit cu bucurie invitația d-lui Ioan Cristescu și am participat la colocviul omagial „Dante Alighieri 700” de la București, organizat de Muzeul Literaturii Române, Aca-

demia Română, ICR, Teatrul Nottara etc. În cadrul unei sesiuni prestigioase, am luat cuvântul alături de vorbitori români și străini ca Ana Blandiana, Bruno Mazzoni, Marco Grimaldi, Filippo La Porta, Dalina Bădescu. Am avut plăcerea să detaliez atunci un subiect interesant: *Despre empatie la Dante*. Discuți-

ile din jurul poetului au continuat a doua zi, la Librăria Pavesiana din Capitală, cu expunerile italianistelor Mara Chirițescu și Eleonora Cărcăleanu, cu intervenția mea și dialogul liber cu publicul. A treia zi am urcat pe scena Teatrului Nottara, la finalul minunatului spectacol de recitare dantescă, susținut de maestrul Emil Boroghina, pentru a le prezenta spectatorilor cartea mea și a prelungi serata cu o sesiune de autografe.

O săptămână mai târziu mi-am lansat cele trei volume din *Lectura lui Dante* la Librăria din Centru de la Chișinău, sprijinit din nou de recitățile în vervă ale maestrului Boroghina. În paralel m-am bucurat să aflu că articolul meu de sinteză succintă asupra sentimentelor omenești eterne cuprinse în poemul dantesc a fost tradus în maghiară de Márton Evelin și a fost tipărit de revista clujeană *Helikon*. Numărul omagial Dante al publicației a fost prezentat apoi, într-un frumos eveniment cultural organizat de Consulatul General al Ungariei din Cluj, unde pentru prima dată am avut prilejul de-a mă adresa publicului folosind limba maghiară.

Am acceptat bucuros inițiativa colegei Liliana Feder și am luat parte on-line la evocarea și sărbătorirea lui Dante, printre elevii colegiului „Mihai Eminescu” din Baia Mare. Am fost plăcut surprins de invitația scriitorului Ovidiu Pecican, de-a inaugura talk show-ul său cultural *Transparențe* de la TVR Cluj, o bună ocazie de-a reconstrui împreună din cuvinte, timp de vreo oră, imaginea poetului italian. După atâtea drumeții se impunea revenirea acasă, așa că am organizat lansarea de carte de la Colegiul Național „G. Barițiu”, cu participarea unor oaspeți de seamă: Marinela Marc, Inspector General ISJ

Cluj, Andreea Suci, Inspector de limbi străine, Massimo Novali, Consul Onorific al Italiei la Cluj, Piergiorgio Mori, Lector MAE italian, cu participarea on-line oferită de Vincenzo Tamarindo, Atașatul Cultural din Ambasada Italiei și Patrizia Ubaldi, Lector MAE italian, și în coordonarea Alinei Băraian, directorul școlii. Elevii mei, prezenți la eveniment, au avut ocazia să afle de la distinși vorbitori cât e de actual Dante în zilele noastre și să i-o spună ziaristei Rodica Tulbure, care a realizat un reportaj de la eveniment și l-a transmis în emisiunea *Sesam, deschide-te!* de la Radio Cluj. Firește că m-am bucurat de comentariul despre *Lectura lui Dante*, publicat de Marcela Ciortea în *Steaua*, unde sînt laudate „paginile de rafinată critică literară și estetică” identificate în cartea realizată de mine.

Partea internațională a turneului meu a debutat la Agrigento, în Sicilia, unde am mers împreună cu două eleve să ridicăm premiul „Strada degli Scrittori”, atribuit pentru participarea la concursul internațional „Uno, nessuno e centomila” dedicat lui Pirandello. În serata organizată la Teatro della Posta Vecchia, am vorbit despre anul internațional Dante și volumele mele, în fața unor profesori din SUA, a unor elevi și profesori din Barcelona și Torino, a unor actori și personalități agrigentine.

La cîteva zile distanță a urmat călătoria în Belgia. La invitația profesorilor de la Universitatea Liberă din Bruxelles, am participat la colocviul dedicat primelor traduceri ale capodoperei lui Dante în limbi romanice. În fața colegilor universitari din Bruxelles, Barcelona, Salamanca, Napoli, Louvain și Liège am vorbit despre *George Coșbuc, il primo traduttore integrale della „Divina Commedia” in romeno*.

A doua zi, la invitația directorului Institutului Italian de Cultură din Bruxelles, în cadrul mesei rotunde consacrate traducerilor dantești din secolul XXI, am făcut o amplă prezentare a structurii științifice aflate la baza lucrării mele *Lectura lui Dante*.

Abia întors acasă, am plecat din nou în Italia, unde la invitația prestigioasei asociații Giglio Blu am susținut conferința „*Lectura Dantis*” in romeno, în Auditorium Cassa di Risparmio, o sală absolut impresionantă, dotată cu orgă și toate facilitățile tehnice, la doi pași de Domul din Florența și la două străzi de Casa lui Dante. Ca răsplată complet neașteptată a activității mele profesionale, la sfîrșitul întîlnirii mi s-a atribuit Medalia de Argint și am primit titlul de Membru de Onoare al Asociației Giglio Blu. Turneul dantesc mi l-am încheiat cu emoționanta vizită la Ravenna, pentru a revedea mormîntul celui mai important poet italian.

Dacă acum un an m-ar fi întrebat cineva cum îmi imaginez perioada următoare, i-aş fi răspuns doar atât: că mă bucur mult să țin în mână o carte nespus de dragă, la care am muncit din greu. Iar tot restul nu-mi trecea nici prin cele mai colorate fantezii. Dar iată că împlinirea – pe care unii o numesc destin – te poate înhăța pe sus, pentru a te arunca pe o spirală cu momente magice, amețitoare, în urma cărora se prelungește un sentiment inefabil de fericire.

In memoriam Dumitru Mătiș

Gheorghe Mândrescu

În ziua de 2 iunie 2021 ne-a părăsit profesorul universitar Dumitru Mătiș, membru în Consiliul Științific al Institutului nostru, constant susținător al ideilor care au creionat apariția și parcursul publicației noastre.

La începutul anului 2007 la invitația colegilor italieni, a susținut, cu entuziasm, la Universitatea din Messina, aderarea României la Uniunea Europeană. În tot acest interval i-am simțit deschiderea pentru promovarea ideilor necesare în complexul parcurs pentru consolidarea Uniunii. Îi datorez recunoștință pentru propunerea, generoasă, de pionierat, de a susține un curs cu referire la patrimoniu, pentru masteranzii de la FSEGA, pentru ideile ce urmăreau formarea unor economiști specializați, într-o societate ce suferă prin pierderea atâtor valori patrimoniale în timpul dictaturii.

Dumnezeu să-L odihnească în pace!

SUMAR / SOMMARIO

Institutul de Studii Italo-Român în anul 2021	5
L'Istituto di Studi Italo-Rumeno nell'anno 2021.....	7

STUDII / STUDI

Roberto Reali

Scrierea științei în secolul al XIII-lea: frescele catedralei din Anagni / La scrittura della scienza nel XIII secolo: gli affreschi della cattedrale di Anagni	11
---	----

Steluța Pestrea Suciu

L'uomo e il professionista Alexandru Herlea / Omul și profesionistul Alexandru Herlea	41
--	----

Dennis Deletant

The Saliency of the Past: Some Thoughts on the Case of Romania. A lecture to commemorate Romania's National Day, 1 December 2020 / Importanța trecutului: Câteva gânduri despre cazul României. Un studiu pentru comemorarea zilei naționale, 1 Decembrie 2020	63
---	----

Francesco Randazzo

Una difficile cooperazione: Russia e Nato nell'era della globalizzazione / O cooperare dificilă: Rusia și Nato în era globalizării	77
---	----

Antonio Ricci

Tra rivoluzione democratica e controrivoluzione demografica: trent'anni di immigrazione romena in Italia / Între revoluția democratică și cotrarevoluția demografică: treizeci de ani de imigrare română în Italia.....	95
---	----

DOCTORATE / DOTTORATI

Alexandru I. Herlea

România și Uniunea Europeană: identitate și valori / Romania e l'Unione Europea: identità e valori	123
---	-----

VARIA

Gheorghe Iancu

Gândurile unui istoric. Români printre garibaldieni (Grecia, 1897) /

I pensieri di uno storico. Romeni trs garibaldiani (Grecia, 1897)137

Alexandru Ioan Herlea

Anca Stângaciu, *La Securitate e l'esilio degli intellettuali romeni in Italia / Securitatea și*

exilul intelectualilor români în Italia, Editura Mega, Cluj-Napoca 2019.....141

Laszlo Alexandru

Despre empatie la Dante / Dell'empatia in Dante145

Laszlo Alexandru

Cum mi-am petrecut Anul Dante? / Come ho passato l'Anno Dante?157

In memoriam Dumitru Matîș

ISSN: 1841-012X
ISSN-L: 1841-012X